

Туристичка организација
Регије Западна Србија
Број: 46/21
Датум: 15.04.2021
У ж и ц е

**ОПШТИНА ПОЖЕГА
СКУПШТИНИ ОПШТИНЕ
Трг Слободе 9
31210 Пожега**

ПРЕДМЕТ: Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија 2020. - 2025.године

На основу чланова 5., 6. и 12. Закона о туризму („Службени гласник РС“ бр.17/2019) Туристичка организација регије Западна Србија у сарадњи са локалним самоуправама – оснивачима и Туристичким организацијама, чланицама туристичке регије Западна Србија израдила је Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија 2020. – 2025.године.

Програм развоја туризма урађен је у складу са Правилником о садржини и начину израде програма развоја туризма („Службени гласник РС“, број 86 од 19. јуна 2020).

У складу са наведеним Правилником, Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија 25.08.2020.године достављен је на сагласност Министарству трговине, туризма и телекомуникација. Дописом од 04.12.2020.године Министарство је доставило захтев за изменама и допунама Програма. Након достављених измена и допуна Министарство трговине туризма и телекомуникација дописом број 332-02-00371/2020-08 од 09.03.2021. дало је сагласност на Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија 2020.- 2025.године.

Имајући у виду да Програм развоја туризма представља стратешки документ од значаја за развој туризма туристичке регије Западна Србија и свих локалних самоуправа – оснивача молимо вас да наведени документ узмете у разматрање.

Директор
Мирослав Рађен

Прилози:

- Допис Министарства трговине туризма и телекомуникација
- Одлука Управног одбора о усвајању Програма развоја туризма

Република Србија
МИНИСТАРСТВО ТРГОВИНЕ,
ТУРИЗМА И ТЕЛЕКОМУНИКАЦИЈА

Сектор за туризам
Број: 332-02-00371/2020-08
Датум: 09.03.2021. године
Београд

ТУРИСТИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА РЕГИЈЕ ЗАПАДНА СРБИЈА

Мирослав Рађен, директор

31000 УЖИЦЕ

Димитрија Туцовића 52

ПРЕДМЕТ: Мишљење на „Нацрт/Предлог програма развоја туризма туристичке регије Западна Србија 2020-2025“

ВЕЗА: Ваш допис број: 28/21 од 10.02.2021. године

Поштовани,

Сектору за туризам Министарства трговине, туризма и телекомуникација достављен је кориговани документ „Нацрт/Предлог програма развоја туризма туристичке регије Западна Србија 2020-2025“, а ради давања мишљења на исти.

С тим у вези, констатовано је да су све примедбе које се односе на претходни текст поменутог документа наведене у нашем допису број 332-02-00371/2020-08, од 04.12.2020. године отклоњене и да је садржај истог усаглашен са релевантним планским и стратешким документима.

Имајући у виду горе наведено, Сектор за туризам Министарства трговине, туризма и телекомуникација нема примедби ни додатних сугестија.

С поштовањем,

ДРЖАВНИ СЕКРЕТАР

др Мирослав Кнежевић

На основу чланова 5.и 12. Закона о туризму ("Службени гласник РС", број 17/2019) и члана 38. Статута Туристичка организације регије Западна Србија, Управни одбор Туристичке организације регије Западна Србија на седници одржаној 12.04.2021. године донео је

ОДЛУКУ

1. Усваја се Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија 2020.-2025.године
2. Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија усвојен је након добијене сагласности од Министарства трговине, туризма и телекомуникација

Број: 39/21

Ужице, 12.04.2021. год.

ПРЕДСЕДНИК
УПРАВНОГ ОДБОРА
Арсен Бурић

ПРОГРАМ РАЗВОЈА ТУРИЗМА ТУРИСТИЧКЕ РЕГИЈЕ ЗАПАДНА СРБИЈА

2020. – 2025. године

РАДНА ГРУПА :

Стручни консултант: Проф.др Слободан Черовић, декан Факултета за туристички и хотелијерски менаџмент Универзитета Сингидунум

Координатор радне групе: Мирослав Рађен, директор Туристичке организације регије Западна Србија

Чланови радне групе:

Арсен Ђурић, председник Управног одбора ТО регије Западна Србија, заменик председника општине Чајетина
Владимир Живановић, директор Туристичке организације Златибор
Љиљана Черовић, шеф одсека за унапређење и развој туристичких производа, Туристичка организација Србије
Маја Вермезовић, члан Градског већа Града Ужица за туризам
Данијела Ђорђевић Арсић, директор Туристичке организације Ужица
Душанка Селаковић, Аналитичар за развој и унапређење туристичког производа, Туристичка организација Ужица
Ивана Туцовић, Организатор за развој и промоцију туристичких производа, Туристичка организација Ужица
Невена Марић, Координатор у туристичко - информативном центру, Туристичка организација Ужица
Момчило Михаиловић, Аналитичар за промоцију туристичке понуде, Туристичка организација Златибор
Невена Чепић, Туристичка организација Златибор
Душко Милекић, члан Општинског већа Бајина Башта за туризам
Дејан Млађеновић, директор Туристичке организације Тара - Дрина
Обрад Павловић, Руководилац организационог дела за туризам Туристичка организација Тара - Дрина
Синиша Спасојевић, Сарадник за туризам, Туристичка организација Тара - Дрина
Ненад Главинић, Помоћник председника општине Ивањица
Радомир Лишанин, директор Туристичке организације Ивањица
Милоје Остојић, Аналитичар за развој и унапређење туристичког производа, Туристичка организација Ивањица
Војин Јаковљевић, директор Туристичка организације Чачка
Гордана Мајсторовић, Руководилац службе за маркетинг, Туристичка организација Чачка
Марија Алексић, директор Библиотеке Ариље
Ана Станисављевић, Организатор за развој и промоцију туристичких производа, Библиотека Ариље
Снежана Јоксимовић, директор Туристичка организације Косјерић
Наташа Брадоњић, директор Туристичке организације Пожега
Јелена Боловић, Аналитичар за маркетинг, Туристичка организација Пожега
Синиша Павловић, в.д. директора Туристичке организације Драгачево
Маријана Луковић, Организатор туристичког програма и промоције, Туристичка организација Драгачево
Маријана Ђокић, шеф одељења за локални економски развој Општине Нова Варош
Бранко Пуцаревић, директор Туристичке организације Златар

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

Светлана Словић, Руководилац одељења за локални економски развој Општине Пријепоље

Небојша Свичевић, директор Туристичке организације Пријепоље

Михаило Трипковић, директор Туристичке организације Сјеница

Жељко Вранић, маркетинг менаџер, Туристичка организација Сјеница

Радмила Јањушевић, директор туристичке агенције Амиго травел Ужице

Горан Глишић, директор туристичке агенције Тара турс Бајина Башта

Душко Ковачевић, директор маркетинга хотела Палисад

Мирјана Радојичић, самостални стручни сарадник, Регионална привредна комора Златиборског округа

Маријана Тимотијевић, сарадник за пројекте Регионална привредна комора Златиборског округа

Дарко Гавриловић, потпредседник удружења „Србија за младе“

САДРЖАЈ

1. УВОД.....	7
2. ПРИСТУП И МЕТОДОЛОГИЈА РАДА	7
3. ПЛАНСКА ДОКУМЕНТАЦИЈА ОД ЗНАЧАЈА ЗА ИЗРАДУ ПРОГРАМА.....	9
3.1 Закон о туризму	9
3.2. Закон о угоститељству.....	10
3.3. Стратегија развоја туризма Републике Србије 2016. -2025.....	10
3.4. Стратешки и оперативни маркетинг план туризма дестинације Златибор – Златар	13
3.5. Предлог модела оптималног управљања туризмом са организационом структуром туристичке регије Западна Србија	14
3.6. Остала документација.....	14
4.ИНСТИТУЦИОНАЛНА И ОРГАНИЗАЦИОНА ПОЛИТИКА ТУРИЗМА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ.....	14
4.1. Министарство надлежно за послове туризма	14
4.2. Туристичка организација Србије	15
4.3. Локалне самоуправе.....	18
4.4. Туристичке организације.....	18
4.5. Регионална привредна комора Златиборског управног округа	19
4.6. Регионална развојна агенција „Златибор“	21
4.7. Програм „Развоја приватног сектора у југозападној Србији“.....	22
5.ОДРЖИВИ РАЗВОЈ ТУРИЗМА.....	24
5.1.Одрживи туризам.....	24
5.2. Одрживи туризам у туристичкој регији Западна Србија	26
6. КАРАКТЕРИСТИКЕ ТУРИСТИЧКЕ РЕГИЈЕ ЗАПАДНА СРБИЈА.....	28
6.1. Природне карактеристике (шуме, руде, минералне и геотермалне воде)	28
6.2. Друштвене карактеристике	38
6.2.1. Становништво	38
6.2.2. Образовање.....	39
6.3. Привреда	41
6.3.1 Бруто домаћи производ и бруто додата вредност (Регионални БДП)	41
6.3.2. Индустијска производња.....	42
6.3.3. Запосленост и зараде	43
6.3.4. Незапосленост	45

6.3.5. Спољнотрговинска робна размена.....	45
6.3.6. Пољопривреда.....	46
6.4. Инфраструктура	47
6.4.1. Саобраћајна инфраструктура	47
6.4.2. Комунална инфраструктура	54
7. АНАЛИЗА ПОСТОЈЕЋЕГ СТАЊА.....	55
7.1. Туристичко-ресурсна основа.....	55
7.1.1. УЖИЦЕ.....	55
7.1.2. ЧАЈЕТИНА	71
7.1.3. БАЈИНА БАШТА.....	87
7.1.4. ИВАЊИЦА.....	95
7.1.5. ЧАЧАК.....	105
7.1.6. ЛУЧАНИ.....	114
7.1.7. ПРИЈЕПОЉЕ.....	119
7.1.8. НОВА ВАРОШ.....	127
7.1.9. СЈЕНИЦА.....	135
7.1.10. АРИЉЕ	141
7.1.11. ПОЖЕГА	149
7.1.12. КОСЈЕРИЋ	155
7.2. Туристички промет.....	160
7.3. Смештајни капацитети	169
7.4. Анкетно истраживање посетилаца о ставовима, преференцијама и задовољству путовањима.....	170
7.5. Анализа ланца вредности туристичке дестинације Западна Србија.....	173
7.5.1. Ланац вредности, теоријске основе.....	173
7.5.2. Оцена ланца вредности туристичке дестинације Западна Србија	175
8. SWOT АНАЛИЗА ТУРИЗМА ТУРИСТИЧКЕ РЕГИЈЕ ЗАПАДНА СРБИЈА .	181
9. ВИЗИЈА, ПОСЛОВНА МИСИЈА И ЦИЉЕВИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА ТУРИСТИЧКЕ РЕГИЈЕ ЗАПАДНА СРБИЈА	186
10. ИЗБОР ПРИОРИТЕТНИХ ТУРИСТИЧКИХ ПРОИЗВОДА.....	187
10.1. Планински туризам.....	187
10.2. Рурални туризам	189
10.3. Етно туризам	197
10.4. Специјални интереси	205

10.4.1.Активни одмор.....	205
10.4.2.Спортски туризам.....	208
10.5.Еко туризам	213
10.6. Здравствени туризам, spa&wellness	216
10.7. Манифестације	226
10.8. Кружна путовања - Културно тематске руте	233
10.9. Транзитни туризам.....	237
10.10. Пословни туризам / MICE	240
10.11. Наутички туризам	244
10.12.Приоритетни туристички производи по дестинацијама у регији	247
11. МАРКЕТИНГ ПЛАН	248
11.1. Анализа кључних туристичких тржишта од значаја за развој туризма и маркетинга	248
11.1.1.Стратегија циљних сегмената	248
11.1.2. Стратегија циљних тржишта.....	252
11.2. Оперативни маркетинг план - унапређење маркетинга у регији Западна Србија	252
12. МОДЕЛ УПРАВЉАЊА ДЕСТИНАЦИЈОМ	265
12.1. Организациона структура ТО регије Западна Србија	265
12.2. Карактеристике садашњег модела управљања:	268
12.3. Препоруке за унапређење модела управљања.....	269
12.4. Модел финансирања	271
13.АКЦИОНИ ПЛАН.....	273
14. АНАЛИЗА И ПЛАН КОНКУРЕНТНОСТИ СА ПРЕДЛОГОМ КЉУЧНИХ ИНВЕСТИЦИОНИХ ПРОЈЕКТА.....	279
14.1. Анализа и план конкурентности	279
14.2. Кључни инвестициони пројекти од значаја за развој туризма до 2025. године	283
15. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	310
ПРИЛОГ 1:.....	313
ПРИЛОГ 2:.....	341
ПРИЛОГ 3:.....	349
ПОПИС ТАБЕЛА, ГРАФИКОНА И СЛИКА:	354

1. УВОД

Туристичку регију Западна Србија чини 12 градова и општина који су препознали интерес да се удружују и заједнички наступају на туристичком тржишту. Формирањем Туристичке организације регије Западна Србија 2006. године створен је институционални оквир за позиционирање ове регије на домаћем и иностраном тржишту.

Развој туризма је, пре свега, одређен природним и културним атрактивностима уз неопходно улагање у људске ресурсе, а са географског аспекта најважнија је концентрација природних ресурса на малом географском простору. Регионални наступ на туристичком тржишту је од изузетне важности, регије које успеју да се позиционирају у свести туриста као посећена подручја са разноврсном туристичком понудом у предности су у односу на конкуренцију.

Ако се узму у обзир природне атрактивности, богато културно-историјско наслеђе, велики број атрактивних туристичких дестинација и локалитета који се налазе на малом простору, туризам представља једну од најперспективнијих привредних грана Западне Србије.

Да би се искористиле компаративне предности које ово подручје има неопходно је развоју туризма плански приступати. Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија представља основни стратешки документ којим се дефинишу правци развоја у циљу повећања конкурентности регије као туристичке дестинације, као и сваке од појединачних дестинација у регији. То ће допринети порасту запошљавања и животног стандарда запослених, не само у туризму већ и у осталим делатностима.

2. ПРИСТУП И МЕТОДОЛОГИЈА РАДА

Стратегијом развоја туризма Републике Србије за период 2016.-2025. године¹ дефинисано је 18 приоритетних туристичких дестинација у Републици Србији. Дестинације су оквирно дефинисане према критеријуму до сада развијене инфраструктуре и супраструктуре, доступности и оствареног туристичког промета, а важне су за комплетирање туристичког производа.

Једна од приоритетних туристичких дестинација је Туристичка регија Западна Србија. Министарство трговине, туризма и телекомуникација 2017. године упутило је обавештење аутономним покрајинама и јединицама локалне самоуправе о обавези приступања изради Програма развоја туризма.

---

¹ (Члан 7. став 4. Закона о туризму „Службени гласник РС”, бр. 36/09, 88/10, 99/11-др.закон, 93/12 и 84/15 и члана 45. став 1. Закона о Влади „Службени гласник РС”, бр. 55/05, 71/05 – исправка, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12-УС, 72/12, 7/14-УС и 44/14)

У допису је између осталог наведено: „У циљу ефикаснијег управљања туристичким подручјима у Србији Стратегијом је предвиђено формирање 18 туристичких подручја од значаја за развој туризма у Србији. Препоручујемо да се локалне самоуправе на сваком од 18 подручја међусобно повежу и заједнички ураде Програме развоја туризма на подручју коме припадају, као и да локалне самоуправе које се налазе на ободима подручја самостално изаберу туристичко подручје које ће им омогућити најбољу промоцију и ефикасно коришћење туристичких производа“.

У складу са препоруком Министарства трговине, туризма и телекомуникација, Управни одбор Туристичке организације регије Западна Србија донео је одлуку о приступању изради Програма развоја туризма туристичке регије Западна Србија.

Чланови радне групе за израду програма су представници локалних самоуправа, туристичких организација, Регионалне привредне коморе Златиборског округа, хотелијера, туристичких агенција и удружења из области туризма. У току израде програма одржани су радни састанци на којима су дефинисани приоритетне активности и пројекти који ће у наредном периоду допринети развоју туризма у регији, као и у свакој од локалних самоуправа чланица.

Приликом израде програма консултована је бројна литература и могућност њене примене у пракси кроз истраживање на терену. „Desk“ истраживања заснована су на расположивој документацији, а теренска „Field“ истраживања базирана су на провереним методама и техникама.

У изради ове студије коришћене су основне и опште научне методе, као и методе и технике прикупљања података. Од основних метода примењене су аналитичке и синтетичке методе. Од општих метода примењене су хипотетичко-дедуктивна метода, компаративна, статистичка и метода моделовања. Од метода и техника прикупљања података примењене су анкета, интервју, статистичке методе и анализа садржаја извора примарне и секундарне грађе.

Дедуктивна метода нам је омогућила да од анализе стања на светском туристичком тржишту идемо ка анализи посебних сегмената и носилаца туристичких активности, као што су у овом случају туристичка предузећа у Србији.

Како би се приказало учешће туристичких кретања и оствареног броја ноћења коришћена је метода статистичке анализе.

Компаративном методом утврђене су разлике и сличности на различитим сегментима туристичког тржишта.

Анализа података прикупљених коришћењем расположиве иностране и домаће литературе, као и различитих чланака и електронских извора омогућила нам је да идентификујемо и укажемо на улогу и значај промоције и продаје у пословању туристичких предузећа.

Метода синтезе коришћена је у циљу доношења закључака на основу претходних анализа и дескрипција.

Имајући у виду да се основни методолошки принципи друштвених наука заснивају на дијалектици, произилази да је коришћена дијалектичка, синтетичка и верификациона метода. Дијалектичком методом сагледане су међусобна повезаност и условљеност истраживаних појава, а синтетичка као и верификациона метода послужиће за проверу хипотеза од којих се пошло у истраживању.

Током 2017. и 2018. године спроведена су анкетна истраживања посетилаца заснована на репрезентативном узорку о њиховим ставовима, преференцијама и задовољству путовањима. Анкетирани су и туристички радници, чланови радне групе из јавног и приватног сектора. Њихови ставови били су изузетно значајни у процесу израде Програма развоја туризма.

3. ПЛАНСКА ДОКУМЕНТАЦИЈА ОД ЗНАЧАЈА ЗА ИЗРАДУ ПРОГРАМА

3.1 Закон о туризму

*Законом о туризму*² уређују се: услови и начин планирања и развоја туризма; туристичке организације за промоцију туризма; туристичке агенције; услуге у туризму; Регистар туризма; друга питања од значаја за развој и унапређење туризма.

Законом о туризму одређено је да планирање и развој туризма обухвата: интегрално планирање развоја туризма и пратећих делатности, проглашење и одрживо коришћење туристичког простора; послове од посебног значаја за развој туризма; категоризацију туристичког места и спровођење подстицајних мера за развој туризма.

Врсте планских докумената су: Стратегија развоја туризма Републике Србије, Стратегијски мастер план, Стратегијски маркетинг план, Програм развоја туристичких производа, **Програм развоја туризма**, Програм промотивних активности. Планска документа морају бити усаглашена са Стратегијом развоја туризма Републике Србије. Планска документа: Стратегија развоја туризма Републике Србије, Стратегијски мастер план, Програм развоја туристичких производа и Програм развоја туризма садрже текстуални део и графички приказ који представља целину планских решења и израђују се у аналогном и дигиталном облику.

Аутономна покрајина и јединица локалне самоуправе, у оквиру својих надлежности утврђених законом којим се уређује локална самоуправа и посебним законом, доносе **Програм развоја туризма** у складу са Стратегијом.

---

² (Службени гласник Републике Србије, бр. 17/19)

Промоцију туризма обављају Туристичка организација Србије, туристичка организација аутономне покрајине и туристичка организација јединице локалне самоуправе.

Промоцију туризма могу обављати и туристичке организације регије коју оснивају две или више јединица локалне самоуправе.

Туристичка организација регије остварује сарадњу са туристичким кластерима на свом подручју и води евиденцију туристичких кластера.

3.2. Закон о угоститељству

Законом о угоститељству³ уређују се услови и начин обављања угоститељске делатности, обављање угоститељске делатности у објектима наутичког туризма и објектима ловног туризма, боравишна такса и пенали, као и друга питања од значаја за њихов развој и унапређење.

Имајући у виду савремене тенденције на туристичком тржишту створили су се услови да се туризам и угоститељство системски регулишу са два засебна закона – Законом о туризму и Законом о угоститељству. Најзначајнији циљеви Закона о угоститељству су борба против сиве економије и унапређење пословног амбијента за физичка лица која обезбеђују смештај. Осим паушалног опорезивања власника смештаја, предвиђена је могућност електронске пријаве и одјаве туриста.

3.3. Стратегија развоја туризма Републике Србије 2016. -2025.

Стратегија развоја туризма Републике Србије за период 2016.-2025. године припремљена је у складу са чланом 7. Закона о туризму. Имајући у виду да је Стратегија развоја туризма Републике Србије донета за период од 2006. до 2015. престала да важи, приступило се изради новог стратешког документа који је усвојила Влада Републике Србије.

Остварени резултати предвиђени претходном стратегијом из 2006. године далеко су испод пројектованих, што је последица неадекватне анализе стања и трендова, а посебно нереалних пројекција будућег раста. Да би се то избегло, у стратегији за период од 2016. до 2025. извршене су детаљне анализе трендова у туризму, туристичког промета, смештајних капацитета, инфраструктуре и др.

Стратегија нарочито садржи: анализу постојећег стања и досадашњег степена развоја туризма, упоредну анализу туризма конкурентских земаља, анализу предности и

---

³ (Службени гласник Републике Србије, бр. 17/19)

недостатака туризма, пословну мисију, визију и циљеве развоја туризма, избор приоритетних туристичких производа, предлог приоритетних туристичких дестинација, анализу утицаја на културно наслеђе и природна добра као и предлог политике развоја туризма.

Циљеви стратегије су:

1. одрживи економски, еколошки и социјални развој туризма у Републици Србији;
2. јачање конкурентности туристичке привреде и са њом повезаних делатности на домаћем и међународном тржишту;
3. повећање директног и укупног учешћа сектора туризма у бруто домаћем производу (у даљем тексту: БДП) Републике Србије, као и повећање директног и укупног броја запослених у сектору туризма и његовог учешћа у структури укупног броја запослених у Републици Србији;
4. унапређење укупног имиџа Републике Србије у региону, Европи и свету.

Битан сегмент стратегије односи се на **анализу основних туристичких трендова** и пројекције раста броја туриста до 2030. године које даје Светска туристичка организација (UNWTO).

Промене понашања и навика туриста захтеваће и адекватну сегментацију корисника, у складу с тим и потребу сегментације тржишта туристичких и угоститељских услуга и производа имајући у виду родну, старосну, брачно статусну, мотивациону и све друге важне сегментације туриста те потребу сталног прилагођавања домаће понуде.

Ово показује да је структура туриста данас веома подељена и да успех маркетинга у туризму лежи на способности у схватању трендова и задовољавању свих тржишних ниша. У том смислу сагледавају се посебно три групе нових трендова:

- 1) нови трендови у начину промоције и резервација;
- 2) нови типови смештаја;
- 3) савремени мотиви за путовања на светском туристичком тржишту.

Стратегијом је дефинисано **18 приоритетних туристичких дестинација** према критеријуму до сада развијене инфраструктуре и супраструктуре, доступности и оствареног туристичког промета, а важне су за комплетирање туристичких производа.

Листа туристичких дестинација:

1. Београд;
2. Нови Сад, Фрушка Гора и Сремски Карловци;
3. Суботица, Палић и Потисје;
- 4. Туристичка регија Западна Србија;**
5. Копаоник;
6. Крагујевац/Поморавље;
7. Врњачка Бања;
8. Сокобања;
9. Подунавље (четири сегмента: Горње Подунавље, Средње Подунавље / Београд, Нови Сад /Доње Подунавље);
10. Аранђеловац, Топола;
11. Голија, Нови Пазар и Ивањица;
12. Дивчибаре и Ваљево;
13. Ниш, Нишка Бања;
14. Власина, Врање, Врањска Бања;
15. Стил и Кучајске планине;
16. Банат/Вршац;
17. Стара планина;
18. Подриње/Лозница /Бања Ковиљача.

За сваку од приоритетних дестинација дефинисани су: просторни оквир, кључне вредности (атрактивности), полови развоја и кључни производи.

За осмишљавање и реализацију развојних пројеката у туризму изузетно је значајан део Стратегије који се односи на приоритетне активности у туристичким дестинацијама од посебног значаја које ће се подржавати из буџетских средстава министарства надлежног за послове туризма или за које се може конкурисати за расположиве програме ЕУ:

1. маркетинг/промоција;

2. унапређење туристичке инфраструктуре и супраструктуре (изградња и уређење бициклистичких стаза и других културно-тематских рута, туристичка сигнализација, визиторски центри, изградња кампова, уређење плажа и др);
3. подршка туристичким агенцијама у области рецептивног туризма;
4. развој online резервационих система;
5. изградња и уређење атракција (нпр. тематски паркови, адреналин садржаји и сл);
6. конференције и организације догађаја – јачање Републике Србије као MICE туризам дестинације;
7. развој ДМО и јачање управљачких структура;
8. развој и примена међународних стандарда квалитета (производа, пружених услуга и управљања дестинацијама);
9. активности истраживања, едукације и тренинга у туризму;
10. развијање међународне и регионалне сарадње и креирање регионалних туристичких производа;
11. развој иновација и предузетништва у туризму.

3.4. Стратешки и оперативни маркетинг план туризма дестинације Златибор – Златар

Стратешки и оперативни маркетинг план туризма дестинације Златибор – Златар за период 2014-2018. године настао је на основу уговора између Регионалне развојне агенције "Златибор" и "Horwath Consultinga" који је финансирао ЕУ Прогрес кроз програм европског партнерства са општинама. Маркетинг план се односи на подручје туристичке регије Западна Србија и у његовој изради учествовали су представници јавног и приватног сектора у туризму. План садржи ситуациону, тржишну и осталу анализу, маркетинг циљеве и кључне маркетиншке стратегије, оперативни маркетинг план, оперативни маркетинг план производа, оперативни маркетинг план географских тржишта, као и акциони план и план евалуације успешности реализације предложених решења за шире подручје дестинације Златибор – Златар, тј. простор туристичке регије Западна Србија.

Овај маркетинг план представљао је основу за планирање маркетиншких активности на регионалном нивоу и коришћен је у изради маркетинг плана који је саставни део овог Програма развоја туризма.

3.5. Предлог модела оптималног управљања туризмом са организационом структуром туристичке регије Западна Србија

Предлог модела оптималног управљања туризмом са организационом структуром туристичке регије Западна Србија израђен је 2012. године на бази уговора између Регионалне развојне агенције „Златибор“ и „Horwath i Horwath Consultinga”.

Модел управљања садржи: преглед тренутне ситуације, евалуацију тренутног модела управљања, моделе управљања туристичким дестинацијама, моделе и опције управљања дестинацијом Западна Србија, предлог оптималног модела управљања дестинацијом Западна Србија, организационе целине, финансирање и буџет и акциони план.

У изради предлога модела оптималног управљања учествовали су сви најзначајнији туристички субјекти из јавног и приватног сектора у регији. Имплементација новог управљачког модела омогућена је изменама статута ТО регије Западна Србија 2015. године.

3.6. Остала документација

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија усклађен је са *Стратегијама локалног економског развоја локалних самоуправа*, посебно у делу који се односи на инфраструктурне пројекте од значаја за развој туризма. Предложени инфраструктурни пројекти усклађени су са *просторним плановима, плановима генералне регулације и плановима детаљне регулације* локалних самоуправа.

Програм развоја туризма у великој мери ослања се и на Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког округа који је усвојила Влада Републике Србије 2012. године на предлог Министарства животне средине, рударства и просторног планирања.

4. ИНСТИТУЦИОНАЛНА И ОРГАНИЗАЦИОНА ПОЛИТИКА ТУРИЗМА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Најзначајније институције од којих зависи развој туризма у Западној Србији су:

4.1. Министарство надлежно за послове туризма

Министарство надлежно за послове туризма обавља послове државне управе који се односе на: стратегију и политику развоја туризма; интегрално планирање развоја туризма и комплементарних делатности; развој, проглашење и одрживо коришћење туристичког простора и туристичких дестинација од значаја за туризам; послове од посебног значаја за развој туризма; категоризацију туристичких места; спровођење

подстицајних мера и обезбеђивање материјалних и других услова за подстицање развоја туризма; промоцију туризма у земљи и иностранству; таксе, накнаде и пенале у туризму; имовинско-правне послове у туризму; унапређење система вредности и конкурентности туристичких производа; истраживање туристичког тржишта и развој туристичког информационог система; услове и начин обављања делатности туристичких агенција; угоститељску делатност; наутичку делатност; ловно-туристичку делатност, као и пружање услуга у туризму; уређење, одржавање и опремање јавног скијалишта и пружање услуга на скијалишту; уређење, одржавање, опремање и пружање услуга у бањама, тематским парковима и јавним купалиштима; инспекцијски надзор у области туризма.

Министарство туризма је најзначајнија институција која утиче на развој туризма у Србији. Позитивни резултати које туризам Србије остварује последњих година у великој мери је резултат активности Министарства туризма које различитим мерама утиче на стварање повољног амбијента и унапређење квалитета туристичке понуде, од којих су најзначајније:

Ваучери за одмор у Србији, који су уведени 2015. године, показали су се као изузетна мера за подстицај домаћег туризма који од тада бележи пораст после неколико година стагнације и назадовања.

Одобравањем средстава туристичким организацијама, локалним самоуправама, удружењима из области туризма за коришћење субвенција за финансирање инфраструктурних пројеката и пројеката промоције, као и кредитних средстава за подстицање квалитета туристичке понуде Министарство подстиче унапређење туристичке инфраструктуре и супраструктуре и промоцију туристичких дестинација, а све у циљу унапређење квалитета услуге која се пружа посетиоцима.

Мера која се односи на **укидање виза за туристе из Кине**, коју је Влада Републике Србије усвојила на предлог Министарства туризма, резултирала је значајним повећањем броја туриста из Кине.

4.2. Туристичка организација Србије

ТОС обавља послове⁴:

- 1) промоције туризма Републике Србије;
- 2) координације активности туристичких организација, привредних и других субјеката у туризму који делују непосредно и посредно на промоцији туризма;

---

⁴ (Закон о туризму, Службени гласник Републике Србије, бр. 17/19)

- 3) припреме и реализације годишњих планова и програма промотивних активности;
- 4) израде предлога годишњег програма рада са финансијским планом;
- 5) организовања истраживања туристичких тржишта за потребе промоције туризма Републике Србије;
- 6) истраживање међународног, домаћег и прекограничног тржишта у области туризма;
- 7) обезбеђивања информативно-пропагандног материјала којим се промовишу туристичке вредности Републике Србије (штампане публикације, аудио и видео промотивни материјал, on line средства промоције – интернет презентација, друштвене мреже и пратеће дигиталне активности, сувенири, итд);
- 8) формирања и развијања јединственог туристичко-информационог система и његовог повезивања са другим информационим системима у земљи и иностранству;
- 9) прикупљања свих врста туристичких информација ради обавештавања јавности, као и састављања и објављивања туристичког календара;
- 10) оснивања и организовања туристичких представништава у иностранству и информативних центара у земљи, самостално или у сарадњи са другим субјектима;
- 11) сарадње са националним туристичким организацијама других земаља, међународним и регионалним организацијама у области туризма и предлагања мера за учешће у мултинационалним и регионалним програмима и пројектима промоције туризма;
- 12) спровођења заједничких маркетинг активности са правним лицима, учесницима на тржишту авио-саобраћаја, у циљу обезбеђивања боље повезаности Републике Србије са стратешким туристичким тржиштима и унапређења приступачности Републике Србије као туристичке дестинације;
- 13) утврђивања јединствених стандарда уређења, опреме и услуга у туристичко-информативним центрима на територији Републике Србије;
- 14) израде предлога Стратегијског маркетинг плана из члана 10. став 5. овог закона; у вези са давањем претходне сагласности на доношење годишњег програма рада и плана промотивних активности, у делу плана промотивних активности аутономне покрајине и јединице локалне самоуправе из члана 39. став 2. и члана 41. став 4. овог закона;

- 15) учешћа у утврђивању програма постављања туристичке сигнализације и координирања активности туристичких организација и других субјеката за њено обезбеђење;
- 16) израде, учешћа у изради и реализацији домаћих, међународних и прекограничних пројеката из области туризма, односно из области комплементарних туризму (култура, заштита животне средине, информисање, рурални развој и др);
- 17) у вези са обављањем привредне делатности, као и друге активности у складу са законом, оснивачким актом и статутом.

ТОС је у обавези да годишњи програм рада усклади са стратегијом.

Туристичка организација Србије је активно учествовала у оснивању ТО регије Западна Србија и има свог представника у Управном одбору, што позитивно утиче на организованост и координацију између националне, регионалне и локалних ТО. Утицај ТОС-а на унапређење туризма у Западној Србији највише се огледа у заједничким наступима са ТО регије и локалним ТО на сајмовима и промоцијама у иностранству. организацији студијских путовања за домаће и стране новинаре, туроператоре и туристичке агенције.

У маркетиншким плановима ТОС-а подручје Западне Србије врло је високо рангирано. То се посебно односи на Златибор, Тару, Златар, Голију, Овчарско-кабларску клисуру, Мокру Гору, који су значајно заступљени и у промотивном материјалу ТОС-а. Ове дестинације често посећују страни новинари којима је домаћин национална туристичка организација, а посету дестинацијама у Западној Србији организују регионална и локалне туристичке организације.

У циљу боље координације и усклађивања промотивних активности на националном, регионалном и локалном нивоу чланом 41. Закона о туризму⁵ предвиђено је да:

Туристичка организација јединица локалне самоуправе, односно правно лице из става 2. овог члана, је дужно да годишњи програм рада и план промотивних активности из става 3. (тачка 3) овог члана пре њиховог усвајања достави ТОС-у на прибављање претходне сагласности у делу плана промотивних активности.

Ако туристичка организација јединица локалне самоуправе, односно правно лице из става 2. овог члана не поступи на начин из става 4. овог члана, не могу у години на коју се програм рада и план промотивних активности односи код Министарства да остваре право на подстицајна средства из члана 28. овог закона.

Одредбе става 3. овог члана сходно се примењују на туристичку организацију регије.

---

⁵ (Закон о туризму, Службени гласник Републике Србије бр. 17/19)

4.3. Локалне самоуправе

Законом о туризму дефинисано је да туристичку организацију регије могу основати две или више локалних самоуправа. Оснивачи Туристичке организације регије Западна Србија су градови Ужице и Чачак и општине Чајетина, Бајина Башта, Ивањица, Лучани, Ариље, Пожега, Косјерић, Нова Варош, Пријепоље и Сјеница.

Градове и општине у туристичкој регији Западна Србија карактерише различит степен развоја туризма. Општина Чајетина је доминантна дестинација која учествује са више 50% у туристичком промету, за њом следе Бајина Башта, Чачак, Ужице, Ивањица и Нова Варош док остале дестинације у регији имају туристички потенцијал, али се у њима остварује мали туристички промет.

У стратегијама локалног економског развоја заступљени су пројекти из области туризма, али за већину локалних самоуправа туризам није приоритет, недовољна су улагања у унапређење туристичке инфраструктуре и промоцију.

Локалне самоуправе конкуришу са пројектима из области туризма код државних органа и страних донаторских организација и у последњих неколико година приметан је значајан помак када су у питању инвестиције у туристичку инфраструктуру.

4.4. Туристичке организације

Туристичка организација јединице локалне самоуправе обавља послове⁶:

- 1) промоције и развоја туризма јединице локалне самоуправе;
- 2) координирања активности и сарадње између привредних и других субјеката у туризму који непосредно и посредно делују на унапређењу развоја и промоцији туризма и на програмима едукације и усавршавања вештина запослених у туризму;
- 3) доношења годишњег програма рада и плана промотивних активности у складу са Стратегијским маркетинг планом, плановима и програмима ТОС-а;
- 4) обезбеђивања и унапређивања информативно-пропагандног материјала којим се промовишу туристичке вредности јединице локалне самоуправе (штампане публикације, аудио и видео промотивни материјал, on line средства промоције - интернет презентација, друштвене мреже и пратеће дигиталне активности, сувенири, итд);
- 5) прикупљања и објављивања информација о целокупној туристичкој понуди на својој територији, као и друге послове од значаја за промоцију туризма;

---

⁶ Закон о туризму, Службени гласник Републике Србије, бр. 17/19)

- 6) организовања и учешћа у организацији туристичких, научних, стручних, спортских, културних и других скупова и манифестација;
- 7) организовања туристичко-информативних центара (за прихват туриста, пружање бесплатних информација туристима, прикупљање података за потребе информисања туриста, упознавање туриста са квалитетом туристичке понуде, упознавање надлежних органа са притужбама туриста и др);
- 8) управљања туристичког простора;
- 9) посредовања у пружању услуга у домаћој радиности и сеоском туристичком домаћинству;
- 10) подстицања реализације програма изградње туристичке инфраструктуре и уређења простора;
- 11) израде, учешћа у изради, као и реализације домаћих и међународних пројеката из области туризма;
- 12) припреме и прикупљања података, састављање упитника, анализа и других информација;
- 13) у вези са обављањем привредне делатности, као и друге активности у складу са законом, оснивачким актом и статутом.

У туристичкој регији Западна Србија у микро дестинацијама (градови и општине) управљају туристичке организације као једине законски уређене организације за управљање туризмом, док се у општини Ариље туристичко-информативни центар налази у оквиру Библиотеке Ариље. Њихова мисија је углавном оријентисана на маркетинг и промоцију уз недостатак јасних полуга које би омогућиле ефикасно управљање дестинацијом у складу са захтевима и тенденцијама на туристичком тржишту. Снага локалних туристичких организација директно је корелисана са степеном развијености туризма. То се не односи само на њихову величину и буџет, већ и на степен организованости. Функционисање туристичких организација у великој мери зависи и од честе промене директора у складу са процесима и променама на локалној политичкој сцени и свака наредна промена директора доводи до губитка континуитета у раду.

4.5. Регионална привредна комора Златиборског управног округа

Среска привредна комора у Ужицу основана је 31. јула 1962. године. Законом о привредним коморама из 2001. године учињен је искорак у правцу хармонизације домаћих прописа са прописима ЕУ, а коморском систему створена законска основа да се организује по моделу европског типа привредних комора. Од 1. јануара 2017. године

ПКС – РПК Ужице постаје део јединственог коморског система у Србији и данас представља место у коме регионална привреда има пуну подршку, помоћ и заступника.

ПКС-РПК Ужице надлежна је за подручје општина Ужице, Бајина Башта, Пожега, Ивањица, Ариље, Прибој, Пријеполје, Нова Варош, Косјерић и Чајетина.

Регионална привредна комора обавља следеће послове:

- проучава питања која се односе на привредне гране заступљене у регионалној привредној комори, прати појаве битне за привредни живот на свом подручју и врши оцену дејства на привреду региона
- подстиче развој привреде, предузетништва и предузетничке иницијативе преко Парламента привредника и учешћем у раду органа и тела коморе
- учествује у организацији јавних расправа о предлозима закона и других прописа од значаја за привреду, као и о предлогу мера економске политике
- учествује у усаглашавању и формулисању ставова на нивоу коморе о предлозима закона и других прописа од значаја за привреду, као и у дефинисању мера економске политике, ради покретања иницијатива пред надлежним државним органима
- даје мишљења на предлоге одлука органа локалне самоуправе, односно града, којим се уводе додатна финансијска оптерећења за привреду
- прати реализацију покренутих иницијатива и извештава привреднике о резултатима
- усклађује међусобне интересе привредника свога и других региона и подстиче њихову пословну сарадњу и повезивање
- по позиву учествује у раду органа локалне самоуправе надлежних за послове привреде
- сарађује са органима локалне самоуправе на дефинисању и реализовању развојних пројеката округа и општина у саставу управних округа
- пружа подршку органима локалне самоуправе у привлачењу инвеститора
- учествује у организовању локалних, регионалних и прекограничних привредних скупова и манифестација
- припрема пројектне апликације и реализује пројекте по позивима Европске уније, међународних организација, фондова и других страних и домаћих институција и организација, самостално или уз подршку коморе
- обавља послове јавних овлашћења и издаје потврде, уверења и друге исправе

- врши периодичну анализу потреба привреде за услугама и покреће иницијативе за унапређење постојећих и развој нових услуга, у складу са захтевима и потребама привредника
- пружа привредницима услуге и стручну помоћ, ради побољшања и унапређивања пословања
- обезбеђује привредницима правовремене и квалитетне пословне информације
- организује едукацију (предавања, семинаре, специјализоване курсеве) ради унапређења знања и вештина привредника
- стара се о неговању добрих пословних обичаја и пословног морала и о поштовању правила доброг пословног понашања
- стара се о унапређењу рада постојећих и оснивању нових општих удружења предузетника
- врши и друге послове од интереса за привреднике на свом подручју

Регионална привредна комора један је иницијатора формирања Туристичке организације регије Западна Србија и од оснивања има свог представника у Управном одбору. Као асоцијација која заступа интересе привреде из региона реализује заједничке активности са регионалном и локалним туристичким организацијама.

4.6. Регионална развојна агенција „Златибор“

Регионална развојна агенција "Златибор" – организација заснована на знању и катализатор процеса социо-економског развоја Златиборске области.

Мисија РРА "Златибор" је да допринесе одрживом социо-економском развоју и стабилности златиборске области, подстицањем конкурентних заједница погодних за живот, рад и пословање, применом стратешког планирања, промоцијом погодног пословног окружења, маркетингом територије и реализацијом развојних иницијатива заједнице.

РРА "Златибор" иницира и омогућава одрживо регионално партнерство одговорних и отворених носилаца социо-економског развоја златиборске области. Професионалном подршком у анализама, консултацијама са интересним групама и дискусијама, помаже у креирању приоритета и примени мера регионалног развоја.

РРА "Златибор" подржава регионално партнерство у креирању и ревидирању Регионалне развојне стратегије истраживањем, анализирањем и поређењем информација релевантних за њену израду и праћење. РРА "Златибор" надгледа и вреднује спровођење Регионалне развојне стратегије, иницира њено ревидирање, припрема студије изводљивости, предлоге пројеката, покреће грант схеме, припрема извештаје.

Регионална развојна агенција "Златибор" је отворена и креативна организација која континуирано охрабрује чланове свог тима да преузимају одговорност, препознају неуспех и уче из њега.

Оснивачи Регионалне развојне агенције "Златибор" су: град Ужице, Опште удружење предузетника града Ужица, и општине Ариље, Бајина Башта, Нова Варош, Пожега, Прибој, Пријеполје, Чајетина и Косјерић.

Циљеви су:

- континуирана сарадња са партнерима на регионалном, националном и међународном нивоу
- израда, ажурирање и имплементацију интегрисане Регионалне развојне стратегије
- системски развијен рационалан приступ обезбеђивању средстава за имплементацију развојних пројеката и реализацију развојних приоритета из локалних, националних и међународних извора
- развијени инфраструктурни развојни пројекти из сектора: заштита животне средине, социјална и економска инфраструктура у складу са СЛАП методологијом
- развијени пројекти у складу са дефинисаним приоритетима Регионалне стратегије развоја, ојачани капацитети оснивача и других заинтересованих страна за активно учешће у стратешком приступу како регионалном, тако локалном развоју, а у складу са националним развојним плановима, секторским политикама и принципима ЕУ
- развој нових и постојећих малих и средњих предузећа и предузетништва у Области

Регионална развојна агенција „Златибор“ има свог представника у Управном одбору ТО регије Западна Србија и реализује бројне пројекте из области туризма.

4.7. Програм „Развоја приватног сектора у југозападној Србији“

Програм „Развој приватног сектора у југозападној Србији“ финансира швајцарска влада преко Швајцарске агенције за развој и сарадњу (СДЦ). Усмерен на јачање тржишног система и његове способности да створи нова радна места (посебно за младе и жене) и додатне приходе за приватни сектор и запослене у секторима туризма и традиционалних производа. Сумарно подручје директног деловања је преко 100 општина западне, источне, јужне и централне Србије. Реализација ПСД програма је почела у априлу 2009. године у шест општина Златиборског округа од стране Регионалне развојне агенције „Златибор“ из Ужица, да би реализација треће фазе започела јуна 2017. године од стране "Златибор ПСД", пројектног следбеника Регионалне развојне агенције „Златибор“ на територији 105 општина централне Србије.

ПСД програм користи системски приступ развоју тржишта. Програм тежи да разуме тржиште и утиче на његов даљи развој како би ефикасно и одрживо унапредио пословне могућности за незапослене људе и МСП. Заправо, приступ омогућава да се разумеју и отклоне препреке које спречавају приступ тржишту и његов инклузивни раст.

Посебни ефекти су остварени у туризму:

- По први пут су традиционални произвођачи укључени и на тржиште туризма кроз формирање првих 20 дегустативних центара. Обухваћени су производи попут пршуте, кајмака, сира, ракије, али и занатски производи као што је грнчарија, а дегустативни центри су по први пут обележени и туристичком сигнализацијом.
- Промена календара образовно-васпитног рада у основним и средњим школама, коју је иницирао ПСД програм, довела је до продужења зимске сезоне до половине фебруара што је утицало на повећање туристичког промета за 17% и повећања профита у туризму за скоро три милиона швајцарских франака годишње.
- ПСД програм у југозападној Србији је увео иновације и у постављање туристичке сигнализације кроз пословни модел сарадње између Туристичке организације Србије и ЈП "Путеви Србије". Туристичка сигнализација која је у пилот пројекту постављена у југозападној Србији за само шест месеци допринела је повећању профита у туризму за 2,1 милион швајцарских франака, а овај успех је довео до пресликавања овог модела и на још пет округа у Србији. Министарство трговине, туризма и телекомуникација и ЈП "Путеви Србије" захваљујући томе улажу у Национални мастер план туристичке сигнализације, којим ће се нови систем успостављања туристичке сигнализације стандардизовати и прсликати на целу Србију.
- Иновативни приступ промоцији на иностраним тржиштима, који је развио ПСД програм, допринео је да се у кључним туристичким дестинацијама Копаоник и Златибор промет страних туриста са циљних тржишта удвостручи.
- Путем интервенције која се фокусира на развој перманентног образовања за одрасле више од 500 незапослених жена и мушкараца је прошло кроз практичну обуку у туризму, док је више од 50 приватних компанија инвестирало у обуке и усавршавање новозапослених. Резултат је креирање више од 300 нових радних места.
- Формирана је и прва секторска група за туризам која ради на развоју и унапређењу дуалног образовања у туризму, а ускоро се очекује њено прерастање у прво секторско веће. Знања и искуства стечена у развоју образовања у туризму и дрвопреради ће се у наредном периоду прсликати и на профиле у пољопривреди.

Посебно је значајно што су приватни и јавни сектор усагласили интересе и удружили средства како би помогли незапосленим лицима.

5.ОДРЖИВИ РАЗВОЈ ТУРИЗМА

5.1.Одрживи туризам

Иако разматран дуго времена пре тога, концепт одрживог развоја туризма постављен је као универзално питање тек крајем 20. века. *„Одрживи туризам је планирана акција са дугорочним циљевима, која не узрокује уништавање животне средине, већ има задатак да уважава економске, еколошке, културне и друштвене вредности дестинације“*. Да би то било могуће развијене су многе стратегије и принципи којима се указује како пословати на одржив начин и како развијати такав туризам кроз развој еколошки одговарајућих пројеката који треба да обезбеде дугорочни развој туризма. Колико је важан одрживи туризам глобално, наравно и за туристичку регију Западна Србија, говоре бројне чињенице у прилог томе да без одрживог развоја нема развоја туризма на здравој основи који дугорочно доноси добробит широј друштвеној заједници.

Фокус одрживог туризма је покушај очувања животне средине као и позитиван утицај на друштво и економију. Одрживи туризам пружа економске подстицаје за заштиту животне средине и треба да створи услове за смањење сиромаштва и постизање заједничких циљева ка одрживом развоју. Захтева информисано учешће свих релевантних актера као и одрживо политичко руковођење како би се осигурало учешће и изградња консензуса по питању одрживог развоја. Да би се у томе успело потребно је стално праћење промена као и увођење превентивних и корективних мера када је то потребно.

Главни изазови одрживог туризма су:

1. Очување природних и културних ресурса

Подразумева напоре у заштити и очувању природних ресурса (ваздух, земљишта и воде) као и културних ресурса (пољопривредна добра, историјско и археолошко наслеђе).

2. Смањење негативних утицаја на туристичку дестинацију

Негативни утицаји од туризма настају када је ниво коришћења ресурса од стране посетилаца превазилази носећи / гранични капацитет дестинације. Тада долази до огромног притиска на подручје што може да доведе до промена као што су повећање

ерозије земљишта, загађења, притисак на угрожене врсте, осетљивости на шумске пожаре...

Укупна одрживост туристичке дестинације је у непосредној вези са остваривањем равнотеже између, с једне стране, типа и обима туристичких атрактивности у дестинацији и, с друге стране, капацитета природних и створених ресурса. Величина тзв. носећег капацитета (carrying capacity) кључна је за питање заштите животне средине и одржив развој. Носећи капацитет туристичке дестинације чине капацитети простора и животне средине, социо-културни, економски, инфраструктурни и психолошки капацитети. Носећи/гранични капацитет се односи на максимално коришћење сваке туристичке дестинације без изазивања негативних последица по ресурсе, смањивање задовољства потрошача или изазивање супротних ефеката у односу на локално становништво, друштво, привреду и културу једне области⁷.

3. Промовисање благостања локалне заједнице

Развој туризма може створити велики притисак на локалне ресурсе као што су вода, храна и друге сировине. Равномерним коришћењем и дугорочним планирањем употребе ресурса, укључивањем локалног становништва у послове у оквиру туризма повећава се животни стандард и просперитет заједнице.

4. Унапређење туристичке понуде током целе године

Сезоналност је временска неуравнотеженост током туристичке сезоне услед временских фактора, који условљавају мању посећеност дестинација у периоду ван сезоне. Нека од решења овог проблема су понуда неконвенционалних туристичких атракција, продужење сезоне, креирање разних садржаја и манифестација у периодима мање посећености.

5. Учинити туризам доступан свима

Стварање туристичке понуде, амбијента и услуга прикладних за најшири круг корисника као што су особе са инвалидитетом, пензионери, породице са малом децом...

6. Побољшати квалитет свих послова у туризму

На глобалном нивоу се процењује да један од једанаест људи ради у пословима везаним за туризам. Циљ одрживог туризма је, између осталог и унапређење услова рада туристичких радника, побољшање квалитета услуга, а самим тим и боље позиционирање дестинација на туристичком тржишту.

---

⁷(Ј. Попеску, 2011, Менаџмент туристичке дестинације, Универзитет Сингидунум, стр. 95)

5.2. Одрживи туризам у туристичкој регији Западна Србија

Туризам као грана привреде, и са њим повезане делатности, доприноси константном унапређењу економије и обезбеђује различите послове за локално становништво, али са друге стране може бити узрок бројних проблема – од еколошке деградације, економске зависности, губитка културног наслеђа, социјалне дислокације и другог.

Да би се на нивоу туристичке регије Западна Србија развио концепт одрживог развоја туризма потребно је прихватити чињеницу да су локалне дестинације, у којима се једино могу увести стварне промене, различитог нивоа туристичке развијености и припадају различитим групама – од оних у којима је туризам једна од приоритетних привредних грана до оних у којима има занемарљиво учешће и није приоритет локалног економског развоја. Успешан модел управљања локалним дестинацијама, који је уско повезан и са концептом одрживости, подразумева сарадњу великог броја различитих интересних група.

Концепту одрживог развоја туризма доприноси и постојање великог броја заштићених природних добара у Западној Србији: Национални парк Тара, Парк природе "Голија" чији део има статус резервата биосфере "Голија-Студеница", Парк природе "Златибор", Парк природе "Мокра Гора", Специјални резерват природе "Увац", Предео изузетних одлика "Овчарско-кабларска клисура", Регионални парк природе "Клисура реке Милешевке", Строги резерват природе "Равниште", Споменик природе "Слапови Сопотнице" и други, у којима важи посебан режим заштите природе уско повезан са развојем туризма.

Подручје туристичке регије Западна Србија представља територију са великим диспаритетима у погледу квалитета животне средине. Већи део подручја припада територији са квалитетном животном средином, у оквиру које се налази неколико локација у којима је загађена и деградирана животна средина (Лучани, градско подручје Косјерића, Чачка и Ужица). Има и већи број локалитета који се могу оквалификовати као подручја незагађене животне средине (Национални парк „Тара“, Парк природе „Голија“ и Парк природе „Шарган-Мокра Гора“, специјални резерват природе „Увац“, Предео изузетних одлика „Овчарско-кабларска клисура“, Строги резерват природе „Равниште“ и др). Стање квалитета животне средине карактеришу појаве загађења вода, ваздуха и земљишта, девастације предела и смањења квалитета живота активностима у индустрији, саобраћају, као и загађења насталих услед нередовног или одсуства организованог прикупљања чврстог комуналног и опасног отпада, нерационалне и неконтролисане експлоатације минералних сировина, неконтролисаног и неправилног коришћења агрохемикалија у пољопривреди, нерационалног коришћења енергије, ерозије земљишног покривача и непланске

изградње.⁸ Ово подручје сматра се најочуванијим и најбогатијим делом Србије у погледу количине и квалитета биолошких ресурса и биодиверзитета у целини.

Главни потенцијали у погледу параметара животне средине огледају се у следећем:

- 1) квалитет ваздуха (осим у градовима Ужице, Чачак и општини Лучани) може се сврстати у задовољавајући, а у појединим општинама као изузетан (Чајетина, Ариље, Ивањица, Сјеница, Пријепоље, Бајина Башта) за живот становништва и развој здравствено-лечилишног и рекреативног туризма; до сада коректно спровођен мониторинг у појединим градовима/општинама (Ужице, Чачак, Косјерић, Пожега, Сјеница) уз могућност конкурисања код приступних фондова ЕУ за успостављање интегралног мониторинга квалитета ваздуха; могућност фазне санације извора и последица загађења из рударства и индустрије, експлоатације неметаличних минералних сировина;
- 2) очуван квалитет водоизворишта и постојећих водоакумулација (три на Увцу - Увац, Кокин Брод, Радоиња, на Лиму - Потпећ, на Дрини – Бајина Башта, на Белом Рзаву – Лазићи, на Црном Рзаву – Златибор) као и могућност коришћења геотермалних извора у енергетске и здравствено-лечилишне и рекреативне сврхе;
- 3) углавном задовољавајући квалитет земљишта (осим у Лучанима, Ужицу, Чачку и Пожеги, где је нарушен рударским активностима и активностима у индустрији) и велике површине под шумама;
- 4) релативно повољан квалитет животне средине на већем подручју Просторног плана, који се у зонама заштићених природних и непокретних културних добара, водоизворишта и водоакумулација, руралном залеђу градова/општина и бањским подручјима може оценити као изузетно повољан;
- 5) уведени еколошки стандарди у највећим предузећима у региону, пораст еколошке свести грађана, невладиних организација, јавног сектора, као и оснивање еколошких фондова на нивоу локалних самоуправа и друго. Потенцијал представљају и подручја са природним вредностима која су идентификована кроз одговарајуће програмске документе (Рамсарску конвенцију, ЕМЕРАЛД мрежу, ИВА, ИРА и РВА пројекте, програм UNESCO „Човек и биосфера“ (MaB) и др). Потенцијал представљају и подручја која ће бити обухваћена мрежом еколошки значајних подручја (Натура 2000) на основу европских директива о стаништима и птицама (*Special Areas of Conservation – SACs* и *Special Protection Areas – SPAs*)⁹.

---

⁸(Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког Управног округа, Републичка агенција за просторно планирање 2012.)

⁹(Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког Управног округа, Републичка агенција за просторно планирање 2012.)

Заштита природе, уређење и унапређење животног простора још увек нису на задовољавајућем нивоу. Честе су појаве немарног односа према животној средини (дивље депоније, бацање смећа у реке, неуређени предели, непланска градња) што негативно утиче на имиџ дестинације. Свест локалног становништва када је у питању одрживи развој и заштита животне средине је на ниском нивоу. Неопходна је промена законске регулативе на државном нивоу која би поопштрила казнену политику у овој области. На регионалном нивоу потребно је организовати бројне акције и манифестације у циљу подизања свести локалног становништва о значају заштите животне средине. Неопходно је заједничко деловање локалних самоуправа, служби надлежних за екологију, туристичких организација и других институција. Улога, значај, надлежности и функционисање Комуналне полиције још увек нису на прави начин дефинисани.

Један од приоритетних задатака је уклањање дивљих депонија које представљају потенцијалне „еколошке бомбе“. Један од таквих примера је дивља депонија на улазу у Пријепоље поред реке Лим.

Да би се унапредила комунална инфраструктура неопходно је организовано сакупљање смећа из насеља и туристичких простора. Ради очувања животне средине потребно је подстицати и унапредити процес рециклаже и поновног коришћења отпада.

Значајан развојни ресурс представља културно наслеђе и један од основних циљева треба да буде заштита, уређење и презентација културног наслеђа што ће допринети афирмацији регионалног и локалног идентитета.

6. КАРАКТЕРИСТИКЕ ТУРИСТИЧКЕ РЕГИЈЕ ЗАПАДНА СРБИЈА

6.1. Природне карактеристике (шуме, руде, минералне и геотермалне воде)

Туристичко-географски положај и геоморфолошке карактеристике: Подручје Западне Србије подразумева простор који обухвата сливове Скрапежа, Ђетиње, Моравице, Западне Мораве, Лима, Рзава, Увца и део слива Дрине, односно пространо планинско подручје најчешће називано Старим Влахом. Регија се налази на тремеђи Србије, Црне Горе и Републике Српске. Дужина границе са Црном Гором износи 112 км, а са Републиком Српском 160 км.

Овакав положај омогућава велику комуникативност и представља значајну компоненту развоја транзитног туризма као основе развоја туризма уопште. Могућност развоја према Дринској долини указује на формирање Подрињске осовине развоја, према неким тврдњама главне осовине развоја – кичме српског геопростора. Погранични положај овог подручја има велики значај за савремена туристичка кретања, а значајна културна добра могу бити посебно атрактивна за стране туристе, јер поседују елементе европског и азијског идентитета. Кроз векове је као резултат мешања локалног

становништва и досељеника створена нова култура специфичног карактера. Туристички положај означава однос према главним правцима туристичких кретања, према регијама гушће насељености (туристичким дисперзивима) и према другим туристичким мотивима који могу бити комплементарни или конкурентски. Туристички положај је функција саобраћајног положаја, а у великој мери зависи од географског положаја¹⁰.

Када се посматрају природно-географске целине које доминирају регијом Западна Србија свакако су то планине Златибор, Тара, Златар, Голија, Јавор, Мучањ, Овчар, Каблар...

Положај планина Западне Србије у односу на оближња туристички атрактивна подручја у великој мери утичу на конкурентност дестинације. Романија и Јахорина на западу, Дурмитор, Бјеласица, Комови и Проклетије на југу, Копаоник на истоку и Дивчибаре на северу као простори развијеног планинског, рекреативног, здравственог, туризма посебних интереса повећавају значај овог планинског подручја.

Планине припадају динарским планинама и имају типичне карактеристике тектонског рељефа овог подручја, а претрпеле су крупне промене услед деловања различитих егзогених процеса. Цео овај крај је претежно висораван, испресецањ клисурастим и кањонским долинама. Са њих се уздижу планински масиви Голије, Таре, Златибора, Златара, Овчара и Каблара. Равница скоро да и нема, а оне у речним долинама и нису равнице у правом смислу речи, јер прелазе висину од 200 метара. Најчешће су у долинама река, а највеће су пожешка котлина, лимска и дринска долина и долина Моравице.

Климатске карактеристике: На климу овог краја утиче пре свега планински рељеф, испресецањ речним долинама нагнутим према северу и истоку. Гледано у целини, подручје има претежно умерено-континенталну климу, са континенталним флувијалним режимом. Лета су умерено топла, зиме умерено хладне, а прелазна годишња доба дуга и блага. Падавина је највише крајем пролећа и почетком лета (у мају и јуну), најсувљи су фебруар и октобар. Умерено-континентална клима јавља се на планинама мањих надморских висина, до 1.000 метара, док планине средњих висина карактерише субалпска клима са прохладним летима и оштрим зимама. Котлине и речне долине имају извесне климатске специфичности. У зимском периоду услед температурне инверзије температуре ваздуха могу бити ниже од обода.

Средња годишња температура ваздуха на територији регије износи 7,9°C, а креће се у интервалу од 6,8°C до 9,1°C. Постојање свежег ваздуха на планинама и у најтоплијим месецима омогућава рекреативне активности које повољно утичу на организам, као и припреме спортиста. То доприноси масовној посећености планина.

---

¹⁰ (Ј.Ромелић, 2001., Туристичка географија Југославије)

Температуре у зимским месецима знатно су променљивије од летњих, што је последица продирања хладних и топлих ваздушних маса. Снег пада од октобра до маја, али се дешава да некад падне и ван овог периода. Просечан број снежних дана креће се од 95 на Златибору, 120 – 150 дана на Тари, 80 – 120 дана на Златару и 120 – 150 на Голији. Релативно велики број дана под снегом погодује зимским спортовима и развоју спортско-рекреативног туризма.

Мала количина падавина у летњим месецима погодује одмору, рекреацији и активном одмору у природи. За туристичка кретања значајна је подела климатских периода на хладни, умерени и топли део године. У хладни део године спадају месеци новембар, децембар, јануар, фебруар, март и април који карактерише просечна температура ваздуха испод 10°C. Умерени месеци карактеристични по температурама од 10 – 16°C су септембар, октобар и мај, док су топли месеци са температуром од око 20°C јун, јул и август.

Педолошки покривач је разноврстан и неуједначен, а међу заступљеним типовима земљишта доминирају: земљишта на кречњаку, дистрично смеђе земљиште и хумусно-силикатна и смеђа земљишта на серпентину, а поред њих и кречњачко-доломитна црница у виду подлоге планинских пашњака, затим смоница и еродирана смоница и гајњача на мањим висинама и алувијуми и делувилални наноси у речним долинама и терасама. Обрадива и условно обрадива земљишта I- IV бонитетне класе лоцирана су у североисточном и источном, брежуљкасто-брдском делу подручја, где се смењују са земљиштем V-VI бонитетне класе, које трпи озбиљна производна ограничења. Слабо продуктивна земљишта катастарске класе VII-VIII концентрисана су у западној, јужној и југоисточној, претпланинској и планинској зони, и предиспонирана за травњаке и шуме.¹¹

Биљни и животињски свет: Подручје регије је брдско-планинско земљиште у коме шуме заузимају око 42% површине, пољопривредно земљиште око 51% територије. Разлике у висини и климатским одликама појединих делова, као и слабије продуктиван педолошки супстрат у најнижим долинским и котлинским деловима довели су до тога да постоје разлике у вегетационом покривачу између појединих делова регије.

Када је у питању природна вегетација, њу данас углавном чине шуме и планински пашњаци. До 500 метара надморске висине су углавном култивисане површине, до 700 м. заступљене су врбе, тополе, јове и багреми, преко 800 м. гаје се култивисане биљке, али то је свакако појас јабуке, крушке и шљиве. Преко ових висина су шумски рејони. До 1.000 м. су заступљене листопадне шуме (граб, кестен, храст, брест, јасен, цер и клен) на које се до висине од 1.200 м. надовезују мешовите (црни бор, бреза, јасика, млеч, оморица и липа). До 1.500 м. расту бели бор, јавор, буква, јела и муника. *Панчићева оморица* је најважнији представник реликтних ендемита на овом подручју и

---

¹¹ (Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког Управног округа, Републичка агенција за просторно планирање 2012.)

представља симбол Националног парка Тара. Често је називају “краљица свих ендемита Европе.” Ову специфичну врсту четинара открио је 1875. године Јосиф Панчић, познати научник и истраживач флоре наших планина.

Од животињског света треба издвојити дивокозу, мрког медведа, а посебну атракцију у овом простору представља *белоглави сун*, који се одржао у кањону реке Увац и представља природну реткост. То је наша највећа птица са распоном крила од око три метра и тежином између осам и девет килограма, висине један метар. У резервату данас живи 104 гнездећа пара, укупно око 300 јединки, што је велика заслуга запослених у Специјалном резервату природе "Увац", јер је 1994. године њихов број пао на само шест парова.

Од **Хидролошких карактеристика** највећи значај имају реке, језера и термоминерални извори. Осим што дају основну физиономију простору ови хидрогеографски мотиви имају самосталне или комплементарне туристичке вредности. Сви водотоци на подручју регије припадају црноморском сливу, али западноморавском и дринском хидролошком рејону. Западноморавском рејону од већих река припадају Западна Морава, Ђетиња, Скрапеж и Моравица са притокама, а Дринском поред реке Дрине и Увац и Лим са притокама.

Реке су планинске, брзе и богате водом, па се углавном користе за хидроградњу. Осим тога имају велике могућности туристичког искоришћавања као што су спортски риболов, спортско-рекреативне активности на води, коришћење термоминералних извора, купање и друго. Атрактивности доприносе клисурасте и кањонске долине, водопади, слапови, атрактивност биљног и животињског света и пејзажни комплекси.

Река Дрина настаје спајањем Пиве и Таре код Шћепан Поља и после 346 километара свог кривудаваог тока улива се у Саву. По водним снагама је на првом месту на Балканском полуострву, а по мишљењу многих је и најлепша река. У прошлости је због своје изузетне боје често називана “зеленика” или “зеленка”. Кањон Дрине, који се пружа од језера Перућац до Вишеграда у дужини од 52 километра, трећи је по дубини у свету. На територији регије једино би река Дрина по наведеним обележјима могла представљати самосталан туристички производ. Привлачност реке за туристе огледа се у чистој води, богатству рибом, вештачким језерима уз хидроелектране, могућностима за сплаварење и вожњу кајака (Дринска регата), богатству културно-историјских споменика у близини реке...

Западна Морава је лева притока Велике Мораве и настаје спајањем реке Моравице и реке Ђетиње, које се састају у близини тремеђе села Горобиле, Пријановићи и Пилатовићи на 302 м.н.в., дуга је 210 км. Ако се за изворишни крак Западне Мораве усвоји њена десна саставница Моравица, онда је дужина њеног тока 318 км, а површина слива 15.469 км² (од чега је 325 км² у изворишту Ибра, на територији Републике Црне Горе). Дужином тока протиче наизменично кроз котлине и клисуре. У Чачанску котлину Западна Морава улази са запада, пробијајући се кроз Овчарско-

кабларску клисуру дугу 20 км. По изласку из клисуре она даље тече кроз равницу према истоку протичући поред градова Чачка, Краљева и Крушевца.

Река Ђетиња је лева притока Западне Мораве, настаје у северном делу Креманске котлине у југозападном делу планине Таре и формирају је четири мање реке. На три километра од града Ужица почиње живописна клисура реке Ђетиње која у свом централном делу гради атрактиван кањон. Клисуре Ђетиње је проглашена Пределом изузетних одлика и означена је као природно добро од великог значаја. Клисуре Ђетиње у биолошком и биогеографском смислу је простор са низом еколошких специфичности. Њена аутохтоност и богатство се огледају кроз присуство великог броја ендемичних, субендемичних и реликтних врста биљака, а када се ради о животињском свету посебно се издваја фауна дневних лептира која представља једну од најбогатијих у Србији. Ђетиња је прави планински бисер на којој се наизменично смењују брзаци, букови и вирови који крију капиталне примерке поточне пастрмке. Ту су још младица и липљан, а на шест километара од града налази се мушичарски ревер.

Моравица је десна саставница Западне Мораве. Извире из врела Глава Мораве на западним обронцима Голије. Долина јој је композитна. У горњем току река је дубока и уска, а у средњем има два ерозивна проширења – Ивањичко и Ариљско поље. Између њих је *манастир Клисура*. Као и већина планинских река има малу дубину (0,5 -1,4 м). Најзначајнија притока од укупно 47 притока Моравице је Велики Рзав. Са Моравицом Ђетиња се састаје у најнижем делу Пожешке котлине, у Ташти пољу код села Лековића мост градећи *Западну Мораву*.

Велики Рзав тече источном границом Златибора и у близини Ариља се улива у Моравицу. Притоке су му *Бела Река*, *Љубишница*, *Катушница* са притокама *Раковичким* и *Гостиљским* потоком, и *Приштавица*.

Река Скрапез настаје од саставница Сече Реке и Годљеваче. Извире на јужним падинама Малог Повлена на надморској висини од 1.100 м и тече према југоистоку до пожешке котлине, где се улива у реку Ђетињу на надморској висини од 301 м. Дужина речног тока износи 56 км.

У хидрографској мрежи Златара најзначајније су реке Лим, Увац и Бистрица.

Река Лим дужине 220 км протиче кроз Србију, Црну Гору и Босну и Херцеговину. Извире у Црној Гори испод највишег врха Црне Планине Маглића (2.142 м.н.в.), свега неколико километара од извора Таре. Протиче кроз Плавско језеро и улива се у Дрину између Горажда и Вишеграда. Река формира композитну долину у којој се смењују клисуре и котлине, а област око ње назива се Полимље. Лим је данас познат као једна од најатрактивнијих река за сплаварење.

Од изворишта до средњовековног града Милешевца река Милешевка усекла је долину под називом **Кањон реке Милешевке**. Оно што је карактерише су дивљина, суровост, врлетност, дубина (на појединим местима преко 300 метара), чије се стране готово вертикално спуштају према дну. Над стеновитим кањоном Милешевке уздиже се

стасита и вижљаста реликтна биљка – Панчићева оморица. Већини житеља Србије овај предео изразитог историјског и културног значаја остао је непознат до данас. Белоглави суп, јединствена и ретка птица у свету, настањује ове пределе.

Река Увац извире на 560 метара надморске висине на планини Озрен, 16 км јужно од Сјенице. Дужина тока износи 119 км, а површина слива 1.344 км². Увац има карактер изразито планинске реке у фази активне ерозије. Располаже значајним хидропотенцијалом, па су на његовом току изграђене три хидроцентрале због којих су и створена три вештачка језера: Сјеничко, Златарско и Радоињско.

На подручју регије Западна Србија природних језера практично и нема, па су најзначајнија вештачка изграђена за потребе водопривреде, електропривреде и пољопривреде. Језера имају туристичку функцију преко спортско-рекреативног туризма и туристичког саобраћаја. У јединству са околним пределима, плажама и пејзажима употпуњује им се естетска функција, својом лепотом атрактивна су за посете туриста.

Језеро Врутци на реци Ђетињи, 12 км узводно од Ужица, има изузетан привредни и туристички значај.

Перућачко језеро, дужине 54 км и површине 12,5 км², добијено је преграђивањем Дрине бетонском браном. Има изузетан туристички значај, јер постоји могућност за развој риболова и спорта на води због чега га називају „море Западне Србије“. Поред језера налази се хотел „Језеро“ у коме бораве гости који посећују Перућац и планину Тару.

Изградњом бране Лазићи формирано је **реверзибилно језеро Заовине**. Снажним пумпама вода Дрине избацује се кроз цевовод у ово језеро на планини Тари, које служи као резервна водоакumulација хидроелектране у Перућцу. На овај начин остварило се једно од пророчанства креманског пророка Митра Тарабића: „*Оне године кад Ђурђевдан падне на Велики петак Дрина ће потећи Таром*“. Заовинско језеро атрактивно је за летњи одмор, с тим што честе осцилације у нивоу језера смањују могућност његовог коришћења у туристичке сврхе.

У центру Златибора 1948. године у туристичке сврхе саграђено је вештачко језеро које поред естетске има и излетничку функцију. Окружено је пријатним стазама за шетње и клупама за одмор, па с правом заслужује назив „Златиборско море“. Друго веће језеро на Златибору је **Рибничко језеро**. Пошто служи за водоснабдевање Златибора и Чајетине није предвиђено његово коришћење у туристичке сврхе. И поред тога туристи и локално становништво користе га као рекреативно-излетишну зону (пецање, купање, излети).

Сјеничко језеро настало је на реци Увац, узводно од Златарског језера. Налази се на 984,5 м.н.в. и после Власинског језера највише је вештачко језеро у Србији. Познато је као највеће станиште белоглавог супа на Балкану и идеално је за посматрање птица (bird watching). **Златарско језеро** подигнуто је на реци Увац. Пошто поред језера

пролази магистрални пут Београд – Јадранско море има изузетан положај за развој транзитног туризма. **Радонињско језеро** налази се на реци Увац низводно од Златарског језера, на 810 м.н.в.

Језеро Међувршје је највеће на Западној Морави. Настало је преграђивањем ове реке на излазу из Овчарско-кабларске клисуре. Бетонска брана је висока 30, а дугачка 190 метара. Надморска висина језера је 273 м., а запремина воде у њему је мања од 6 x 106 м³. Највећа дубина је око 14 м, снага електране 9,1 MW. Вода се из језера Међувршје тунелом одводи до постројења истоимене хидроелектране, чија је јачина 6,89 KW, а годишња производња електричне енергије 42,6 милиона киловата.

Овчарско-кабларско језеро је настало подизањем бетонске бране узводно од железничког моста бивше узане пруге Чачак - Ужице, код Благовештенског тунела. Дужина бране је 45, а висина 12 метара. Дужина језера је око седам километара, а ширина 40 - 100 метара. Спада у мања вештачка језера, јер му је пројектована запремина 3,07 милиона м³. Вода овог језера се тунелом одводи до хидроцентрале „Овчар Бања“. После проласка кроз турбине вода се бетонским каналом код Овчар Бање враћа у корито Западне Мораве, где већ почиње језеро Међувршје.

Табела 1: Најзначајнији извори термалних и термоминералних вода

Бр.	Локалитет	Издашност (l/s)	Температура (°C)
1	Манастир Рача (Бајина Башта)	35,0	17,5
2	Стапарска бања (Стапари)	2,0	21,0
3	Рошка бања (Роге)	5,0	22,0
4	Рожанство	2,2	20,0
5	Гостиље	3,2	17,0
6	Висока	15,0	25,0
7	Љубиш	1,2	19,0
8	Црно врело (Нова Варош)	2,0	20,5
9	Прибојска	40,0	36,5
10	Чедово	5,0	26,3
11	Лучани, Котража, Прилике, Церово, Буковца, Ратковац, Свештица, Ивањица	0,015-0,2 појединачно	13,0 – 22,0
12	Горња Трепча (извори и бушотине)	30,0	20,0
13	Дубница (Косјерић) бушотина	5,0	25,0
14	Брајковићи (Косјерић) бушотина	10,0	20,0
15	Овчар Бања извори и плитки бунари	50,0	36,0-38,0
16	Слатинска бања (Чачак) бушотина	20,0	17,5

Извор: Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког Управног округа, Републичка агенција за просторно планирање 2012.

Шуме: Око 38% укупне територије подручја Западне Србије налази се под шумама (око 3.539 km²). Шумовитост Моравичког округа износи 37,5%, док шумовитост Златиборског округа износи 39,1%, што је испод просека оптималне шумовитости (која износи 70,5% за подручје Златиборског округа и 40% за подручје Моравичког округа).

Од укупне површине под шумама око 55% је у државном власништву, а око 45% у приватном. Око 50% (1.380 km²) од укупне површине под шумама обухваћено је Лимским, Тарско-Златиборским, Шумадијским и Голијским шумским подручјем, Националним парком „Тара“. Основни подаци о стању површина под шумама приказани су у табели 2.

Табела 2: Стање површина под шумама 2008. године (Национална инвентура шума Републике Србије)

Подручје /округ/града/општина	Шуме		
	ha	ha	%
Ариље	34.900	15.286	43,8
Бајина Башта	67.300	30.739	45,7
Косјерић	35.800	15.924	44,5
Нова Варош	58.100	20.852	35,9
Пожега	42.647	13.329	31,3
Прибој	56.300	32.297	57,4
Пријеполје	82.500	39.857	48,3
Сјеница	105.900	19.796	18,7
Ужице	66.800	28.237	42,3
Чајетина	64.700	23.858	36,9
Ивањица	109.000	55.624	51,0
Лучани	45.400	15.295	33,7
Чачак	64.200	14.825	23,1

Извор: Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког Управног округа, Републичка агенција за просторно планирање 2012.

Шуме се интензивно вишенамениски користе више деценија, са прогресивним трендом динамизацијом овог процеса укупног износа запремине 48% отпада на државне шуме, а 52% на приватне шуме, док је у укупном запреминском прирасту нешто веће учешће приватних шума. Просечна запремина је већа у приватним шумама и износи 171 m³/ha, док у државним шумама она износи 164 m³/ha. Просечан запремински прираст је у државним шумама 4,1 m³/ha, а у приватним шумама 4,5 m³/ha. Националном инвентуром шума Републике Србије је регистровано око 54 врста дрвећа (41 лишћарска и 13 четинарских), од којих је 22 са листе реликтних, ендемичних, ретких и угрожених врста. Подаци о стању шума (пореклу, очуваности састојина и категоријама) приказани су у табели 3.

Табела 3: Подаци о стању шума (просек)

Власништво	Порекло састојина	Очуваност састојина	Категорија шума
државне	изданацке шуме 63% високо порекло 25.6% вештачки подигн. састојине 11,4%	очуване састојине 66,6% разређене састојине 22,7% деградиране 10,7%	буква (41,7), смрча (18,3%), јела(12,5%); црни бор (12,9%); и др.

приватне	изданацке шуме 69,1 високо порекло 27,7% вештачки подигнуте састојине 3,2%	очуване састојине 80%	буква (30%), цер (24,5%), китњака (7,9%), граб (7,6%), бор (7,9%), сладун (6,0%), багрем (5,5%), смрча (5,5%), грабић и граб (1,6%) и остале (3,5%)
----------	---	-----------------------	--

Извор: Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког Управног округа, Републичка агенција за просторно планирање 2012.

Према пореклу састојина стање је нешто лошије у приватним шумама, што захтева њихово постепено превођење у високи узгојни облик. У односу на степен очуваности, стање у приватним шумама је нешто повољније него у државним. Отвореност шумским путевима је различита по појединим шумским подручјима и износи у Националном парку Тара 15km/1.000 ha, у Тарско-Златиборском шумском подручју 9,46 km/1.000 ha, у Лимском шумском подручју 13,46 km/1.000 ha, у делу Шумадијског шумског подручја 18,41 km/1.000 ha и у Голијском шумском подручју 14,3 km/1.000 ha. Основ наведене отворености су меки шумски путеви, притом нередовно одржавани и запуштени.

Све шуме у државном власништву су разврстане у 23 наменске целине, од којих неколико представљају посебне намене (Национални парк Тара, Парк природе „Голија“, Предео изузетних одлика „Шарган-Мокра Гора“ и Специјални природни резерват „Увац“). Највећи део шумских површина припада производној намени (56,97%), затим заштити земљишта (21,65%), водозаштити (1,38%), природним добрима (7,5%), те осталим наменским целинама (13,6%). Према степену запаљивости могу се издвојити категорије:

I - тешко запаљива вегетација (изданацке и високе састојине букве, китњака и цера),

II - умерено запаљива вегетација (јеле и букве; јеле, букве и смрче; састојине црног и белог бора; као и састојине смрче и других четинара),

III - лако запаљива вегетација (шикаре граба и црног јасена и шикаре китњака и шикаре букве).

Руде: Простор регије Западне Србије се, у геотектонском погледу, налази унутар три тектоностратиграфске јединице (терана). Крајњи североисточни делови подручја регије припадају композитном терену Вардарске зоне, централни Дринско-ивањичком појасу, а западни Динаридско-офиолитском појасу. Дуж контаката дошло је до обдуковања океанске коре на континенталну маргину и појаве офиолита, а по зонама дубинских разлома до магматизма. Свим овим процесима стварани су услови за образовање разноврсних појава и лежишта металичних и неметаличних минералних сировина. Зоне терцијарног магматизма и дубинских разлома су истовремено и зоне аномалних вредности геотермичког градијента, па су тако предиспониране за појаву термалних и термоминералних вода.

Металичне минералне сировине одликује мали број респектабилних лежишта, у којима се одвија експлоатација. Неке од појава, према квалитету руде, количини процењених резерви или начину залегања, на данашњем нивоу технологије или ценама на тржишту нису економски интересантне. Известан број појава орудњења налази се у подручјима која су под неким нивоом заштите, а неке појаве нису у довољној мери истражене. Од металичних лежишта најближе отварању је Чадиње код Пријепоља (билансне резерве од око три милиона тона руде бакра, олова и цинка, уз присуство злата, арсена и сребра). Извесно је да могућност појаве концентрација хромита и других корисних елемената на локалитетима Јелица, Трнава, Златибор, Семегњево, Маљен у којима се некада одвијала експлоатација. На подручју Мокре Горе налази се пространа зона са орудњењима гвожђа и никла која није предвиђена за експлоатацију због заштите природних вредности. Појаве орудњења антимона забележене су код Лисе и на још неколико локалитета северно од Ивањице. Без обзира на релативно низак садржај Sb, ово су појаве којима би требало поклонити већу пажњу и обухватити их детаљним истраживањима. На више локалитета на Голији регистроване су појаве различитих орудњења (волфрама-шелит, сулфиди Fe, As, Cu, Јурје код Плешина), затим каситерит (Sn) код Радуловца, као и неколико појава Pb-Zn и Sb (Голијска Река, Асаново Село, Придворица и др.) На ширем подручју Јелове Горе, на Радочелу и код Карана констатована је неколико појава гвоздених орудњења. На појединим локалитетима планине Таре (40-50 км²) јављају се насlage боксита, дебеле местимично у појединим сочивима и до седам метара. Код Мачката (Скржути, Никојевићи, Равни) на Златибору констатоване су појаве боксита сличних генетских карактеристика. У току су и истраживања на падинама Повлена према Косјерићу, где се очекују орудњења бакра са пратећим металима.

Лежишта неметала су присутна на следећим локалитетима: Златибору и Чачанском басену (Брезак и др.) и код Косјерића (Ражана-Мрамор) жични магнезити; Пожешким и Чачанским неогеним басенима појаве или лежишта минерала бора и литијума, сепиолита или зеолита и зеолитисаних туфова; потез од Пријепоља ка Пљевљима графитични шкриљци и друго.

Од енергетских сировина значај имају лигнити у лежишту Штаваљ код Сјенице, где се јамском експлоатацијом вади годишње између 55.000 и 65.000 тона угља. Оверене резерве износе 11 милиона тона, а доказане (у категоријама А, Б, С1 и С2) 240 милиона тона. Угљеносна лежишта лигнита заступљена су и на територији града Чачка. Потенцијална нафтоносна зона протеже се долином Западне Мораве између насеља Мрчајевци и Мршинци.

Међу геолошким грађевинским материјалима (технички камен), значај имају лежишта цементних лапораца (Галовићи, Годљево у околини Косјерића и др.) као и кречњаци (Јелен До код Пожеге, Сурдук код Ужица, Рупељево на путу Пожега-Ужице, Сушица код Чачка и Бистрица код Нове Вароши - који се користе у путоградњи у виду агрегата за различите намене). Интересантни су дијабази из неколико мајдана у општини Косјерић (Тавани, Дивчибаре, Дреновачки Кик, Велики и Мали Башинац, Мрчићи и др.) и у околини Чачка (Главај, Буковац и Црна Стена на Јелици). Као архитектонски

камен (за израду плоча за облагање и попличавање) користе се кречњаци (Плави Ток, Мандина Стена, Трешњица, Клисуре, Говеђача, Корал код Косјерића и др). Дуж речних корита, у алувионима река Западне Мораве, Лима, Рзава експлоатишу се шљунак и песак, а местимично постоје и активна позајмишта цигларских глина. Често се вађење шљунка и песка изводи без одговарајућих одобрења и без адекватне контроле, а непланска и неконтролисана експлоатација из алувиона и речних корита утиче негативно на морфолошке и хидрографске карактеристике терена. Такође, могућа је промена режима подземних вода у алувиону, управо оних које се често користе за водоснабдевање.

Унутар кречњачких мезозојских седимената, захваљујући постојању добро развијеног система каверни и канала повезаних пукотинским системима, формирају се значајне карстне издани погодне за водоснабдевање (Ужице - каптирана три врела са око 250 л/сек, Пријепоље - три врела и једно извориште са око 100 л/сек, Косјерић - Таорско врело са око 33 л/сек, Сјеница - два врела са око 200 л/сек, Нова Варош - четири каптаже са око 35 л/сек).

6.2. Друштвене карактеристике

6.2.1. Становништво

Туристичка регија Западна Србија обухвата подручје 12 градова и општина и простире се на 8.422,5 km², што чини 9,53 процената територије Републике Србије. На подручју регије по последњем попису из 2011. године живи 426.351 становник што је за 33.799 становника мање у односу на претходни попис из 2002. године. Негативан природни прираштај забележен је у свим градовима и општинама.

Табела 4 : Број становника по градовима и општинама

ОПШТИНА	По попису из 2002.	По попису из 2011.	2002-2011. укупно мање становника
Ариље	19.784	18.792	992
Бајина Башта	29.151	26.022	3.129
Ивањица	35.445	30.161	5.284
Косјерић	14.001	12.090	1.911
Нова Варош	19.982	16.638	3.344
Пожега	32.293	29.638	2.655
Пријепоље	41.188	37.059	4.129
Сјеница	27.970	26.932	1.038
Ужице	83.022	78.040	4.982
Чајетина	15.628	14.745	883
Чачак	117.072	115.337	1.735
Лучани	24.614	20.897	3.717
УКУПНО:	460.150	426.351	33.799

Извор: Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког Управног округа, Републичка агенција за просторно планирање 2012.

У периоду између два пописа 2002. и 2011. године у регији живи 33.799 становника мање, што значи да је практично нестао један град. Негативан природни прираштај становништва, као и све мањи број људи који остаје у сеоским срединама представљају главне проблеме који ће се у наредним годинама одразити на туризам. Миграције становништва из села у градове још увек су врло присутне. У овом контексту развој туризма има једну ширу друштвену димензију која се огледа у останку младих на селу и оживљавање села и равномернији регионални развој.

Табела 5: Упоредни преглед броја становника

Општина/Град	Упоредни преглед броја становника					
	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011
Ариље	20.001	19.581	20.111	20.107	19.784	18.792
Бајина Башта	34.067	31.387	30.860	29.225	29.151	26.022
Косјерић	17.898	16.582	16.157	15.236	14.001	12.090
Нова Варош	24.770	22.740	22.523	21.756	19.982	16.638
Пожега	32.382	33.804	34.100	33.289	32.293	29.638
Пријепоље	38.925	44.022	46.902	46.085	41.188	37.059
Сјеница	36.950	36.622	35.570	33.068	27.970	26.932
Ужице	57.062	67.555	77.049	82.303	83.022	78.040
Чајетина	20.716	19.224	17.098	15.914	15.628	14.745
Ивањица	40.526	39.233	37.887	36.378	35.445	30.161
Лучани	33.336	31.646	29.708	26.946	24.614	20.897
Чачак	85.329	98.222	110.676	119.718	117.072	115.337
УКУПНО:	441.962	460.618	478.641	480.025	460.150	426.351

Извор: Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког Управног округа, Републичка агенција за просторно планирање 2012.

Становништво овог краја, како је утврдио Јован Цвијић, припада старовлашкој групи ерског варијетета. Географски услови и клима су одређивали начин живота и битно утицали на формирање психичких особина. Бавећи се углавном сточарством становништво је имало доста времена за размишљање, тако да су бистрина, сналажљивост и духовитост главне одлике становништва ове области.

Традиционално гостопримство људи овог краја представља велики потенцијал за развој туризма. Страни туристи који бораве у овом подручју, као и у Србији генерално, углавном носе позитивне утиске о својим домаћинима и њихова очекивања након боравка у Србији углавном су превазиђена.

6.2.2. Образовање

На подручју туристичке регије Западна Србија постоје следеће високошколске установе и средње стручне школе које образују кадрове у туризму:

Табела 6: Образовне установе са смеровима, по општинама

Град	Школа	Смер
Ужице	Висока школа струковних студија Економска школа	Туризам Туристичко – хотелијерски техничар
Чачак	Висока пословна школа струковних студија Прехрамбено-угоститељска школа	Туризам Посластичар, Кулинарски техничар, Туристичко-хотелијерски техничар
Чајетина	Угоститељско-туристичка школа	Кувар, Конобар, Кулинарски техничар, Туристичко-хотелијерски техничар
Бајина Башта	Техничка школа	Конобар, Кувар, Туристички техничар
Пожега	Техничка школа	Туристичко – хотелијерски техничар
Пријеполје	Економско-трговинска школа	Конобар, Кувар
Ивањица	Техничка школа	Кувар, Конобар
Нова Варош	Техничка школа	Конобар, Кувар

Извор: Туристичке организације из регије Западна Србија

Имајући у виду структуру запослених у сектору туризма и све већи удео сектора услуга у укупној запослености, на тржишту рада све више постају важна преносива знања и вештине, као и шире компетенције и личне карактеристике. Нажалост, захтеви тржишта се много брже мењају него што се прилагођава систем образовања, тако да брже нето стопе гашења одређених занимања (послова) не могу бити замењене адекватним занимањима (пословима), уколико се нема предвидива структура квалификационих потреба привреде. Неусклађеност образовних профила и понуде са потребама тржишта рада представља дугорочни и системски проблем у Србији.

Табела 7- Број запослених у сектору туризма на територији регије Западне Србије 2019.године

Град	Укупно запослених	Укупно запослених у туристичком сектору
Ужице	23614	1093
Ариље	6288	152
Бајина Башта	6204	271
Косјерић	2904	93
Нова Варош	2987	164
Пожега	7938	296
Пријепоље	7530	282
Сјеница	4676	125
Чајетина	6095	1468
Чачак	35461	1595
Лучани	4791	158
Ивањица	8498	334
УКУПНО :	116 986	6 301

Извор :Републички завод за статистику

Високошколске и средњошколске установе нису на системском нивоу повезане са послодавцима и њихово ангажовање у организацији студентске и ученичке праксе драстично варира од случаја до случаја. Послодавци, са друге стране, нису у могућности да дођу до потребних радника са ВСС и, у већини случајева, не располажу капацитетима, ресурсима и временом за њихову додатну обуку и увођење у радно окружење. Ово за последицу има значајан број непопуњених радних места. Унапређењем студентске и ученичке стручне праксе ствара се одрживи и делотворни оквир за сарадњу високообразовних школа и послодаваца и доприноси даљем усаглашавању система образовања и тржишта рада у Србији.

Најреномираније високошколске институције у Србији које имају смер туризам, а које похађају студенти из овог подручја су: Природно–математички факултет у Новом Саду, Факултет за хотелијерски и туристички менаџмент Универзитета "Сингидунум" у Београду и Економски факултет у Београду. Након завршетка студија млади људи углавном остају у да живе у Београду и Новом Саду и то је значајан проблем који се огледа у недостатку кадрова, а који ће бити још израженији у наредним годинама.

6.3. Привреда

6.3.1 Бруто домаћи производ и бруто додата вредност (Регионални БДП)

Регион Шумадије и Западне Србије учествује 19.8 одсто у стварању БДП (бруто домаћег производа) Републике Србије.Учешће Златиборског управног округа у стварању БДВ (бруто додате вредности) Републике Србије је 3.2 одсто.

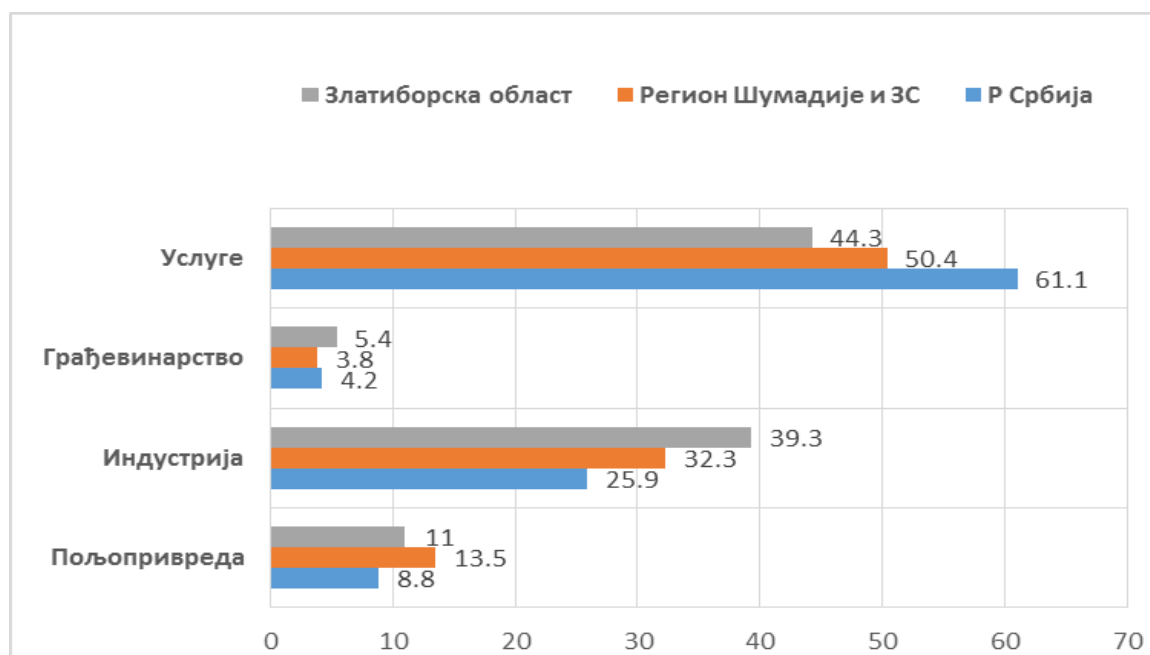
У структури БДВ Златиборског управног округа најзаступљеније су услуге (44.3 одсто, што је испод републичког просека), индустрија (39.3 одсто, што је изнад републичког просека) и пољопривреда која учествује са 11 одсто, што је за 2.2 процентна поена

више у односу на просек Републике Србије. Грађевинарство учествује са 5.4 одсто, што је изнад републичког просека.

Учешће Моравичког управног округа у стварању БДВ (брuto додате вредности) Републике Србије је 2,5 одсто. У структури БДВ Моравичког управног округа најзаступљеније су услуге (48,0 одсто, што је испод републичког просека), индустрија (36,9 одсто, што је изнад републичког просека) и пољопривреда која учествује са 11,7 одсто, што је за 0,6 процентних поена више у односу на просек Републике Србије. Грађевинарство учествује са 3,3 одсто, што је испод републичког просека.

Графикон 1: Структура бруто додате вредности (БДВ) у Републици Србији, Региону Шумадије и Западне Србије) и Златиборске области, 2016. године

Извор: Прерачун РПК на основу података Републичког завода за статистику

6.3.2. Индустријска производња

Индустријска производња на подручју ПКС - РПК Златиборског управног округа у 2018. години већа је за 9,6 % у односу на 2017. годину (на подручју Републике Србије 1,3%). Тренд кретања индустријске производње бележи следеће структурне карактеристике:

Посматрано по секторима, остварен је раст производње у прерађивачкој индустрији (2%) и у сектору снабдевања електричном енергијом, гасом и паром (44,9%). Производња у рударству забележила је пад (3,5%)

Графикон 2: Индекси индустријске производње, поређење периода I-XII 2018. / I-XII 2017.

Извор: Републички завод за статистику

Посматрано по наменским групама, забележен је највећи раст у производњи пића 19,4%, производњи прехранбених производа 17,6% и у производњи моторних возила и приколица 67,5 %.

6.3.3. Запосленост и зараде

6.3.3.1 Регистрована запосленост (по јединицама локалне самоуправе)¹²

Табела 8: Регистрована запосленост у 2017. и 2018. години

	Број запослених		Индекс 2018/2017.
	2017	2018	
Република Србија	2.062.588	2.131.079	103.3
Р. Западна Србија	111.879	115.267	103.0
Град Ужице	23.263	23.455	100.8
Ужице	19.905	20.211	101.5
Севојно	3.358	3.243	96.6
Ариље	6.281	6.330	100.8
Бајина Башта	5.799	6.044	104.2
Косјерић	2.606	2.866	110.0
Нова Варош	3.074	3.010	97.9

¹² *Регистрована запосленост обухвата запослене у правним лицима (привредна друштва, предузећа, задруге, установе и друге организације), предузетнике и регистроване индивидуалне пољопривреднике.

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

Сјеница	4.730	4.671	98,7
Пожега	7.503	7.820	104.2
Пријепоље	7.296	7.455	102.2
Чајетина	5.017	5.450	108.6
Чачак	33.855	35.141	103,8
Лучани	4.470	4.749	106,2
Ивањица	7.985	8.276	103.6

Извор: Републички завод за статистику.

У 2018. години на подручју туристичке регије Западна Србија регистровано је 115.267 запослених, што чини 5,4% запослених у Републици Србији. У односу на 2017. годину забележен је раст броја запослених од 3%. Највећи раст стопе запослености у односу на 2017. годину забележен је у општини Чајетина, 8,6%.

6.3.3.2. Зараде

Табела 9 : Просечне зараде без пореза и доприноса (нето) у 2017. и 2018. години

	Нето зараде, у РСД		Удео (2017), %		Индекс I-XII 2018/ I-XII 2017.
	I-XII 2017.	I-XII 2018.	Република Србија	Златиборска област	
Република Србија	47.893	49.650	100,0	-	103.7
Р. Зап. Србија	41.376	43.006	86.6	100,0	103.9
Град Ужице	48.359	47.892	96.5	111.4	99.0
<i>Ужице</i>	<i>46.668</i>	47.881	<i>96.4</i>	<i>111.3</i>	102.6
<i>Севојно</i>	<i>54.691</i>	48.282	<i>97.2</i>	<i>112.3</i>	88.3
Ариље	32.188	37.100	74.7	86.3	115.3
Бајина Башта	37.817	39.709	80.0	92.3	105.0
Косјерић	51.767	43.974	88.6	102.3	84.9
Нова Варош	35.322	40.590	81.8	94.4	114.9
Сјеница	41.111	41.404	83,4	102,0	100,7
Пожега	34.828	42.438	85.5	98.7	121.9
Пријепоље	33.358	38.684	77.9	90.0	116.0
Чајетина	38.381	39.020	78.6	90.7	101.7
Чачак	40.537	43.260	87,1	98,7	106,7
Лучани	52.659	53.965	108,7	124,7	102,5
Ивањица	33.678	36.863	74.2	85.7	109.5

Извор: Регионална привредна комора Златиборског округа

Просечна зарада без пореза и доприноса у 2018. години у Златиборској области била је за 13,4 одсто мања од републичког просека. У поређењу са истим периодом 2016. године, просечна нето зарада на подручју регионалне коморе порасла је за 3,9 одсто. Највећа просечна нето зарада била је у општини Севојно 48.282 динара а најмања у општинама Ивањица 36.863 и Ариље 37.100 динара.

Просечна нето зарада у Моравичком округу исплаћена у децембру 2018. године износи 43.817 динара. У поређењу са истим периодом 2017. године, просечна нето зарада порасла је за 5,2 одсто а у односу на нето зараду у Републици мања је за 11,8 одсто.

6.3.4. Незапосленост

Према евиденцији Националне службе за запошљавање, на крају децембра 2018. године удео Туристичке регије Западна Србија у укупном броју незапослених лица у Републици Србији износи 5,85%. У односу на 2017. годину смањен је број незапослених лица за 11,2%

Табела 10: Незапослена лица, стање на крају децембра 2017. и 2018. године

Назив РПК и ЈЛС	Незапослена лица		Индекс 2018/2017
	31.12.2017.	31.12.2018.	
Република Србија	618.827	552.513	89.3
Р. Западна Србија	35.662	32.038	89.8
Град Ужице	4.188	3.548	84.7
Ужице	3.808	3.211	84.3
Севојно	380	337	88.7
Ариље	1.117	1.192	106.7
Бајина Башта	1.830	1.727	94.4
Косјерић	655	633	96.6
Нова Варош	1.945	1.864	95.8
Сјеница	5.202	4.990	95,9
Пожега	1.731	1.448	83.7
Пријепоље	4.696	4.196	89.4
Чајетина	535	480	89.7
Чачак	8.450	7.229	85,5
Лучани	1.568	1.282	81,8
Ивањица	3.745	3.449	92.1

Извор: Национална служба за запошљавање

6.3.5. Спољнотрговинска робна размена

Спољнотрговинска робна размена привреде РПК Златиборског управног округа достигла је 1.033 милиона евра у 2018. години, при чему је извоз износио 601 милион евра а увоз 432 милиона евра. Остварени суфицит износио је 169 милиона евра. Суфицит у робној размени оствариле су све општине региона.

У 2018. години забележен је раст извоза на подручју РПК Златиборског управног округа у износу од 3,6 одсто, као и раст увоза у износу од 6,2 одсто у односу на 2017. годину. Покривеност увоза извозом износи 139 одсто. Највеће учешће у

спољнотрговинској робној размени на регионалном нивоу има општина Севојно са 47,6 одсто.

Најзначајнији спољнотрговински партнер РПК Златиборског управног округа у 2018. години у извозу је Немачка са уделом у укупном извозу од 19,1 одсто. У увозу највећи партнер је Руска федерација са уделом од 11,3 одсто. Структура спољнотрговинских партнера је задржана из претходних година. Такође, у прилог оваквом рангирању спољнотрговинских партнера иду закључени споразуми о слободној трговини на државном нивоу – Прелазни трговински споразум са ЕУ, ЦЕФТА споразум и споразум са Руском Федерацијом.

Табела 11 : Преглед 15 земаља, најзначајнијих спољнотрговинских партнера, рангираних према вредности извоза и увоза, у 2018. години

Назив земље - извоз	Извоз РПК (млн ЕУР)	Учешће у извозу РПК (у %)	Назив земље - увоз	Увоз РПК (млн ЕУР)	Учешће у увозу РПК (у %)
Немачка	114,760.1	19.1	Руска федерација	48,963.8	11.3
Словенија	49,990.1	8.3	Немачка	35,024.5	8.1
Босна и Херцеговина	48,752.2	8.1	Кина	34,818.6	8.1
Италија	41,875.3	7.0	Босна и Херцеговина	34,769.2	8.0
Република Црна Гора	40,611.6	6.7	Италија	26,392.2	6.1
Француска	36,897.4	6.1	Турска	25,491.0	5.9
САД	35,771.6	5.9	Индија	24,540.7	5.7
Чешка Република	19,056.2	3.2	Чешка Република	21,644.0	5.0
Руска федерација	18,296.9	3.1	Република Црна Гора	17,860.5	4.1
Холандија	17,733.2	3.0	Белгија	17,083.3	4.0
Хрватска	15,894.5	2.6	Мађарска	15,827.4	3.7
Велика Британија	15,864.9	2.6	Словенија	13,451.2	3.1
Пољска	14,408.4	2.4	Бугарска	12,464.7	2.9
Аустрија	12,969.5	2.2	Грчка	10,104.6	2.3
Белгија	12,194.9	2.0	Румунија	8,410.3	1.9
УКУПНО првих 15:	495,076.8	82.3	УКУПНО првих 15:	346,846.0	80.2

Извор: Републички завод за статистику.

6.3.6. Пољопривреда

Пољопривредна производња Златиборске и Моравичке области има све одлике брдско-планинског подручја. У пољопривреди су најзаступљенији сточарство (говедарство и овчарство), воћарство (шљива, малина, јабука) и ратарство (кромпир). Основне карактеристике ове производње су уситњеност поседа, старосна структура (стара домаћинства), застарела механизација, недовољна примена агротехнике, недостатак новчаних средстава, неорганизованост производње, ниска акумулација као и

дугогодишње смањење сточног фонда. Најзначајнији производи у извозу су малина и јабука.

Ова област поседује низ специфичности у погледу климе, земљишта, географског положаја и традиције у поступку производње пољопривредних производа, који испуњавају највише захтеве у погледу квалитета.

Једна од активности Регионалне привредне коморе Златиборске области је и заштита географског порекла ужичке пршуте. Заштита географског порекла омогућава произвођачима бољу препознатљивост и позиционирање на тржишту, као и заштиту од копирања, па самим тим и вишу цену по којој ће производ продати.

Поред пољопривреде значајно се истиче и област прераде дрвета. Проблеми који су се издвојили у овом сектору су, пре свих, недостатак квалификоване радне снаге услед одлива младих људи у друге земље због веће плате. Велики проблем је недостатак сировине, односно неравноправна расподела сировине. Домаћи привредници су предложили да држава заштити, забрани или смањи (као неке земље у окружењу) извоз трупаца и тиме спречи наношење штете домаћој дрвној индустрији.

6.4. Инфраструктура

6.4.1. Саобраћајна инфраструктура

Познато је да интензиван туристички развој уопште, па ни у туристичкој дестинацији, није могућ без развијеног саобраћајног система (друмског, поморског, ваздушног, железничког, речног и ПТТ саобраћаја). Инфраструктуру као фундаментални елемент или угаони камен материјалне основе туризма чини више инфраструктурних подсистема (саобраћајни, хидро-системи, енергетски, телекомуникациони, комунални). Саобраћај функционално, са саобраћајном инфраструктуром и саобраћајним средствима, има у развоју туризма генеалошки и незамењив значај. Јасно је да без простора и кретања људи у простору нема туризма, а што управо омогућавају саобраћајнице, некада једноставне, данас много савременије и хетерогеније. Развој саобраћајних система и усавршавање саобраћајних средстава подстиче покретљивост становништва до неслућених размера, доприносећи бржем развоју туризма на свим нивоима. Просторне релације, тј. места одакле туристи крећу, правци којима се крећу и места у која долазе профилишу развој туризма. Познавање праваца кретања туриста од изузетног је значаја за усмеравање и омасовљавање кретања, планирање и изградњу саобраћајница неопходних за туристичка кретања и боравак. Повратна туристичка кретања, као најмасовнији облик циркулације становништва, јављају се као фактор који подстиче развој саобраћајних система и усавршавање саобраћајних средстава. С друге стране, туристичка кретања данас без саобраћаја су незамислива, што потврђује њихову чврсту међусобну повезаност.

Управо ове констатације потврђују улогу саобраћаја и саобраћајница у стварању материјалне основе туризма и у развоју туризма генерално. Улога саобраћајница

огледа се у повећању покретљивости становништва, организовању и изградњи материјалне основе и уређењу простора туристичких дестинација, повећању квалитета живљења становништва...

Када је реч о туристичким дестинацијама, посебно новим, кључно питање је планирање саобраћаја у смислу успешног и ефикасног повезивања различитих одређишта, функција и садржаја у простору, као и дефинисање оптималног односа између локалних саобраћајница дестинације и већих регионалних, националних и међународних саобраћајница, затим односа између индивидуалног и јавног превоза. Загушења саобраћајница – саобраћајне мреже, изазвана интензивном индивидуалном моторизацијом и лошим планирањем у смислу неодговарајућих прогноза туристичког промета, честа су појава у многим развијеним дестинацијама, што доводи директно до пада квалитета саобраћаја, а тиме и укупне туристичке понуде.¹³

У последњих неколико година значајно је унапређена саобраћајна инфраструктура у Републици Србији. То се посебно односи на друмски, а делимично и на железнички саобраћај. У току су радови на Коридору 11 (Београд – Јужни Јадран), као и радови на реконструкцији пруге Београд – Бар.

Највећи проблеми развоја саобраћајне инфраструктуре и њихове последице су: концентрација јавних садржаја у општинским центрима, са већим бројем радних места и дневним миграцијама; пролазак ДП кроз општинске центре; неадекватно развијена мрежа општинске путне мреже у погледу техничких параметара; недостатак и техничко-технолошка застарелост уређаја за светлосну контролу и управљање саобраћајем; лоше стање железничке инфраструктуре са путно-пружним прелазима у нивоу; недовољна искоришћеност других видова саобраћаја, пре свега железничког, речног и авио-саобраћаја; недостатак и девастација саобраћајне и туристичке сигнализације; непостојање мреже бициклистичких коридора; одсуство јединствене саобраћајне политике.

Развој туризма у туристичкој регији Западна Србија и конкурентност дестинације на међународном тржишту у великој мери зависиће од реализације два кључна инфраструктурна пројекта: активирања аеродрома Поникве и изградње ауто-пута Београд – Јужни Јадран.

6.4.1.1. Ваздушни саобраћај

Од свих могућих облика превоза (индивидуални превоз, аутобус, железница, брод, авион) данас на глобалном нивоу авио-саобраћај има прворазредни значај, посебно чартер летови. Аеродроми (грч. “*аерас* ваздух, *дромос*” пут), места где стоје, одакле полазе и где се спуштају авиони, као и аеродромски објекти важан су део инфраструктуре и материјалне основе туризма. Читава авио-индустрија, дакле и изградња аеродрома, зависи од државе, због великих улагања у научна техничко-

---

¹³ (С. Вујовић, 2005, Стварање материјалне основе нове туристичке дестинације, докторска дисертација, ПМФ Нови Сад, стр.52)

технолошка истраживања и развој, те значајних инвестиција у саму изградњу. Приватни капитал константно води рачуна о брзој исплативости улагања, брзом обрту капитала, док код ширих друштвених улагања то није случај. Укључивањем авиона у туристички промет доласци у високопланинска подручја су умногоме олакшани, нпр. у Алпе на скијање брзо стижу масе туриста из свих крајева света: САД, Велике Британије, Немачке и других земаља. Становници Њујорка после три часа лета модерним авионима стижу у чувени центар Куршевел, а то значи да мање путују него од Њујорка до Скво Валија у Стеновитим планинама. Последње две деценије све се више уводи хеликоптер у туристички промет, јер је та летелица изванредно погодна за путовање с једне на другу планину, па чак и са врха на врх. Или за спуштање на површину ледника као неупоредивих туристичких привлачности у Алпима.

Сем тога, у свим државама привреда у свом функционисању и развоју зависи од државних улагања у аеродроме, путеве, поштанску службу и остале најосновније и најразноврсније облике урбане инфраструктуре. Данас у свету постоји преко 1.200 авио-компанија за редовни саобраћај, с тим што 300 одржавају међународне линије. Њихова величина је различита – од “Druk Air of Butna” која превози 10.000 путника годишње до Amerikan Airlines и United Airlines које превозе преко 80 милиона путника сваке године.

Аеродром Поникве

Аеродром Поникве (ICAO: LYUZ, IATA: UZC) налази се 18 км северозападно од Ужица, у региону Западне Србије. Смештен је у близини значајних туристичких центара: Тара (40 км), Мокра Гора (42 км), Златибор (44 км).

Аеродром је изграђен средином осамдесетих година прошлог века за војне потребе и користио се за повремену употребу. Комплекс аеродрома Поникве састоји се од 556 хектара, од којих се скоро 200 хектара користи за потребе одвијања ваздушног саобраћаја. Територија комплекса обухвата катастарске парцеле које припадају двома општинама (2/3 комплекса катастарски припадају граду Ужицу, а 1/3 општини Бајина Башта). Аеродром је карактеристичан по великој надморској висини (918 м) и релативно дугој полетно-слетној стази (ПСС) са асфалтном подлогом (3.087 м).

Године 1996. у више наврата реализовани су комерцијални летови на линији Поникве – Тиват. Током НАТО бомбардовања 1999. године аеродром је знатно оштећен. Након бомбардовања, док је аеродром био под управом Министарства одбране Републике Србије, на њему је делимично обновљена (санирана) полетно-слетна стаза у дужини од 2.212 метара.

На основу закључка Владе Републике Србије, 22.10.2010. године потписан је уговор између Владе РС и града Ужица којим је комплекс аеродрома Поникве пренет на коришћење граду Ужицу. На основу потписаног уговора, Скупштина града Ужица је на седници одржаној 2.3.2011. године донела одлуку о оснивању Јавног предузећа за управљање аеродромом „Поникве” у Ужицу и обављању аеродромских услуга.

У току 2013. реализована је прва фаза чишћења аеродромског комплекса тј. разминирање-чишћење појаса укупне површине 1.200.000 м² (простор око полетно-слетне стазе димензија 4.000 x 300 м). Ова површина је разминирана ангажовањем припадника Сектора за ванредне ситуације, захваљујући донацији Амбасаде САД у износу од 300.000 УСД. За ову површину добијено је Уверење о обављеном разминирању - очишћености терена од Центра за разминирање Републике Србије, чиме су створени предуслови за безбедно одвијање ваздушног саобраћаја.

У првој фази развоја аеродрома полетно-слетна стаза је обележена на димензије 1.830 x 30 метара, док је остала дужина ПСС означена као неупотребљива. Праг ПСС 28 је измештен за 230 метара, тако да расположива дужина за слетање (LDA) износи 1.600 метара. Главни правац за слетање је стаза 28, а главни правац за полетање стаза 10. Димензије основне стазе износе 1.890 x 60 метара. Аеродром може прихватити авионе референтне дужине за полетање до 1.199 метара, распоном крила до 24 метра и размаком спољних ивица точкова главног стајног трапа до шест метара (технички, постојећу полетно-слетну стазу могу користити и авиони већег капацитета, али је за прихват тих авиона неопходно оградити аеродром и набавити одговарајућу опрему за прихват и отпрему). Летење се одвија по инструментима за непрецизан прилаз и VMC условима, дању. У оперативној функцији се налази торањ Контроле летења са свим функцијама CR, TWR и ARO. Осим платформе, за паркирање ваздухоплова распона крила до 15 метара користи се и један хангар (капонир). Аеродром је отворен како за домаће тако и међународне летове, уз обавезну претходну најаву оператеру аеродрома (ЈП „Аеродром Поникве“ Ужице).

У 2016. години извршена је санација и адаптација једног од објеката за заштиту авиона (капонир) у зграду за генералну авијацију укупне нето површине 503,16 м². Објекат се у првој фази развоја аеродрома користи као пристанишна зграда. Непосредно уз објекат изграђен је и паркинг са 10 паркинг места за путничке аутомобиле и једним паркинг местом за аутобус. Терминал за генералну авијацију је пројектован да обезбеди минималне услове за обављање домаћег и међународног саобраћаја у складу са законском регулативом, правилником о раду ваздухопловних пристаништа, процедурама надлежних државних органа и међународним стандардима.

Са развојем комерцијалног саобраћаја, планирана је изградња нове пристанишне зграде и платформе, у складу са израђеним идејним пројектом (усвојен од стране Државне ревизионе комисије 2015. године).

Скупштина града Ужица је на седници одржаној 20.09.2019. године донела Одлуку о преносу удела и оснивачких права над Јавним предузећем „Аеродром Поникве“ Ужице на Републику Србију (I број 463-33-1/19), Решење о преносу права јавне својине града Ужица у јавну својину Републике Србије, непосредном погодбом и без накнаде, на грађевинском земљишту које чини комплекс аеродрома Поникве (I број: 463-33/19-2) и Решење о преносу права јавне својине града Ужица у јавну својину Републике Србије, непосредном погодбом и без накнаде, на непокретностима које се налазе у оквиру аеродромског комплекса (I број: 463-33/19-3-04).

Слика 1- Зграда за генералну авијацију, Извор: ЈП Аеродром Поникве

Слика 2- Аеродром Поникве, Извор: ЈП Аеродром Поникве

Аеродром „Морава – Краљево“

Војни аеродром у Лађевцима код Краљева изграђен је 1967. године, главни терминал изграђен је 2011., а реконструисан је 2016. године. На аеродром „Морава“ први путнички авион слетео је у октобру 2011. године.

Након реконструкције која је коштала око 8,5 милиона евра аеродром је званично отворен за цивилни саобраћај 28. јуна 2019. године. Писта је продужена за 65 метара и целокупна површина писте асфалтирана.

Аеродром „Морава“ биће спреман за летове авиона типа АТР и Боинг 737.

6.4.1.2. Друмски саобраћај

Туристичка регија Западна Србија има повољан саобраћајни положај. Саобраћајну основу овог краја поставили су још Римљани и она се углавном поклапа са данашњом мрежом путева. Кроз Западну Србију пролазе путни правци Е-736 (Београд – Јужни Јадран), Е-761 (Вишеград – Ужице – Краљево – Појате) који је веза са ауто-путем Е-75, Е-762 (Београд – Горњи Милановац – Пожега – Бијело Поље).

Изградња ауто-пута Е-763 (Коридор 11) Београд – Јужни Јадран

Изградњом ауто-пута Е-763 (дужина кроз Србију од Београда до Бољара, границе са Црном Гором, износи 258 км) унапредиће се путна мрежа Републике Србије пружањем квалитетније и безбедније услуге, компатибилне по перформансама и функционално интегрисане у Трансевропску транспортну мрежу. Коридор 11 ће повезивати Румунију, Србију, Црну Гору и Италију. Протезаће се од Темишвара, преко Вршца, проћи ће кроз Београд, па даље преко Чачка, Пожеге, Подгорице до Бара, а онда морским путем преко Јадрана биће повезан са Баријем у Италији. У делу Стратегије развоја железничког, друмског, водног, ваздушног и интермодалног транспорта у Републици Србији 2008.-2015. године, који се односи на развој транспортног система (визија 2015. године - Дугорочни развој мреже јавних путева), предвиђена је изградња ауто-пута Е-763 Београд – Јужни Јадран, као наставак ауто-пута од Румунске границе – Вршца – Панчева – Београда (Е-70; М1.9).

Изградњом ове саобраћајнице оствариће се боља путна веза Србије према Црној Гори и луци Бар, као крајњој дестинацији, што ће омогућити интегрисање Србије у контејнерске токове и привлачење међународних токова роба и путника. На средњи рок доћи ће до повећања запослености везане за изградњу. Такође ће бити повећана ангажованост домаћих предузећа и већа запосленост локалног становништва.

Изградња ауто-пута Београд - Јужни Јадран доприноси не само економском развоју друштва, већ и заустављању негативних демографских трендова. Боља повезаност неразвијених и девастираних подручја са развијеним деловима Србије, уз краће време путовања, мање путне трошкове и већу безбедност у саобраћају омогућиће боље услове живота локалног становништва, развој предузетништва и већи животни стандард. Такође, изградњом ауто-пута изместиће се транзитни токови из урбаних градских зона, што ће растеретити градски саобраћај и смањити загађеност у урбаним срединама.

Изградња деонице ауто-пута Љиг – Прељина дужине 40,36 километара почела је у априлу 2012. а завршена у августу 2016. године. Вредност инвестиције је 308 милиона евра. На деоници је укупно 66 мостова и пет тунела.

У августу 2019. године пуштена је у рад деоница ауто-пута Обреновац – Уб дужине 26,2 километра и Лајковац – Љиг дужине 24 километра. Вредност инвестиције је 333,74 милиона УСД.

У 2019. години почела је изградње деонице ауто-пута Прељина – Пожега у дужини од 31 километар. Вредност инвестиције је 450 милиона евра.

Уговор за пројектовање и извођење радова и испоруку опреме, материјала и делова има дефинисани рок од 36 месеци, у који није укључен период израде и усвајања пројектне документације у трајању од шест месеци.

Ауто-пут Е-763 деоница Прељина-Пожега подељена је на три мање деонице

- Од Прељине до Пријевора дуж реке Чемернице и малим делом поред Западне Мораве у дужини до 8,3 километра.
- Од Пријевора до Лучана би требало асфалтирати 15,51 километар и изградити 20 мостова који ће бити дужи од три километра. Пројектована је и изградња тунела Лаз од 1.750 метара.
- Трећа поддеоница од Лучана до Пожеге протезаће се на седам километара и на њој би требало да буду изграђена три моста, тунел дуг 2.040 метара, петља у Лучанима и мост преко реке Бјелице.

Скоро трећину трасе на будућем ауто-путу од Прељине до Пожеге чине планирани мостови и тунели.¹⁴

Гранични прелази на подручју туристичке регије Западна Србија су отворени за путнички и робни саобраћај, али још увек нису опремљени по стандардима ЕУ. Постоје следећи гранични прелази:

- са Републиком Црном Гором:

Јабука (Пријеполје) на ДП бр. 8, Гостун (Бродарево) на ДП бр. 21 и Врбница – Бијело Поље на железничкој прузи Београд – Бар;

- са Републиком Српском:

Котроман на ДП бр. 5, Скелани (Бајина Башта) и Прибој – Штрпци на железничкој прузи Београд – Бар.

6.4.1.3. Железнички саобраћај

Од инфраструктуре железничког саобраћаја заступљени су:

- магистрална једноколосечна електрифицирана железничка пруга Е-79: Београд – Пожега - Врбница – гр. Црне Горе, у дужини од 191,5 км. Пруга је саставни

---

¹⁴ (Извор: Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре Републике Србије, www.mgsi.gov.rs)

део железничке осе бр. 9 и представља везу Републике Црне Горе са Коридором 10;

- регионална једноколосечна железничка пруга Сталаћ – Краљево – Пожега, у дужини од 49,3 км. Пруга је електрифицирана на деоници од Пожеге до Краљева. Код Сталаћа се спаја са пругом Београд – Ниш (Коридор 10); и
- део трасе укинуте пруге узаног колосека Београд – Сарајево. На подручју града Ужица ова пруга је реконструисана у туристичку пругу „Шарганску осмицу“ која се пружа између Кремана и Мокре Горе преко планине Шарган и наставља све до Вишеграда, у дужини од 22,5 км.

Поред дугог века експлоатације без адекватног одржавања и застарелости колосечних постројења и уређаја, неповољан моменат представља и стање колосека, што условљава појаву деоница са лаганим вожњама и дозвољеним брзинама од 40 км/час до 80 км/час.

6.4.2. Комунална инфраструктура

Постојеће стање опремљености комуналном инфраструктуром и начин управљања отпадом је релативно повољан.

Године 2005. општине Ужице, Бајина Башта, Пожега, Ариље, Чајетина, Косјерић, Лучани, Ивањица и Чачак основале су „Регионалну санитарну депонију Дубоко“ која 2012. године мења назив у „Регионални центар за управљање отпадом Дубоко“.

ЈКП “Дубоко” Ужице, задужено за изградњу и унапређење регионалног система управљања комуналним отпадом, преузима сав комунални отпад из девет локалних самоуправа у два округа. Капацитети овог предузећа омогућавају еколошки поуздано сакупљање, транспорт, третман и депоновање комуналног отпада из поменуте регије, која на површини од 5.300 км² обухвата 335 насеља са 350.000 становника.

Важан део система "Дубоко" су трансфер станице и претоварна места, који омогућавају смањење трошкова транспорта, успешнији рад и подизање нивоа услуга нашег регионалног центра.

Од 1. марта 2016. године ради трансфер станица у Чачку, која са својим Центром за рециклажни отпад представља централно место прикупљања комуналног отпада са територије овог града. Отпад допремљен од стране ЈКП "Комуналац", заједно са отпадом које грађани Чачка одложе у Центру за рециклажни отпад (текстил, стаклена амбалажа, ПВЦ посуде, акумулатори, батерије, електрични и електронски отпад, азбестне плоче и друге врсте секундарних сировина намењене даљој преради), камионима се свакодневно се допрема у Дубоко.

У плану је изградња трансфер станице у Пожеги.

Сабирни центар за прикупљање отпада постоји у Бајиној Башти, а отпад се претовара у камионе и на привременим претоварним местима у Ивањици, Чајетини, Пожеги и Ариљу. Ова места су уједно и рециклажна дворишта у којима се прикупља суви и мокри селектовани комунални отпад, настао на територији поменутих општина.

Према локалним и регионалним плановима управљања отпадом, претоварна места ће се развијати у правцу стварања еколошких центара за складиштење и других токова отпада, чиме би се још једном указало на значај јачања система управљања отпадом и подизања свести грађана о селекцији комуналног отпада на месту настанка и о заштити животне средине.

Општине Нова Варош, Пријеполје, Прибој и Сјеница потписале су уговор о заједничком организовању одлагања отпада на регионалну санитарну депонију „Бањица“ у насељу Челице (општина Нова Варош).

7. АНАЛИЗА ПОСТОЈЕЋЕГ СТАЊА

7.1. Туристичко-ресурсна основа

7.1.1. УЖИЦЕ

Град Ужице се састоји од 41 насеља, два градска (Ужице и Севојно) и 39 сеоских. Кроз Ужице протиче река Ћетиња. За време СФРЈ град је носио назив Титово Ужице, старо име враћено је 1992. године. Ужице је познато по металској индустрији (у чему предњаче Ваљаоница бакра Севојно, Импол Севал и Први партизан), грађевинарству (Путеви, Јединство), текстилној, дрвној индустрији...

Природни Ресурси

Мокра Гора

Мокра Гора се простире у најзападнијем делу подручја локалне самоуправе Ужице, између југоисточних падина Таре и северозападних падина Златибора, у мокрогорско-рзавској удолини. Припада групи планинских златиборских насеља разбијеног типа старовлашке врсте, где су куће раштркане по брдима и планинским косама. Захвата простор од

Слика 3- Међавник, Мокра Гора, Извор : ТО Ужице

10.713 хектара, а средња надморска висина овог подручја је 1.000 метара. У месту живи око 1.000 становника у 500 домаћинстава, који се претежно баве пољопривредом.

Мокра Гора је рано насељавана захваљујући шумском богатству и рекама, као и другим природним вредностима. Трагове раних насеља можемо пратити преко гробних хумки у подножју Шаргана, Карасалији, док трагове римске културе налазимо у остацима старог пута преко Шаргана, у римским гробовима, урађеним старим калдрмама и познатом римском натпису.

Због свог географског положаја Мокра Гора је плаћала цену и Турцима, Аустроугарима и Немцима. Преживљавала сеобе, устанке, паљевине, хајдучије. Усађена уз саму границу са караулама и стражарама, са карантином, Мокра Гора је дуго била чувар међе.

Захваљујући Шаргану, који је вековима служио за трасирање важних саобраћајница између Србије и Босне, кроз Мокру Гору су од најранијих дана пролазили важни друмски путеви што је овом месту увек давало велики значај.

Повољан географски положај дошао је највише до изражаја предратним отварањем пруге уског колосека која је повезивала Београд-Чачак-Ужице-Вишеград-Сарајево, чији је део пролазио кроз Мокру Гору. Након укидања пруге (1974. године) пут је асфалтиран и друмски саобраћај преузима превоз робе и путника у оба правца – према Ужицу које је удаљено 45 км и Вишеграду удаљеном 25 км.

Магистрални пут Београд–Сарајево пролази кроз насеље, што омогућава лаку приступачност и добру саобраћајну повезаност Мокре Горе као туристичке дестинације.

Туристичко-географски положај Мокре Горе најповољнији је у односу на афирмисане туристичке центре који се налазе у њеној непосредној близини: Златибор, Тара, Перућац, Вишеград.

Извори лековите воде у Мокрој гори

Поред очуваних елемената културне баштине Мокра Гора поседује и изузетне природне вредности које туристима из урбаних средина пружају несвакидашњу могућност повратка очуваној природи и природном начину живота.

Окружена обронцима три планине, испресецана речним долинама које местимично прелазе у клисуре, богата планинским потоцима и изворима, пространим шумама и цветним ливадама, Мокра Гора је један од најимпресивнијих амбијената у Европи.

Посебну реткост и обележје овог краја чине многобројни извори бистре планинске воде, која је стекла признања и због својих лековитих својстава. Извори се јављају у пределу планина Шаргана, Таре и Виогора, где су и изворишта најзначајнијих река Камишине и Белог Рзава. У речним долинама више је извора и врела. Такви извори у речном кориту Камишине, на десној обали, имају лековита својства и сврставају извор

Бела вода у веома ретке, не само у Србији већ и у свету. Испитивања су показала да је то вода највећег алкалитета у Србији те да лековите мокрогорске воде спадају у веома ретке у свету високоалкалне воде. Могу се користити код: запаљења желудачне слузнице, гастритиса, повећане желудачне киселине, код чира на желудцу, на дванаестопалачном цреву. Помажу пробаву, затежу кожу лица, добре су за испирање слузнице носа, код запаљења очних капака – зато ју је народ и прогласио за очну воду.

Уређени простор око извора Бела вода са угоститељским објектима и изграђено купалиште на извору Равни гај омиљена су места бројних излетника. Сеоске реке богате рибом, најчешће пуне кленова, кркуше и пастрмке, идеалне су дестинације за спортске риболовце.

Тара

Туризам на Тари зачет је почетком прошлог века. Милован Глишић, наш познати приповедач, тражио је лека својим оболелим плућима па је боравио у манастирским конацима, недалеко од места где се данас налази хотел "Оморика". То је био планинарски дом са 60 лежаја на Калуђерским Барама.

Слика 4- Планина Тара, Извор : ТО Ужице

Масив Таре налази се у западном делу Србије, оивичен реком и кањоном Дрине са северозапада, а југоисточним делом и огранцима спушта се према креманској равни. Планину Тару грли Дрина у својој великој кривини од Вишеграда до Бајине Баште, пробијајући се кроз серпентинске и кречњачке стене планина и раздвајајући својим током босанска брда од Србије.

Почетком осамдесетих година прошлог века у самим недрима Таре, у селу Заовине, направљена је прва реверзибилна хидроелектрана у Европи. Акумулација Бели Рзав није само визија креманских пророка већ и право градитељско чудо. Током година ова људска творевина стопила се са прекрасним амбијентом. Кањон Дрине је по величини трећи у свету, од њега су већи само Велики кањон Колорада и кањон реке Таре. Већи, али не и лепши. Љубитељи сплаварења прозвали су је српском Нијагаром због многобројних камених преграда – катараката, који стварају предивне букове.

Нема много крајева у нашој земљи који су сачувани од све жешћих настртаја самозваних љубитеља природе. На сву срећу, ова богиња међу планинама је сачувана.

Године 1981. проглашена је за Национални парк и налази се под заштитом државе. Клима и велика геоморфолошка и геолошка разноликост, са специфичним хидролошким карактеристикама природног и антропогеног порекла, условили су богатство флоре и велики број ендемских и реликтних врста биљака. Пре свих то је Панчићева оморица чије је Тара једино природно станиште. Трагајући безуспешно пуних двадесет година за четинаром за који је од мештана чуо да није ни јела, ни бор, ни смрча и да постоји негде у округу ужичком, велики научник Јосиф Панчић обрео се у селу Заовине на планини Тари августа 1875. године. Тада су Панчић и оморица једно другом дали име. По њему овај терцијерни ендемо-реликт носи име.

На једном од најлепших делова Таре, на Калуђерским барама налази се Војна установа "Тара" у чијем су саставу хотели "Оморица" и "Бели Бор", депаданс "Јавор" и Национална кућа "Јеремичак". Хотел "Оморица" саграђен је 1977. године, располаже са 420 лежаја и поседује базен, сауну, трим кабинет, сале за стони тенис и билијар, диско-клуб и терене за разне спортове. Погодан је за летњи, зимски и конгресни туризам, као и за припреме спортиста.

Планина Тара поседује изузетне климатске услове. Умерено-континентална и планинска клима Таре је таква да повољно утиче на лечење астме, бронхитиса и анемије. Планински ваздух подстиче јачање имунолошког система организма. Климатске карактеристике Таре одговарају типу ваздушне бање.

Иако је на Тари човек присутан вековима, природа је овде очувана у целости. Склад економије и екологије најважнији је предуслов развоја, како природе и културно-историјских вредности тако и села у оквиру Националног парка Тара.

Кремна

Кремна су планинско место у истоименој котлини које раздваја две чувене планине у Западној Србији, Златибор и Тару. Плодна котлина и планинско окружење од давнина су омогућавали развитак насеља. Преко Шаргана су ишли путеви који су долину Западне Мораве повезивали са долином Дрине. После Првог светског рата овуда је прошла железничка пруга, а шаргански масив је савладан чувеним техничким решењем "Шарганска осмица", где се са 800 м надморске висине, на којој су Кремна, спушта воз на 450 м надморске висине, у Мокру Гору.

Др Радован Казимировић у "Креманском пророчанству" овако описује ово место: "Околина Кремана је као нека бескрајна башта ишарана четинарима, који као да брује у вечитом поветарцу једном непрекидном хармонијом, у којој све живи, све сија, све трепери радошћу и срећом. Хоризонт унаоколо испрекидан је на појединим местима Шарганом и Чиготом као огромним саксијама зимзелена и пред очима пружа бескрајне видике чак до Дурмитора и Авале...." Прича се да су некад у Кремнима били летњи двори Немањића.

У народној традицији, поред легенде о летњим дворима Немањића, овде је била и "Кула Бана од Кремана", родно место Костреш Харамбаше, Мољковића хан...Највећу популарност Кремнима донело је знаменито Тарабића пророчанство, које је записао прота Захарије Захарић.

Слика 5-Спомен дом Тарабића, Кремна.

Извор: ТО Ужице

Надморска висина креманских заселака је између 750 и 850 м. Овој идеалној висини у климатском погледу, додајмо цветне ливаде, планинске огранке обрасле четинарским растињем, бистре изворе и планинске потоке који су одредили да Кремна још почетком 20. века прогласе ваздушном бањом.

У западном делу села, у Шаргану, почетна је станица обновљене музејско-туристичке пруге "Шарганска осмица". Кремна данас имају око 800 домаћинстава и преко 2.500 становника. Село има мотел „Шарган“ са 27 лежаја, девет кафана, више продавница, основну школу, цркву, Дом културе са библиотеком и биоскопском салом, здравствену амбуланту, спортске терене за фудбал, кошарку, одбојку и рукомет.

Река Ћетиња

Река Ћетиња је лева притока Западне Мораве, настаје у северном делу Креманске котлине, на југозападним падинама планине Таре од четири мање реке.

Већ на трећем километру од центра града почиње живописна клисура реке Ћетиње која у свом централном делу гради атрактиван кањон. Клисура Ћетиње је проглашена Пределом изузетних одлика и означена је као природно добро од великог значаја. Читаву област карактерише врло динамична морфологија са бројним пећинама, вртачама, шкрапама остеоцима... Клисура Ћетиње и у биолошком и биогеографском смислу је простор са низом еколошких специфичности. Њена аутохтоност и богатство се огледају кроз присуство великог броја ендемичних, субендемичних и реликтних биљних врста, а у погледу животињског света посебно се издваја фауна дневних лептира која представља једну од најбогатијих у Србији – 17 врста се налази на листи таксона Црвене књиге дневних лептира Србије.

Ћетиња је прави планински бисер на којој се наизменично смењују брзаци, букови и вирови који крију капиталне примерке поточне пастрмке. Ту су још младица и липљан, а на шестом километру од града је и мушичарски ревер.

На ширем подручју клисуре је регистровано и богато споменичко наслеђе: добро сачувано насеље из доба неолита "Градина" које је једно од најзначајнијих насеља овог периода у југозападној Србији, као и средњовековни град и некропола на локалитету "Мала градина".

Посебан простор јединствене лепоте је и Плажа на Ђетињи испод Старог града, где се налази и прва хидроцентрала на Балкану направљена по Теслиним принципима полифазних струја која ради од 1900. године. Од ње води седам километара дуго уређено шеталиште дуж кањон Ђетиње до Стапарске бање трасом и кроз осветљене тунеле некадашње "ћирине" пруге, куда током лета саобраћа туристички возић. То је прва наша "европска зелена стаза" званично проглашена у Ирској 2017. године. Ово место је постало омиљено за рекреацију многих Ужичана, оаза радости и уживања надомак града.

Слика 6- Река Ђетиња, Извор: ТО Ужице

Потпећка пећина

Потпећка пећина се налази у селу Потпеће 14 км од Ужица, у северном подножју Дрежничке градине (932 м.н.в.). Улаз у Потпећку пећину спада у ред монументалних дела природе. Џиновски портал у облику потковице, висок 50 м (од корита периодског тока до свода), а широк 12 м при дну, односно 22 м при врху, највиши је пећински улаз у Србији. Издубљен је на кречњачкој литици чији је вертикални део висок 72 м. Истражена и уређена дужина за посетиоце је 555 м. Улазно-силазна стаза има преко 700 степеника.

Потпећка пећина је изворског типа: њу су изградиле воде понорница које пониру у Дрежничкој долини и после подземног тока у дужини од 4-5 км (у правој линији), избијају из пећине или врела испред пећине и стварају пећинску реку Петницу.

Гелеошки састав: По Ј. Цвијићу (1914.) Потпећка пећина изграђена је у средњетријаским кречњацима, који "леже на верфенским шкриљцима". Детаљна геолошка истраживања и картирања овог подручја извршио је Б. Марковић (1957. и 1968.год.). Тријаски кречњак, у коме је изграђена пећина, беличасте је боје, пукотинске позорности и фине мозаичке структуре.

Спелеолошке карактеристике: У Потпећкој пећини разликују се два главна спрата пећинских канала: старији (Горња пећина) и млађи (Доња пећина). Улазни канал је заједнички за оба хоризонта, пошто је настао разарањем међуспратне конструкције и

*Слика 7- Потпећка пећина.
Извор : ТО Ужице*

њиховим спајањем. Богатство пећинског накита спада у ред веома ретких у крашким пећинама. У морфоспелеолошком погледу, у Потпећкој пећини треба разликовати 12 целина.

Хидролошке карактеристике: Према морфолошко-хидрографској еволуцији, у Потпећкој пећини се разликују три групе канала: фосилни (Горња пећина), периодски активни ток (дужи део Доње пећине) и стално активни (најновији подземни ток).

Климатске карактеристике: Средња годишња температура ваздуха износи 9,5 С.

Потпећка пећина и човек: Претпоставља се да је пећина била човеково станиште још за време неолита. Откривено је обиље керамике, обрађени јеленски рогови и камено оружје. Њени становници су у сваком случају знали да користе повољне природне карактеристике пећине.

Јелова Гора

Јелова Гора спада у групу маљенско-повленских планина у динарском планинском систему. Налази се североисточно од града на деветом километру. То је густо пошумљена заталасана висораван, површине од око 20 км, на просечној надморској висини од око 850 метара, на којој се истичу висови: Ђаков камен (1.003 м), Преседо, Околиште и Збориште. Богата је водотоцима, са доста изворске воде (Јованова вода, Батина вода, Изворац, Студенац, Самацинац у новије време познат као Десанкина чесма). Највећа река која пролази планином је Таталија, спаја се са Тмушом и улива у Скрапеж. Највише има букове, грабове, брезове, јасикове, а најмање храстове шуме. У новије време све веће површине прекривене су бором, јелом, смрчком, оморицом, планинским чемпресом. Ова планинска лепотица надалеко је позната по боровницама, хемијски састав земљишта је погодан за ову биљну врсту. Крајем августа на планини се организује свечаност посвећена боровници. Мештани се труде да очувају природу.

Средиште туристичких и угоститељских објеката налази се на заравни испод Зборишта (мотел, одмаралиште Министарства унутрашњих послова и многобројне викендице). Јелова Гора је планинска зона, богата и разноврсна ловном дивљачи. Најбројније су срне, а има и лисица, зечева, куна, јазаваца и разноврсних шумских птица. Јелова Гора још увек није довољно познато излетиште иако је богата прелепим пејзажима. Складно укомпонована ливадска прострaнства, живописни пропlанци и шуме, лепота неокрњене природе и чист планински ваздух чине ово излетиште веома привлачним.

Културно – историјско наслеђе

Шарганска осмица

Најатрактивнија туристичко-музејска железница у Европи спомиње се као јединствено градитељско ремек дело у свету међу пругама узаног колосека. Некад је ова траса била део пруге која је повезивала Београд са Сарајевом и Дубровником, а пуштена је у саобраћај 02.02.1925. године. Висинска разлика од 300 метара од Мокре Горе до Шаргана удаљености 3,5 км решена је на јединствен и једини могући начин – необичном пружном петљом у виду броја осам. "Шарганска осмица" дуга је 13,5 км, на прузи је изграђено 22 тунела (најдужи испод Шаргана носи назив Александар I), пет мостова (од којих је најдужи 44,3 метра на реци Камишини) и вијадукта. Али године 1974. цела та уска пруга је укинута.

Слика 8- Шарганска осмица. Извор: ТО Камишини

Ипак, ентузијазмом Мокрогораца окупљених у Завичајно удружење "Шарган" у другој половини деведесетих покренута је обнова ове уске пруге, у коју је ЖТП Београд 1999. године званично ступио па је почело њено активирање у туристичке сврхе. Захваљујући великом ангажовању људи из ЖТП и уложеним средствима обновљена је пруга "Шарганска осмица", од заборавља је отргнут део наше историје. Обистинила су се предсказања "Српског Нострадамуса" пророка Митра Тарабића из Кремана који крајем 19. века рече: "Проћи ће подоста година па ће се људи опет сетити гвозденог пута, те ће испотекаре обновити овај пут. Само њиме до Вишеграда неће путовати путници ради потребе и посла, већ људи од забаве, сербез одморишта и уживанције".

Дрвенград - Међавник

Лепотама Мокре Горе није одолео ни чувени редитељ Емир Кустурица, који је након снимања филма „Живот је чудо“ на мокрогорским теренима решио и да се настани у овом селу. На брду Међавник подигао је свој Дрвенград. Прича се да је снимајући у подножју велелепних планина недељама чекао лепо и

Слика 9- Дрвенград ноћу. Извор: ТО Ужице

сунчано време које је било неопходно за завршетак једне сцене. Како је у том крају данима трајала игра сунца и кише, он је чекао и чекао. А онда је приметио да недалеко одатле данима, без обзира на време у долини, један пропланак стално стоји обасјан сунцем. Тај тренутак и то место две године касније заувек су обележили машта и визија једног од најцењенијих филмских стваралаца у Европи.

Дрвенград представља својеврстан етно-парк у коме су окупљене дрвене грађевине, такозване куће брвнаре старовлашке врсте, карактеристични стамбени објекти планинских села Таре и Златибора.

Знање и вештина с којом је обрађено дрво – основни, а често и једини грађевински материјал – достигли су висок степен, што је ова сразмерно мала и скромна здања сврстало у ред значајних градитељских остварења. Како под утицајем урбанизације ови објекти нестају, Дрвенград представља несвакидашњу прилику да се на једном месту, у аутентичном амбијенту, виде ови објекти народног неимарства.

Пренете из села или реконструисане куће брвнаре у Дрвенграду добиле су савремену функцију, па тако овај град има свој биоскоп, библиотеку, галерију, продавницу сувенира, ресторан са традиционалном кухињом и посластичарницу у којој се уз посластице служе искључиво природни сокови.

Доласком у Дрвенград враћамо се у типично сеоско насеље овог краја из 19. века, али случајни сусрет ту са прослављеним редитељем Емиром Кустурицом подсећа нас да смо већ закорачили у 21. век.

Археолошко налазиште средњовековне некрополе у Мокрој Гори

О дугој историји Мокре Горе сведочи средњовековна некропола која се налази у центру села, на сеоском гробљу. Евидентирано је 28 надгробних обележја датираних у периоду с краја 14. и почетка 15. века, односно раздобља које је претходило турским освајањима. Доминантан облик ових споменика су надгробне плоче сличне стећцима. У потпуности је очувано 16 примерака, од којих се неки истичу својом дебљином.

Релефни орнаменти на споменицима мокрогорске некрополе улазе у оквире уобичајеног репертоара симбола на стећцима са ширег подручја Херцеговине, Црне Горе, Босне, српског Подриња и далматинског залеђа. Оно што чини изузетну вредност ових споменика је раритетност оваквих локалитета на подручју Србије.

Етно-парк Терзића авлија у Злакуси

Етно-парк "Терзића авлија" је смештен недалеко од центра села Злакуса, на једном брежуљку испод букове шумице. "Терзића авлија" представља некадашње типично сеоско двориште које се састоји од две старе српске куће (од којих је једна стара преко 100 година и грађена од непечене цигле, са кровом на четири воде, покривеним старим бибер црепом). У једној се одвијао свакодневни породични живот, а друга се користила

као гостинска кућа у којој су се примали и послуживали гости за славу и сличне прилике. Пред почетак и за време Другог светског рата у кући је радила једна од првих сеоских школа. Друга кућа, стара преко 100 година, адаптирана је за потребе сеоског туризма у трособни апартман, са елементима етно-стила. Кућа у којој је радила школа предвиђена је да ради као музеј. Састоји се од две просторије – једна је постављена као етно-соба и представља део сталне изложбе, а друга, са витринама за излагање, предвиђена је за тематске изложбе разних врста. У дворишту се налази још неколико економских објеката (млекар, шупа, салаш, неколико новоизграђених летњиковаца, мала летња позорница и једна брвнара за продају сувенира) и бунар дубок 12 метара са хладном водом.

Слика 10-Терзића Авлија. Извор: ТО Ужице

Ужички Стари град

Остаци Ужичког града леже на стеновитом гребену, који готово преграђује корито Ђетиње на месту где она истиче из клисуре и утиче у питому котлину. Утврђење је подигнуто на високом, релативно неприступачном гребену које са три стране окружује река Ђетиња. Према западу, југу и истоку окомите литице, високе и до 50 м, као јаки природни бедеми спуштају се до реке.

Слика 11-Стари град. Извор : ТО Ужице

Прилаз граду био је могућ само са севера, са седла према суседном вису, али и ту су вертикалне стране браниле прилаз највишем делу утврђења, чинећи га неосвојивим. Из утврђења се могла назирати и бранити саобраћајница која је повезивала Босну са Србијом. Положај града вековима је изазивао дивљење путника и намерника који су пролазили покрај његових бедема.

Први поуздани историјски извори о ужичкој тврђави потичу из средине 14. века. Тада је била у поседу властелинске породице Војиновић, а од 1366. до 1373. године припадала је Николи Алтомановићу. Дубровачки историчар Мавро Орбини помиње Ужице описујући догађаје који се тичу сукоба кнеза Лазара и краља Твртка са

Николом Алтомановићем, који је тада ухваћен, заробљен и ослепљен у тврђави, лета 1373.

Географски положај и њен стратешки значај утицали су на изглед тврђаве. Она је у горњем делу имала полукружну кулу, у средњем делу објекте за смештај војних посада, опреме и хране, а у доњем тзв. Воденом кулом била је повезана са реком. Тврђава је више пута рушена и поново утврђивана. Значајна дограђивања и утврђивања обављена су 1478., затим у време Аустро-турских ратова 1688. и 1737.-1839. и на крају, у време Првог и кратко време после Другог српског устанка, 1813.-1819. године. Коначно је као војни објекат онеспособљена и порушена у јануару 1863, у време протеривања Турака из града.

Захваљујући археолошким истраживања, делимичној реконструкцији и конзервацији Завода за заштиту споменика културе из Краљева и Народног музеја из Ужица од 1973. до 1984. године заустављено је обрушавање и нестајање града које је трајало више од једног века. У неколико последњих година обављени су значајни радови на ревитализацији овог Старог града (обнова зидина, видиковца и другог), који предстојећим обимнијим улагањима треба да изгледа као у 18. веку (по приказима ове тврђаве из тог доба сачуваним у бечком Ратном архиву) и постане атрактивно место за многе посетиоце.

Хидроцентрала на Ђетињи

Хидроцентрала на реци Ђетињи налази се испод ужичког Старог града, а направљена је 1900. године и један је од симбола града Ужица. То је прва електрична централа подигнута по Теслиним принципима полифазних струја у Европи и друга у свету, свега пет година после подизања исте такве на реци Нијагари у Америци.

Године 1891. у Ужицу је отворена, или, како записи кажу, установљена Државна ткачка школа. Тада се родила и идеја о градњи ткачке фабрике. На народном збору 14. новембра 1897. основано је Акционарско

друштво за изградњу ткачке фабрике. Усвојена су правила *Ужице*

Акционарског друштва, од Министарства народне привреде, сходно Закону о потпомагању домаће радиности, добијене су повластице, уписано прво коло акција и градња Ткачке радионице је могла да почне.

Да би обезбедили јефтин и сигуран енергетски извор, акционари су решили да за покретање машина у Ткачкој радионици искористе водену снагу Ђетиње. Као

изасланик Министарства народне привреде 1898. године у Ужицу је боравио угледни професор Велике школе и пионир електрификације у Србији Ђорђе Станојевић. Обишао је клисуру Ђетиње и место на ком је требало да се гради фабрика и нашао да у кориту Ђетиње има довољно водене снаге за покретање турбина и производњу електричне енергије која би покретала ткачке разбоје, а при том и осветљавала град. Одлучено је да се хидроцентрала гради.

Камен темељац за градњу хидроелектране на Ђетињи поставио је краљ Александар Обреновић 15. маја 1899. Пројекат за изградњу објекта израдио је инжењер Аћим Стевовић, родом из Мокре Горе (у то време радио је у Железничкој радионици у Нишу). Опрему која ће омогућити примену Теслиних принципа у раду електране и пренос електричне енергије одабрао је професор београдске Велике школе Ђорђе Станојевић. Опрема је из Беча до Крагујевца допремљена возом, а с обзиром на њену велику тежину, из Крагујевца је друмовима до Ужица пребачена ојачаним рабацијским колима која је вукло шест пари волова. Радови на монтажи опреме у електрани и највећем делу електричне мреже у граду били су завршени крајем јула 1900. године. Електрана је свечано пуштена у рад 2. августа, на Светог Илију, на дан краљевог рођења. Грађани су те вечери уживали "у мору светлости у којој се град купао", викали су одушевљено "Сину виђело из ријеке".

За прославу стогодишњице од изградње централа је потпуно обновљена и на Илиндан 2000. опет оспособљена за рад. Старе "Сименсове" машине поново производе струју. У овом лепом здању је Музеј технике, а испред на платоу споменик Николи Тесли.

Народни музеј Ужице

Народни музеј представља посебан споменички комплекс који је од свог оснивања смештен у две зграде изграђене пред Други светски рат за потребе Народне банке. У овим објектима у јесен 1941. (у време Ужичке републике) били су смештени Врховни штаб НОПОЈ и Централни комитет КПЈ, а у подземним просторијама, тзв. Трезору, било је цивилно склониште и партизанска фабрика оружја и муниције.

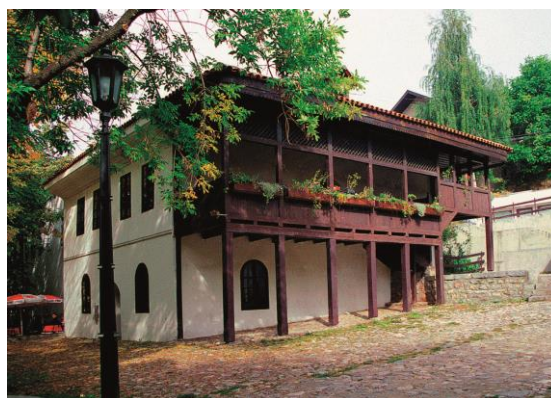
Музеј је формиран 1946. године, а делатност се заснивала на прикупљању и проучавању материјала значајног за културну и политичку историју града и околине. Данас се у збиркама и депоима овог музеја комплексног типа налази око 70.000 музејских јединица. Зграде Народног музеја су под заштитом државе као непокретно културно добро од изузетног значаја. Посетиоцима су на располагању две сталне музејске поставке и Легат сликара Михаила Миловановића, а повремено и занимљиве тематске изложбе. Поставка Музеја устанка 1941. обухвата период од мартовских догађаја 1941. у Југославији до пада Ужичке републике. Стална музејска поставка "Ужице настанак и развој" третира период од праисторије до савременог доба.

Легат сликара Михаила Миловановића, првог ужичког академског сликара који је у Првом светском рату био ратни сликар Врховне команде српске војске, после

најновијег проширења садржи 27 слика (уља на платну), фотографије, документа, одликовања и делове кућног намештаја из заоставштине породице Миловановић. За овај легат Народни музеј је добио највеће музејско признање, награду "Михаило Валтровић".

Јокановића кућа

Јокановића кућа је припадала једној од најбогатијих трговачких породица Ужица у другој половини 19. века – породици Јокановић. Позната је и под именом "Пецара" (Јокановићи су трговали, између осталог, вином и ракијом и држали неколико механа у Ужицу). Кућа је једна од ретких сачуваних репрезентативних кућа 19. века, не само у Ужицу, већ и широј околини. Због наглашених етнографских карактеристика, објекат је проглашен за културно добро – споменик културе.

Слика 13- Јокановића кућа. Извор: ТО Ужице

Јокановића кућа се налази у најужем центру града, поред Градске галерије. У њој је представљена музејска изложба амбијенталног карактера на тему: "Градска кућа у Ужицу у 19. и почетком 20. века". Поставком је приказана потпуна трансформација Ужица од оријенталне вароши "шехера" у српску варош.

Музејска поставка садржи три амбијенталне целине (три ентеријера). "Оријентална соба" којим се приказује становање грађана у Ужицу у 19. веку. "Девојачка- грађанска соба" одражава почетак новог "српског" времена, када се после ослобођења од Турака код српских трговаца и занатлија јављају потребе за лепшим и удобнијим становима, европским оделом, накитом. Салон градске куће с краја 19. и почетка 20. века представља време када се у Ужицу издваја слој богатих људи, трговаца који своје богатство желе да покажу и луксузнијим живљењем.

Спомен-комплекс Кадињача

Међу споменицима у околини Ужица посебно се истиче Меморијални комплекс на Кадињачи (14 км западно од Ужица). Споменик је посвећен борцима ужичког Радничког батаљона (као и Посавцима и

Слика 14- Спомен-комплекс Кадињача. Извор: ТО Ужице

Орашанима) који су се жртвовали 29. новембра 1941. године штитећи одступницу главнини партизанских снага из Ужица ка Санцаку.

У знак сећања на отпор бранилаца Ужица, 1952. године откривен је споменик-пирамида под којим се налази костурница у којој су смештени посмртни остаци већине бораца изгинулих на Кадињачи. Године 1979. у присуству председника СФРЈ Јосипа Броза Тита откривен је нови споменички комплекс, када је Раднички батаљон одликован Орденом народног хероја. У аутентичном простору битке на Кадињачи решење монументалне споменичке композиције и зграде спомен-дома дали су вајар Миодраг Живковић и инжењер архитектуре Александар Ђокић из Београда.

У склопу споменичког комплекса, који се простире на површини од 15 хектара, налази се спомен-дом намењен прихвату посетилаца ради пружања информација о споменику и борби на Кадињачи. У згради спомен-дома смештена је стална изложбена поставка "Раднички батаљон и борба на Кадињачи" на простору од око 150 м, са преко 300 изложених експоната. У једној од изложбених сала налази се и поставка "Ужички крај у НАТО агресији на СР Југославију".

Верски објекти

Манастир Рујно

Здање необичне лепоте, храм вере и књиге, издигао се изнад језера Врутци, на делу обале која припада подручју села Биоска, петнаестак километара од Ужица. То је недавно обновљени манастир Рујно, понос овог краја, савремени наследник истоименог манастира из средњег века. У том средњовековном манастиру, док су турски освајачи харали Србијом, одштампана је 1537. прва књига на овим просторима, позната као "Рујанско четворојевањђеље". И то свега 48 година после Гутенберга. Урадио је то монах Теодосије, резбарећи слова у дрвету, слажући их у дрвени рам и отискујући на папиру једним калупом у две боје. Два примерка "Рујанског четворојевањђеља" су сачувана: један непотпун примерак са 92 листа је у библиотеци САНУ у Београду, други целовит са 296 листова у Државној библиотеци у руском Санкт Петербургу. Вековима после штампања те прве књиге трајао је стари манастир, али је запустео, па зубу времена није одолео. Његови остаци потопљени су градњом водоакумулације Врутци. Ипак народ ужичког краја у сарадњи са црквеним великодостојницима у овом миленијуму обновио је манастир Рујно, недалеко од места на коме се у средњем веку налазио.

Бела црква у Карану

Бела црква каранска се налази у селу Карану, 16 км удаљеном од Ужица. Посвећена је празнику Благовести. Археолошка истраживања потврдила су да је на месту на којем се налази ова црква у доба Римљана било насеље. Уз саму цркву откривено је неколико добро очуваних римских надгробних стела. Подигнута је између 1332. и 1337. као породична гробница жупана Петра званог Брајан. По свом архитектонском изгледу

Бела црква у Карану припада типу споменика рашке школе. Поред два основна циклуса: "Велики празници" и "Живот Богородице", на живопису цркве приказани су бројни потрети: ктитора Брајана с породицом, цара Душана, царице Јелене и других историјских личности. Фреске настављају традицију уметности раног 14. века. У цркви је сачуван првобитни златни иконостас с фрескоикономама.

Црква Светог Марка у Ужицу

Стара црква у Ужицу смештена је у делу града познатом по имену Царина. Црква се у записима први пут помиње у трећој деценији 18. века као мала црква чатмара, грађена у стилу црква брвнара која се налази у српском делу вароши. Феликс Каниц помиње Маркову цркву у Ужицу за коју каже да је саграђена 1828. године, да је грађена у бондруку, са стрмим и високим кровом, покривена шиндром, са малим дрвеним торњем на западној страни. Ипак, по најновијим сазнањима и објављеним подацима саграђена је знатно раније, око 1721. године. Уз цркву је 1890. подигнут звоник од дрвета, висине 22 метра. По складним облицима и лепоти јединствен је у Србији. Градио га је један ужички сајција, а ктитори су му биле ужичке занатлије. У цркви се налазе вредне иконе и многе драгоцености и реликвије, међу којим и делови старог иконостаса, рад зографа Симеона Лазовића. Иконе су сликане 1851. и највероватније их је сликао Димитрије Посниковић. У цркви се налази и збирка гравура насталих од 17. до 19. века, као и предмети примењене уметности, радови ужичких кујунџија.

*Слика 15- Црква Светог Марка.
Извор: ТО Ужице*

Црква Св. Ђорђа

На иницијативу богатијих трговаца и угледних грађана Ужица, саборна црква посвећена светом Ђорђу грађена је у периоду од 1842. до 1844. Налази се у центру града у близини Гимназије. Иконостас и живопис радили су, између 1851. и 1856. године, сликари Димитрије Посниковић и Милија Марковић. Црква је имала три звона од којих су сачувана два. Једно од два сачувана звона поклонио је 1846. граду књаз Александар Карађорђевић. Недостаје звоно које су однели Аустријанци у Првом светском

рату. На црквеном торњу је 1859. постављен први јавни сат.

*Слика 16- Црква
Светог Ђорђа. Извор:
ТО Ужице*

Цркве у Мокрој Гори

Мокра Гора је једно од ретких села које у свом атару има три цркве. Једна се налази у засеоку Кршање, друга у самом центру села, а трећа под Шарганом код обновљене пруге и извора Беле Воде.

Прву су Турци три пута спаљивали, а Мокрогорци је упорно дизали из пепела. По предању, црква Светог Вазнесења саграђена је крајем 17. века, пре велике сеобе Срба на веома скровитом месту крај реке Белог Рзава опкољена са обе стране високим стенама. После три спаљивања цркве у Кршању, народ овог села 1892. године подиже цркву од камена која и данас постоји. Једноставне архитектуре, једнобродна са полукружном апсидом од сиге, правоугаоне основе, ова црква у Кршању припада типу мањих сеоских цркава. У њој се налази вредни иконостас израђен 1849. године и уз њега иконе Исуса Христа, великог архијереја на престолу и икона Богородице са Христом на престолу, сликане исте године.

Слика 17- Црква Св. Јована Крститеља. Извор: ТО Ужице

Црква Светог пророка Илије у центру села подигнута је 1945, изграђена је у облику лађе, и то од обрађених брвана. Грађена од дрвета, типичног грађевинског материјала за овај крај, а са уређеним простором порте и парохиским домом, ова црква употпуњава амбијенталне вредности села.

Трећа, најмлађа мокрогорска црква, посвећена је Светом Јовану Крститељу и налази се крај извора лековите Беле Воде код реке Камишине. Градња овог лепог храма у природном амбијенту почела је 2000.године, приликом обнове шарганске уске пруге, на иницијативу Одбора за обнову и изградњу црквених објеката при Завичајном удружењу Мокрогораца "Шарган". Темелје храма освештао је 2002. тадашњи епископ Жички Хризостом. До 2011. црква је озидаана и обложена декоративном фасадом (ружичаста камена поља и сиве површине испуњене сигом), простор око храма уређен и направљен прилазни мост преко реке.

Сва три црквена здања вредан су споменик локалне историје кроз који се огледа дух становништва и културни идентитет Мокре Горе.

7.1.2. ЧАЈЕТИНА

Чајетина је туристички најатрактивнија општина регије. Налази се на половини магистралног пута између Београда и Подгорице, тај повољан положај веома утиче на саму атрактивност ове општине. У оквиру општинског подручја Чајетина налазе се 24 насељена места, а најнасељенији су градско језгро и насеље Златибор. Највиши врх је Торник, висок 1496 метара. Најважније привредне делатности општине Чајетина су

Слика 18- Златибор. Извор: ТО Златибор

туризам, пољопривреда, прерађивачка индустрија у области пољопривреде као и текстилна и дрвнопрерађивачка индустрија. Најважнија грана је туризам.

Природни ресурси

Планина Златибор, понос туризма Србије, позната је по благотворној клими, мирисним пропланцима и четинарима, а име је добила по ретком дрвету званом златни бор (*pinus nigra var zlatiborica*). Ово је права ваздушна бања која уморним од брзог ритма савремене свакодневнице нуди садржајан одмор и потпун опоравак.

Овде гости на одмор долазе дуже од једног века. Традиција организованог туризма на Златибору дуга је 127 година, а започео ју је својим доласком тадашњи краљ Србије Александар Обреновић, о чему сведочи чесма (Краљева вода) постављена у центру планине. Први већи објекти за одмор направљени су овде почетком 20. века, да би данас Златибор постао савремени центар са десетином модерних хотела (неки и највише категорије од пет звездица), апартманских комплекса, приватних пансиона...

За иностране госте посебно је интересантан модеран златиборски ауто-камп на атрактивној локацији међу боровима, који редовно посећују групе кампера из Холандије, Немачке и других држава западне Европе.

На Златибору је богата понуда садржаја за различите захтеве туриста. Овде млади могу да уживају у Авантура парку, као и у Дино парку, највећем забавном парку на Балкану. За љубитеље активног одмора ту је мноштво пешачких и бициклистичких стаза, зип лајн, одлични услови за параглајдинг. Лети је могуће освежити се на отвореним купалиштима у околини Златибора, а зими довољно снега и најбоље услове за ски спортове нуди ски центар Торник опремљен шестоседном жичаром, ски лифтовима, системом за вештачко оснежавање. Редовно се за госте организују излети по занимљивој околини, где могу видети Музеј на отвореном "Старо село" Сирогојно, Стопића пећину са бигреним кадама, Гостиљски водопад, "Шарганску осмицу" или

познати Дрвенград редитеља Емира Кустурице. Планина је идеално место и за припреме спортиста, шампионске екипе из многих држава на златиборским теренима су сакупљале снагу за такмичарске победе. Културне и забавне манифестације, концерти, фестивали употпуњују одмор гостима Златибора, недавно је овде отворена и модерна мултифункционална зграда Културног центра. Гастрономски специјалитети овог краја, који се могу пробати у свим ресторанима, на туристе остављају посебан утисак.

Планина се последњих година снажно туристички развија и постиже рекорде у посети, с тим што посебно расте број гостију из иностранства. Златибор се све више представља на туристичким сајмовима у свету и развија пропагандне активности, што доприноси већој посети. Нови искорак планини предстоји ускоро, отварањем прве панорамске гондоле у Србији ("Голд гондола Златибор"), најдуже једножичне на свету (девет километара).

Ради се овде интензивно и на здравој животној средини, подручје постаје прва еколошка општина у Србији (зелена дестинација), а управо се завршава градња првог постројења за пречишћавање отпадних вода на Златибору. Саобраћајне везе планине са главним градом Београдом недавно су побољшане отварањем новог ауто-пута. На оближњи аеродром Поникве, који још увек није спреман за редовни авио-саобраћај, могу да слећу само мањи авиони (генерална авијација), али се ради на припремама и за прихват већих летилица.

Златибор је лековита планина на којој има и комфрног смештаја, занимљивих садржаја, доброг провода, потпуног одмора и укусних специјалитета. Лети и зими ово је прави туристички рај за све госте.

Језеро у центру Златибора

Језеро у центру планине на речици Обудовици изграђено је 1947. године. Оно је било један од важних разлога да се око Краљеве воде (некада Партизанских вода), односно Златибора, формира данашњи туристички центар.

Грађевински пројекат изградње језера осмислио је наш познати хидролошки инжењер Миладин Пећинар још 1940. године приликом боравка на Златибору, шетајући међу вилама поред речице Обудовице која је у том делу стварала мочварно земљиште. Овај предратни Пећинаров пројекат сачувао је Љубиша Р. Ђенић, на основу чега је Министарство финансија НР Србије одобрило средства за изградњу језера. Касније је језеро бетонирано, изграђене су туш кабине, раздвојен дејчи базен, направљене свлачионице и сунчалиште, што је довело до развоја купалишног туризма.

Слика 19-Језеро у центру Златибора. Извор: ТО Златибор

Дуго је 150, широко 50 метара, а дубоко до два метра. Језеро је данас туристички најатрактивнији и најпосећенији хидрографски објект овог краја. Чини јединствену целину са лепо уређеним платоом Краљевог трга. Високи борови који га опасују стварају пријатан хлад и свежину у топлим летњим данима. Окружено је уређеним стазама за шетање уз које су клупе за предах гостију. Током лета могућа је возња педалинама на језеру.

Рибничко језеро

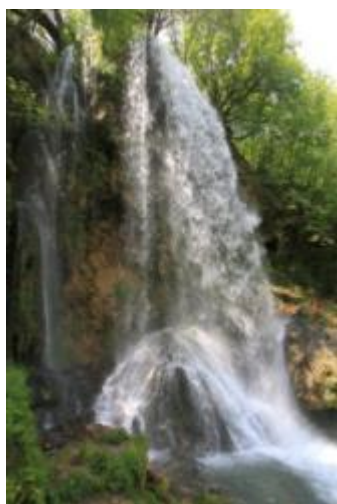
Рибничко језеро, настало преграђивањем реке Црни Рзав, највеће је језеро Златибора. Угнездило се у лепом и незагађеном крају пуном борова, у близини села Рибница између највиших врхова Торника и Чиготе. Удаљено је седам километара југозападно од средишта Златибора, служи за водоснабдевање туристичког центра.

Слика 20- Рибничко језеро. Извор: ТО Златибор

Језеро је богато разним врстама рибе: клен, пастрмка, шаран, лињак и сом, па је могућ развој спортског риболова. Овај изузетно атрактиван хидролошки објект у изванредном природном амбијенту, уз планинарске и бициклистичке стазе, привлачи велики број посетилаца, риболоваца и рекреативаца.

Водопад у Гостиљу

Слика 21- Водопад у Гостиљу. Извор: ТО Златибор

Импресивни Гостиљски водопад једна је од најатрактивнијих хидролошких вредности Златибора. Налази се у селу Гостиље на 25 км од центра Златибора. На Гостиљској реци испред ушћа у реку Катушницу вода се обрушава са 20 метара високе кречњачке литице, формирајући тако јединствен водопад. Низводно од њега речица гради већи број мањих водопада и слапова све до ушћа у реку Катушницу. О водопаду се стара Туристичко удружење Гостиље. До ове атракције уређене су пешачке стазе, места за пикник (роштиљ), имају садржаји за најмлађе, а у близини се налази отворени базен који лети привлачи велики број посетилаца.

Водице и Црни Рзав

Излетиште Водице са реком Црни Рзав представља један од најлепших пејзажа Златибора, познати приказ са разгледница. Овде мала планинска река кривуда кроз ливаде између брегова, попримајући боју земљишта. Поред ње су стабла столетних борова, у тој лепоти пасу стада оваца. За Водице се скреће са магистралног пута Златибор-Нова Варош код Јокине ћуприје, ка оближњем насељу и хотелу "Ловац". Овде не постоји изграђено туристичко насеље, тако да је већина пространства Водица изворно сачувана. Туристи радо долазе овде на излет, а највише их је лети и у време првомајског уранка.

Стопића пећина

Стопића пећина, споменик природе прве категорије, налази се на северноисточној страни планине Златибор, између села Рожанства и Трнавe. Удаљена је 250 км од Београда, 30 км од Ужица, а од туристичког центра Златибора свега 19 км. Изнад пећине пролази пут Златибор-Сирогојно, од кога је уређена прилазна стаза до саме пећине.

Стопића пећина је речна пећина, кроз коју протиче Трнавски поток. Састоји се од три спелеолошка и хидролошка хоризонта: периодично поплављени, речни хоризонт и најмлађи хоризонт пукотина. Стопића пећина је, без свог најмлађег система, дугачка 1.691,5 м, покрива површину од 7.911,5 м² и има запремину од преко 120.000 м³. Пећина има импресивни улазни отвор с десне стране реке Приштавице. Улаз се налази на 711,18 метара надморске висине, широк је 35 метара и висок 18 метара. Кречњачки слој у пећини датира из периода триаса и дебео је преко 100 метара. Клима у пећини је под утицајем спољашње климе, зими је хладно, а лети топло.

Пећина је добила име по засеоку Стопићи, који припада селу Рожанству. Прве писане податке о Стопића пећини оставио је Радосав Васовић, 1901. године у Записнику Српског геолошког друштва, а прва спелеолошка истраживања обавио је наш велики истраживач и творац научне спелеологије Јован Цвијић 1909. и 1913. године.

Стопића пећина се састоји из пет целина: Светла дворана, Тамна дворана, Велика сала са кадама, Канал са кадама и Речни канал.

Светла дворана захвата део главног пећинског канала, од улаза до границе докле допире дневна светлост. Дугачка је 76 метара, а са бочним каналима 87 метара. Тамна дворана захвата део главног канала, од линије где престаје дневно светло и почиње мрак. У овој дворани на половини растојања налази се највећа висина у Стопића пећини од 25,5 метара.

Туристички део пећине има неколико атрактивних елемената, као што су: пространи улаз, дугуре – отвори на таваници, сипарска купа „Псеће гробље“, водопад „Извор живота“ и низ бигрених када.

Бигрене каде, својом специфичношћу и атрактивношћу представљају амблем пећине, настале су таложењем кречњака. То су удубљења оивичена каменим зидовима, односно вијугавим, руменкастим бигреним наборима у којима се накопља вода, која се претаче у виду јединствених каскада. Бигрене каде су периодично поплављене, па се својом величином и дубином, неке и до седам метара, издвајају од других у Србији.

Слика 22- Стопића пећина. Извор: ТО Златибор

У Речном каналу постоји вир, испод кога настаје бигрени тобоган који прелази у бигрене каскаде, између којих су бигрене каде и „џиновски лонци“. Вода се слива низ каскаде, стварајући слапове при малим водама, док се при већим водама формира јединствен водопад чија висина износи 9,44 метара. Од заглушујуће буке не може се чути саговорник. Као са неба сручује се запенушана водена маса, од које трепери ваздух, чини се да дрхте зидови, бије хладноћа-студен, шири се страх у мрклом мраку. То су оргије природе, тренутак стварања Земље и Света. Из тог разлога, водопад је добио назив „Извор живота“.

Детаљна испитивања ове пећине извршила је 1985. године спелеолошка екипа др Раденка Лазаревића, када је објављен и пројекат за уређење пећине за туристичке посете. Влада Републике Србије је 2005. године донела Уредбу о проглашењу заштићеног подручја „Стопића пећине“ и прогласила за управљача Туристичку организацију Златибор.

Тако да је 2008. године Туристичка организација „Златибор“ приступила ревизији пројекта и туристичком уређењу пећине, која је званично 2009. отворена за посетиоце. Сваке године ТО Златибор улаже знатна средства у инфраструктуру у самој пећини и на заштићеном подручју, као и на промоцију овог изузетног туристичког локалитета који постаје све популарнији међу посетиоцима Златибора. Почетком 2020. године уређени су нови делови пећине за посетиоце и проширене постојеће саобраћајнице.

Прераст у Доброселици

Пећина Прераст у селу Доброселици налази се на локалитету Точковица, у подножју јужног обода Равног Торника. Удаљена је од Златибора око 23 километра. У народу је још позната као Точковичка пећина или Шупљница. До Прерасти води пут преко Водица (1.081 метар), као и преко превоја Преседо (1.186 метара) одакле се пут спушта до јужног отвора Прерасти (900 метара).

Слика 23- Прераст у Доброселици. Извор: ТО Златибор

Ова доброселичка пећина има два отвора, на јужној и северној страни, који су међусобно удаљени 50 метара. Просечна висина пећине је око 15 метара. Кроз Прераст тече поток, некадашња понорница, за који се претпоставља да је ерозивно утицао на ову пећину.

Врх Торник

Врх Торник је највише узвишење Златибора и његова надморска висина износи 1.496 метара. Удаљен је 10 километара од туристичког центра и надвисује села Јабланицу, Рибницу и Доброселицу. До самог врха води асфалтни пут са јужне стране, одакле се пружа поглед на све стране. Са врха Торника види се Дурмитор, Јахорина, Тара, Рибничко језеро, врхови Чигота и Муртеница, насеље Златибор. На Торнику је изграђено модерно скијалиште са опремом за зимске садржаје: шестоседном жичаром (која се током лета користи као панорамска), две жичаре типа сидро, боб и тјубинг стазом. Укупна дужина стаза износи око седам километара, а укупни капацитет жичара је 5.400 скијаша на сат. Лети су туристима на располагању мултифункционални спортски терени, авантура парк и уређене пешачке и бициклическе стазе. Торник у топлијем делу године посећују планинари, бициклисти и ловци.

Слика 24- Жичара на Торнику. Извор: ТО Златибор

Врх Чигота

Златиборски врх Чигота, надморске висине од 1.422 метра, издиже се изнад неколико села која се налазе на овом излетничком правцу и видљив је из туристичког средишта планине. До њега се пешке може стићи стазама које воде од споменика на Шуматном брду, а асфалтним путем преко Водица ка Љубишу. Због близине туристичком центру, Чигота представља посећено природно излетиште: до ње се, кад временске прилике дозволе, најчешће одвијају излетничка кретања планинара и шетача.

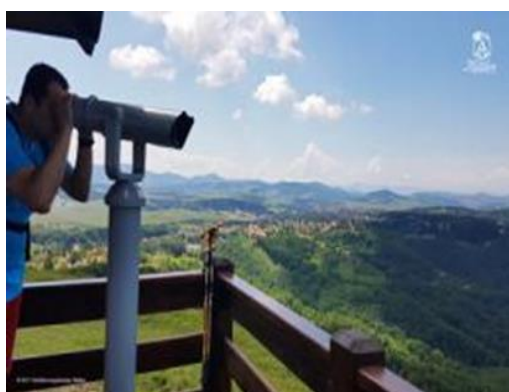
Видиковци на врху Градина и на Обадовом брду

Туристичка организација Златибор је у сарадњи са Туристичком организацијом регије Западна Србија уредила видиковце на Градини и на Обадовом брду са којих се може уживати у незаборавном погледу на златиборску природу.

Видиковац Градина: На врху Градина, који се налази на 1.164 метра надморске висине и на око 4,5 километра удаљености од центра Златибора уређен је видиковац са телескопом са кога се може разгледати околина. У подножју је варош Чајетина, а

поглед се пружа на Овчар и Каблар, Мокру Гору, Тару и босанске планине с једне стране, док су насупрот врхови Торник и Чигота.

Видиковац Обадово брдо: На свега шест километара удаљености од центра Златибора направљен је видиковац са кога се поглед пружа на падине Таре, Мокру Гору, равницу Бранешког поља, раштркана сеоска домаћинства Шљивовице, а купалиште Јокино врело се види као на длану. До видиковца се са Златибора стиже путем који је већим делом асфалтиран, последњих 500 метара је утабана природна стаза, а препорука је да се тих шест километара пређе лаганом шетњом или бициклом како би се на најбољи могући начин уживало у природи и свежем ваздуху. Видиковац се налази недалеко од туристичког локалитета Око где је подигнут споменик и спомен чесма у част ратника палих у борбама за ослобођење током Првог светског рата.

Слика 25-Видиковац Градина.Извор: ТО Златибор

Слика 26- Видиковац Обадово брдо.Извор: ТО Златибор

Голд гондола Златибор

"Голд гондола Златибор", као најдужа панорамска гондола на свету, представља нову туристичку атракцију на Златибору.

Девет километара најмодерније ваздушне трасе златиборске гондоле повезаће центар Златибора са Ски-центром "Торник", преко Рибничког језера на којем ће се налазити међустаница. Гондола ће на

почетку имати капацитет 600 путника по сату у 55 засебних кабина са по 10 места. Максималан капацитет гондоле је 90 кабина и 1.000 путника на час. Вожња гондолом пружиће импресивних 25 минута невероватног уживања у вожњи са погледом на живописне пејзаже Златибора.

Слика 27- Голд Гондола Златибор. Извор: ТО Златибор

У сарадњи са реномираним француским произвођачем опреме, компанијом "Помагалски", комплетна инсталација урађена је у складу са највишим стандардима заштите животне средине. Поштовање светских еколошких стандарда при градњи гондоле у складу је са напорима општине Чајетина да постане прва еколошка општина у Србији.

Почетна станица "Голд гондоле" налази се у центру Златибора, у близини традиционалне пијаце, Авантура парка и падине Обудовица. Ту је лети идеално за шетње и вожњу квадова, а зими је санкалиште и скијалиште за почетнике и рекреативце. Од почетне станице траса гондола води до међустанице код Рибничког језера, где је планиран развој пројекта "Нови Златибор" (туризам високе категорије, на преко 200 ха земљишта), док је завршна станица гондоле на самом врху Торник, на висини од 1.496 м.

Очекивања су да се општинска инвестиција у гондолу од 13 милиона евра врати кроз 10 година када се очекује да Златибор постане најпосећенија туристичка дестинација у Србији и региону са 10 милиона ноћења годишње и око милион посетилаца.

Културно – историјско наслеђе

Музеј под отвореним небом „Старо село“ Сирогојно

Музеј под отвореним небом „Старо село“ налази се у селу Сирогојну, 26 километара од Златибора на посебно уређеном простору поред цркве Светих апостола Петра и Павла. Овај музеј нашег народног градитељства почео је да се гради 1979. године, да би са радом званично кренуо три године касније. Смештен је на површини од четири и по хектара, на којој се налази десетине традиционалних брвнара и других давнашњих објеката. Представља јединствено сведочанство о богатству традиције, културе и историје златиборског села. Држава је музеј у Сирогојну, као споменик културе од изузетног значаја, ставила под заштиту.

Слика 28- Сирогојно. Извор: ТО Златибор

„Старо село“ на аутентичан начин осликава стамбену културу нашег планинског становништва с краја 19. века: како су грађене дрвене куће, радионице, помоћне зграде, какво је покућство коришћено, како се ту живело и привређивало. Од укупно 46 објеката у музеју, 32 су у саставу сталне музејске поставке, а 16 објеката је нове намене (продавница, крчма, конаци, летња позорница и др.). У мноштву разноврсних програма музеја посебна пажња се, уз остало, поклања очувању и оживљавању старих заната. У музејским радионицама приказују се вештине качарског, грнчарског, тесарског,

ткачког и других давнашњих заната. „Старо село“ годишње посети око 50.000 посетилаца с разних страна света.

Музеј чине две целине. Прва је скуп кућа које су сачувале свој првобитни изглед и намену, оне сачињавају сталну музејску поставку формирану у две златиборске окућнице. Другу групу чине куће које су сачувале свој првобитни изглед, али им је намена промењена, адаптирана су и прилагођен туристичким потребама. То су дворана, продавница сувенира, крчма, апартманске зграде...

Музеј плетиља у Сирогојну

Музеј плетиља основан је јула 2008. године као трајна похвала истрајности, раду и умећу златиборских плетиља, које су својим ручно исплетеним џемперима и јакнама Сирогојно увеле у свет и свет довеле у Сирогојно. Први пут јавно на изложби 1962. године жене из Сирогојна и околине показале су своје рукотворине.

Бриљантни творац идеје, организатор и модни креатор за плетење била је Добрила Смиљанић, која је остала у Сирогојну да своје снове са плетиљама деценијама надаље плете.

Слика 29- Музеј плетиља у Сирогојну. Извор: ТО Златибор

Када су почињале било је свега 20 жена, а деведесетих скоро 2.000 плетиља радило је за светско модно тржиште. Око 35.000 уникатних одевних предмета, исплетених меком исландском вуном, одлазило је у свет, а девизни прилив достигао милионе долара годишње. Од традиционалних занимања створена је модна одећа високих квалитета, особеног дизајна и аутентичног стила.

Џемпери, јакне, мантили, капути, комплети, капе и шалови из Сирогојна били су радо виђени на модним ревијама, сајмовима и у изложима ексклузивних радњи у Шведској, Италији, Француској, Немачкој, Америци, Јапану. О њима су писали светски модни часописи помињући златиборске плетиље, непознате забрађене жене загладане у руке које неухватљивом брзином промећу редове, шаре, боје...

Слика 30- Фото модели испред музеја плетиља у Сирогојну. Извор: ТО Златибор

Јединствени пројекат организације плетиља подразумевао је рад на едукацији, описмењавању, здравственом и културном просвећивању и уздизању сеоских жена. У

Сирогојну су плетиљама у част долазили сликари, писци, лекари, пољопривредни стручњаци и омогућавали им да надокнаде пропуштено, да се укључе у савремене токове. Допунска зарада плетиља зауставила је миграцију из неразвијеног подручја према урбаним центрима и иностранству. Сачувале су оне тако своје планинска села, а плетење као ново занимање донело је и прве пензије.

Због текстова о плетиљама у Музеју се чувају часописи и ревије за жену и породицу као што су „Базар“ и „Нада“ из Београда, словеначка „Јанпа“, загребачки „Свијет“ и „Арена“. У музеју се чувају и награде, од којих је највреднија награда коју је Сирогојно, као једино предузеће из Југославије, добило од италијанског удружења дизајнера – АММА пехар за допринос високој моди Европе, као и плакете седам жена за изузетан таленат. Ту се налазе и награде које је добила Добрила Смиљанић: Награда за најуспешнијег креатора године, Награда Привредне коморе Србије за допринос развоја привреде СРС, „Златни паун“, две „Златне кошуте“, Вукова награда за развој културе на селу, Орден рада са златним венцем, Седмојулска награда, „Дан републике“, Модна статуа агенције DON FASHION. Чувају се и писма и фотографије познатих личности које су имале барем по један одевни предмет из колекције златиборских плетиља, као што су Јованка Броз, Барбара Буш, Ненси Реган и друге. У јесен 1975. године организована је ревија у Сирогојну за 120 жена амбасадора. Позната глумица Лив Улман била је редован купац њихових одевних предмета на Петој авенији. Славни француски креатор Пјер Карден тражио је да му се хитно донесе 30 експоната, од којих је одабрао 18 за своју колекцију. Сарадња са њим је одбијена, јер је на те одевне предмете хтео да стави своју етикету. У музеју се чувају сведочанства и награде које потврђују колики је био значај златиборских плетиља и сведоче о њиховој слави широм света

Златиборски брзи воз

Дрвена скулптура златиборског кириције названа "Златиборски брзи воз", аутора Миладина Лекића, свечано је откривена 2013. године на Краљевом тргу на Златибору у оквиру обележавања јубилеја 120 година организованог туризма.

То је споменик некадашњим путујућим трговцима из народа - кирицијама, урађен у част свим тим сналажљивим људима који су први проносили име Златибора. Скулптура је настала на основу старе фотографије кириције Тодора Удовичића с његовим натовареним коњићем, коју је њен аутор фотограф Илија Лазећерски назвао златиборским брзим возом. Данашњи дрвени „Златиборски брзи воз“ Миладин Лекић

Слика 31- Скулптура "Златиборски брзи воз". Извор: ТО Златибор

је правио из два дела: фигура кириције Тодора висока је 2,6 метара и начињена је од храстовог дрвета, а фигура оседланог коња висока је 2,5 метара и рађена од брестовог дрвета које је пореклом управо из Удовичићевог села Стубла. Па како каже аутор Лекић: „можда се стари кириција са слике управо одмарао у хладовини тог дрвета”.

Верски објекти

Манастир Увац

У дубоком кањону, на десној обали реке Увца, са плодном жупом у приобаљу, вековима је чувано и поштовано манастириште за које се веровало да садржи остатке порушене цркве Јање у Староме Влаху. *Поменик* манастира Свете Тројице код Пљеваља садржи најстарији податак о овом златиборском монашком станишту из последње

деценије 16. века али и белешку да су у *Слика 32- Манастир Увац. Извор: ТО* њему живеље монахиње. Црква посвећена *Златибор*

Рођењу Богородице била је мала, једнобродна богомоља. Рат који су тада Турска и Аустрија водиле на простору Србије изазвао је велика страдања. Поред манастира Милешеве у коме се угасило и епископско седиште, страдале су у том времену и многе цркве и манастири у окружењу, па и манастир Увац.

Храм посвећен празнику Рођења Богородице обновљен је из темеља и проширен у време патријарха Пајсија, почетком 17. столећа и то као куполна, једнобродна црква са певницама, једноделним олтарским простором и припратом. Таквим архитектонским концептом црква у Увцу представља позну реплику сведеног рашког плана, заступљеног у градњи великих средњовековних задужбина Немањића. Зидове у унутрашњости храма осликао је знаменити хиландарски зограф Георгије Митрофановић почетком треће деценије 17. века, у времену које је овај хиландарски монах провео у Србији док је радио у Доњој испосници у Студеници и манастирима Овчарско-кабларске клисуре.

Већи број записа на рукописним књигама сведочи о даљем животу монашке заједнице, све до поновног страдања крајем 17. века, када су и црква и сва остала здања манастирског комплекса порушени.

Данашњи изглед обновљеног манастира Увца плод је обимне обнове изведене 1994./1995. године.

Манастир Дубрава

Непознати су ктитор и време настанка манастира у Дубрави над дубоким кањоном реке Увца, а нема ни података о разлозима и времену његових потоњих страдања. Опис разореног манастира који је 1853. године начинио игуман манастира Бање код Прибоја, монах Дионисије, један је од најстаријих помена ове светиње.

Остаци манастирске цркве и конака откопани су током 2004. године. Од вековних наслага обрушеног камена и земље ослобођени су сачувани делови зидова невеликог храма једнобродне основе са полукружном апсидом на истоку и касније дозиданом припратом на западу. На основу сачуваног предања, скроман манастирски храм је био посвећен пророку Илији, као и многе друге планинске цркве. По мишљењу стручњака који су вршили истраживања, уместо куполе црква је била пресведена полуобличастим сводом.

У археолошким слојевима пронађени су уломци касне средњовековне керамике што би указивало на податак да је манастир Дубрава постојао и пре турских освајања. Значајан је и проналазак оставе новца испод пода олтарског простора са 260 венецијанских златника из 17. века који сведочи о животу, али и опасностима.

Изградњу новог манастира Дубраве на поштованом и незаборављеном светом месту, покренули су 2005. године игуман манастира Увца Данило и Одбор за обнову Дубраве. За потребе богослужења подигнута је најпре црква посвећена Светом Василију Острошком, а потом је на темељима старог црквеног здања реконструисан храм нове посвете Светом Пантелејмону.

Црква брвнара у Јабланици удаљена је 25 км од центра Златибора. Саграђена је 1838. године и посвећена је Покрову Пресвете Богородице, а због својих вредности стављена је под заштиту државе 1948. године, од када ужива статус непокретног културног добра – споменика културе. Године 1979.

Слика 33- Манастир Дубрава. Извор: ТО Златибор

Слика 34- Црква брвнара у Јабланици. Извор: ТО Златибор

проглашена је за непокретно културно добро од великог значаја за Републику Србију.

Грађена је од брвана у правоугаоној основи, са полукружном олтарском апсидом. Од старог иконостаса сачуване су: Царске двери, престоње иконе Исуса Христа, Пресвете Богородице са Исусом Христом и икона Светог Василија Острошког са Светим Јованом Крститељем. У порти и окол у шуми поред цркве налазе се кућице од брвана собранице (шатре, софре или родовске трпезе) из 1840. године, које данас дају специфичан и јединствен изглед овом комплексу.

Црква Светих апостола Петра и Павла у Сирогојну

На малом узвишењу у центру златиборског села Сирогојна смештена је зидана и бело окречена парохијска црква посвећена првоапостолима Петру и Павлу. Једнобродне основе са полукружном апсидом на источној страни и двоспратним звоником призиданим са запада у обнови с краја 19. века, сирогојнска црква је саграђена без куполе и првобитно покривена стрмим двоводним кровом од шиндре. На западној страни је имала дрвени трем на стубовима налик докситима на кућама које су градили народни неимари. Скромну архитектуру примерену народној богомољи и условима градње средином 18. века, одликује унутрашња рашчлањеност простора низом прислоњених лукова на бочним странама у наосу и декоративни фриз слепих аркадица који тече спољним зидовима под кровним венцем.

Слика 35-Црква Светих апостола Петра и Павла у Сирогојну. Извор:ТО Златибор

Цркву Светих апостола Петра и Павла у Сирогојну подигао је 1764. године протојереј Георгије Цмиљанић, уз помоћ и прилоге парохијана о чему сведочи ктиторски натпис на надворју изнад царских двери на којима се потписао сликар иконостаса Симеон Лазовић. За ктитора и време градње сирогојнског храма није се знало све до велике обнове и истраживања обављених деведесетих година 20. века. Нетачан податак који је донео Јоаким Вујић 1826. године да је храм у Сирогојну 1821. подигао рујански сердар Јован Мићић, који га је том приликом дочекао и угостио на Златибору, задуго је затамнио истину о задужбини родоначелника свештеничке лозе Смиљанића. Постојање цркве Светих апостола у другој половини 18. века потврђују и сачуване синђелије из 1785. и 1792. године које помињу љубишке свештенике Смиљаниће на парохији сирогојнске цркве. Овај најстарији сачувани храм златиборске области обележава 250 година постојања.

Црква Преображења на Златибору

На захтев мештана који су населили центар Златибора, као и због потреба многобројних туриста, темељи новог храма постављени су 1993. године у месту које у прошлости није било насељено, па стога није ни имало своју цркву. Пројекат за нову златиборску цркву урадили су архитекти Александар Радојевић и Боривоје Анђелковић, професори Архитектонског факултета у Београду. За

осликавање великих површина његове унутрашњости задужен је професор Видоје Туцовић.

Слика 36- Црква Преображења на Златибору. Извор: ТО Златибор

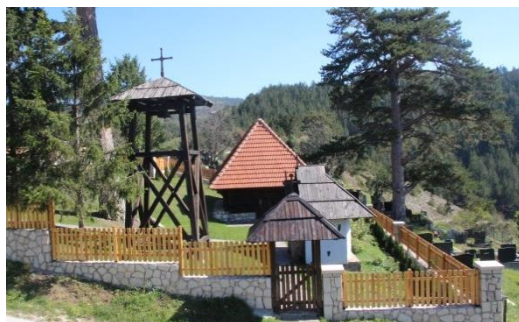
Главни грађевински радови завршени су 2005. године и тада је епископ жички Хризостом освештао крст на његовој главној куполи. Храм је грађен прилозима верника, донатора и средствима локалне управе.

По свом архитектонском концепту представља сложену комбинацију различитих стилских утицаја, а монументалност и централну просторну организацију куполног храма са троделним олтарским простором на источној страни и пространом припратом надвишеном звоником преузео је са задужбина светородних владара лозе Немањића.

Парохијски дом пројектовао је архитекта Бранко Игњатовић. Златиборски храм Преображења Господњег освештан је 2013. године.

Црква брвнара у селу Доброселица

Црква брвнара у селу Доброселица налази се 19 км од центра Златибора, а свега пет километара од Водица, познатог златиборског излетишта. Посвећена је Светом пророку Илији и грађена је давне 1821. године. По начину израде и појединим детаљима овај објекат спада међу најлепше те врсте. Храм је

правоугаоног облика са полукружном апсидом од брвнара, дужине осам, а ширине пет метара. У цркви је иконостас са вредним иконама: престоње иконе Пресвете Богородице и Исуса Христа, сликане на дасци, и

Слика 37- Црква брвнара у селу Доброселица. Извор: ТО Златибор

Царске двери (1,44 м x 0,66 м) аутора сликара Јанка Михаиловића Молера.

Споменици и спомен-чесме

Споменик генералу Крсти Смиљанићу

У самом центру Златибора, у боровој шуми која окружује језеро и Краљев трг, налази се велики бронзани споменик познатом војсковођи из овог краја генералу Крсти Смиљанићу. Овај истакнути Златиборац рођен је 17. децембра 1868. године у златиборском селу Љубишу. Нижу школу Војне академије завршава 1891. године као трећи у рангу, а вишу пет година касније, такође као један од најбољих. У својој блиставој војничкој каријери почео је од командира чете, прошао многе дужности, па упорношћу и знањем достигао највише звање, чин армијског генерала. Круна Смиљанићеве војничке каријере везана је за Балканске ратове и Први светски рат. У Балканским ратовима, успешним по Србију, био је помоћник војводе Путника у Генералштабу српске војске.

Први светски рат провео је као командант јуначке Дринске дивизије: од успешне одбране пред налетом Аустроугарске, преко повлачења српске војске кроз Албанију, опоравка на Крфу, потом пробоја Солунског фронта и ослобађања Србије. По његовој идеји подигнут је споменик онима који су заувек остали на Крфу.

Слика 38- Споменик Крсти Смиљанићу.

Извор: ТО Златибор

Споменик академику Миладину Пећинару

Златибор се поноси делом академика Миладина Пећинара, инжењера хидротехнике родом из Љубиша, чији стваралачки подухвати и данас доприносе поузданом енергетском и водоснабдевању целе државе. Споменик академику Пећинару налази се поред језера у центру Златибора које је он пројектовао. Лик овог ствараоца приказан је скромном бистом која се налази на постаменту висине око метар, непосредно са десне стране Краљеве чесме.

Слика 39- Споменик академику Миладину Пећинару. Извор: ТО Златибор

Академик Миладин Пећинар (1893.-1973.) био је аутор многобројних брана за хидроцентрале широм бивше Југославије.

Његови инжењерски подухвати су лучна брана на реци Трески (1938. године) са хидроелектраном Св. Андреја; хидроелектране: „Чечево“ код Косовске Митровице,

„Нови Пазар“, „Темштица“ код Пирота, „Перућац“ код Бајине Баште и „Црни Тимок“ код Бољевца; водоводи у Београду, Ужицу, Скопљу, Тетову и Обреновцу; канализација у Обреновачкој Бањи и Земуну. У области минералних вода има доста успешних студија и остварења: Нишка Бања, Паланачки Кисељак, Буковичка Бања и Врњачка Бања.

Споменик на Шуматном брду

Златиборско узвишење Главуда или Шуматно брдо удаљено је пет километара од центра туристичког места. Ту се налази камени спомен-обелиск стрељаним родољубима, партизанским рањеницима које је погубио немачки окупатор на Краљевој Води и Палисаду 1941. године. На белом споменику су исписани стихови Васка Попе: „Не дам ово Сунца у очима, не дам ово хлеба на длану“. Стаза до овог споменика, уређена и осветљена, омиљено је шеталиште и туриста и мештана.

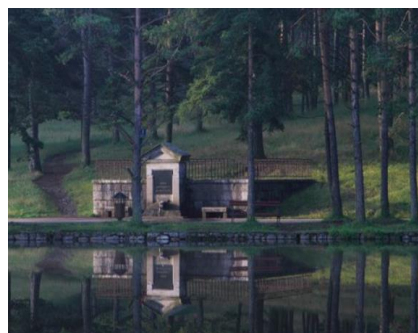

*Слика 40- Споменик на Шуматном брду.
Извор: ТО Златибор*

Краљева чесма

Краљева чесма налази се у центру Златибора, поред језера и у близини Краљевог трга. Изграђена је у знак сећања на догађај када је на овом локалитету 20. августа 1893. боравио тадашњи краљ Србије Александар Обреновић.

Дотадашњи извор Кулашевац је променио име у Краљева вода, а годину дана касније изграђена је чесма. То је био први зидани објекат на локалитету, а посета краља Александра I Обреновића узима се као почетак организованог развоја туризма на Златибору.

*Слика 41- Краљева чесма.
Извор: ТО Златибор*

Спомен-чесма на Оку

Спомен-чесма на Оку подигнута је 1930. године у славу ратника из села Бранежаца и Семегњева палих у ратовима за ослобођење и уједињење 1912.-1918. године. Прота Радосав Симић, тада најзаслужнији за градњу туристичких објеката у том излетишту, 1931. освештао је чесму уз присуство великог броја Златибораца. Чесма се налази се на 4,5 км удаљености од центра Златибора, а локалитет Око уређен је као излетиште. Недалеко од локалитета налази се видиковац на Обадовом брду.

*Слика 42- Спомен чесма на Оку.
Извор: ТО Златибор*

7.1.3. БАЈИНА БАШТА

Бајина Башта се налази на десној обали реке Дрине и заузима површину од 673 квадратна километра. Највећи природни ресурси општине су река Дрина и планина Тара. Дрина је посебно значајна, јер са годишњим током од 12,5 кубних километара воде представља велики потенцијал за производњу електричне енергије. Управо због тога је у Перућцу изграђена хидроелектрана "Бајина Башта". Тара је надалеко познато туристичко насеље. Године 1981. подручје планине Тара, планине Звијезда, као и део кањона Дрине проглашено је за национални парк. Веома привлачна посетиоцима је и "Дринска регата", догађај који сваке године средином јула посети преко 100.000 људи.

Природни ресурси

Национални парк Тара

Национални парк Тара представља планинско подручје у Западној Србији, проглашено за национални парк 1981. године. Заштићено подручје површине 24.991,82 хектара покрива највећи део масива планине Таре омеђеног током Дрине између Бајине Баште и Вишеграда (БиХ).

Тара спада у средње високе планине и представља кречњачку површ, просечне надморске висине 1.000 - 1.200 метара, са које се издижу врхови - Велики столац 1.673, Козји рид 1.591, Збориште 1.544, Јањач 1.473, Смиљевац 1.445, Галиник 1.305...

Мешовите шуме покривају преко 80% парка, а до сада је регистровано више од 1.100 биљних врста, укључујући и Панчићеву оморику (*Picea omorica*), ендемичну и

Слика 43- Планина Тара. Извор: ТО Тара-Дрина.

реликтну врсту која је преживела последње ледено доба. Такође, планина Тара је уточиште за преко 140 врста птица, 19 врста риба и 59 врста сисара, међу којима је и најбројнија популација мрког медведа у Србији.

Широм парка постоје бројна археолошка налазишта и споменици који датирају од неолита до позног средњег века. Најзначајнији су манастир Рача, задужбина краља Драгутина из 13. века, и некрополе са стећцима у Перућцу и Растишту, које су 2016. године стављене

на Унескову листу светске културне баштине.

Највећу пажњу туриста привлаче бројни видиковци, попут Бањске и Биљешке стене, Сјенича, Црњескова и Ослуше, са којих се пружају незаборавни погледи. Такође, велику атракцију представља кањон реке Дрине са језером Перућац, на коме се организују крстарења бродом.

Посетиоцима је доступно око 290 км маркираних планинарских стаза и више од 75 км бициклистичких рута, које крећу из туристичких центара. Такође, уређено је шест едукативних шетних стаза, као и прва стаза у Србији прилагођена особама са посебним потребама. Туристи могу упражњавати различите активности као што су планинарење, планински бициклизам, вожња кајака, рафтинг Дрином, веслање на даскама (SUP), а новина у понуди су туре посматрања медведа. Полазно место свих стаза на подручју Калуђерских бара је плато код ресторана "Јеремичак"; полазно место стаза на подручју Митровца је раскрсница код Центра за посетиоце НП Тара; полазно место стаза на подручју Звијезде и Црног врха је лугарница на Предовом крсту; полазно место стаза на подручју Растишта је Планинарски дом (стара школа) на Седаљци.

Квалитетан смештај могуће је пронаћи на целом подручју парка, а локалитети са најбогатијом угоститељско-туристичком понудом су Калуђерске баре, Митровац, Заовине, Предов крст и Перућац.

Панчићева оморика

Панчићева оморика заузима почасно место у преко 1.000 врста флоре које живе на Тари. Овај »живи фосил« често називају и »краљица свих ендемита Европе«. Панчићева оморика представља симбол Националног парка Тара. **Ту специфичну врсту четинара открио је у природном налазишту на овој планини 1875. године Јосиф Панчић, познати научник и истраживач флоре наших планина на локалитету који је данас познат као брана "Лазихи".**

Предов крст

Предов крст је планинско седло на надморској висини од 1.075 метара између Црног врха и Звијезде и полазна тачка за њихово упознавање.

Црни врх је предео на тзв. Високој Тари, смештен на простору између Предовог крста и Заовина близу „суве“ границе са суседним вишеградским подручјем у Републици Српској. Овде се налази и највиши врх Националног парка Тара - Козји рид (1.591 метар). Посебну атракцију представља видиковац Сјенич на коме доминира 14 метара висока осматрачница. Овде су скривени и природни резервати Црвене стене, Било и Љути брег. Истичу се по мешовитим састојинама четинарско и листопадног дрвећа, укључујући и Панчићеву оморику.

Звијезда планина, на северозападу масива Таре, представља најудаљенији и најочуванији део националног парка, оивичен кањоном реке Дрине. Најпосећенији локалитет представља видиковац Биљешка стена, док у остатак планине, изузев

планинара, алпиниста, спелеолога и научника, ретко ко залази. Овде се налазе и резервати Звезда и Брусница који су и прибежишта ретких биљних и животињских врста попут Панчићеве оморице.

Биљешка стена

Биљешка стена се налази у Звезди. До овог видиковца се најлакше стиже од Перућца поред језера, па кроз Растиште и Седаљку (место са најмање падавина на Тари, 596 мм годишње), затим се наставља асфалтом до Предовог Крста, па макадамом седам километара и стиже се на одредиште. Биљешка стена је на самој ивици кањона и ту је станиште Панчићеве оморице. Од ивице видиковца, и лево и десно, налази се Панчићева оморица, краљица Таре. Са ивице се види извориште потока Невељ, који чини кањон Грлица. Тим кањоном се у прошлости грађа спуштала из Звезде до Дрине. И са Биљешке стене се може видети плато Божурне, са своје три реликтне врсте божура. Изнад ливада се види врх Орлов вис, затим залив Клотјевац, а иза брда у Босни Зелени Јадар, где извире река Јадар. Лево од Клотјевца је Црвена земља и чувени рудник Сасе (руда боксита). На око 1,5 км од Биљешке стене налази се Равна Звезда, где је такође хранилиште за медведе. На ивици платоа руком можете дохватити врхове оморице које ту расту.

Бањска стена

Најпознатији и најатрактивнији видиковац у Србији. Овај видиковац се налази на Бањском точилу па отуда и назив Бањска стена. Бањско точило је било дугачко 1.100 метара, од Бањске па све до Дрине. Точило је у ствари увала, као корито, и туда су људи спуштали сено и дрва све до Дрине. Грађа се спуштала до језера Перућац, где је било сплаваште, и

Слика 44- Бањска стена. Извор: ТО Тара-Дрина.

одатле се сплавовима низ Дрину и Саву превозила све до Београда. Бањска стена се налази на седмом

километру (километар пешачења макадамом) од Митровца, на 1.024 м надморске висине. Са овог видиковца може се видети ХЕ »Бајина Башта« и средњи ток Дрине са свих седам речних тераса. Видик се пружа све до села Бачевци и планине Маљен. Затим се може видети брдо Ђурђевац, лево изнад језера. Изнад Ђурђевоца се налази Осат, одакле потичу чувени зидари Осаћани. На југозападу се могу видети Звезда и плато Божурне на коме расту три врсте божура које представљају реликте и ендемите

Таре. У Босни се види Бела кућа у Сушици, која је уствари била ловачка кућа. Ту је такође станиште медведа.

Тепих ливада

Природни резерват Црвени поток налази се на висоравни Митровац у средишњем делу Националног парка Тара. Назив је добио по томе што кроз њега протиче поток који се у свом горњем току разлива преко земљишта састављеног од црвене иловаче тако да у време јачих падавина добија црвену боју. Резерват је обрастао мешовитом шумом смрче, јеле, јове и Панчићеве оморике. До проглашења резервата на локалитету Црвени поток није било интензивније експлоатације шума, због тога је овде очувана шума прашумског типа. Локалитет Тепих ливада је део шуме тресаве у средишту резервата. Локалитет је добио такав назив јер још увек није у потпуности обрастао тресавском шумом и због мекоће подлоге услед угибања тресетних слојева. Тресетиште у природном резервату Црвени поток је настало задржавањем површинске воде црвеног потока услед непропусне геолошке подлоге. Недостатак кисеоника, вишак воде, кисела средина и ниске температуре онемогућиле су распадање и довеле до таложења нераспаднутих биљних остатака. У условима хладне и влажне климе на овом станишту успевају претежно биљне заједнице маховине рода *Sphagnum sp.*, беле маховине, која одумирањем формира насlage белог тресета. Тресетиште је почело да се акумулира у постгласијалном периоду, завршетком Леденог доба. Старо је више хиљада година и даље расте око један милиметар годишње.

Видиковац Црњесково

Видиковац Црњесково се налази на око 30 минута хода од хотела „Оморика“. На том месту се налази спомен-обележје борцима Рачанске чете. Са овог видиковца могу се видети Бајина Башта и манастир Рача. Наспрам видиковца се виде плато Соколине и стене кањона реке Раче који је настањен дивокозама и медведима, а где се гнезди једини преостали пар сурог орла, који представља праву реткост. На левој страни се виде кањон реке Раче и Дервенте. У кањону Раче 1865. године Јосиф Панчић је пронашао ретку птицу пузгавац, која настањује само тај део Таре и један део Источне Србије.

Река Дрина

Река Дрина опасује Тару са северозападне и северне стране и представља највећу контактну реку општине Бајина Башта у дужини од 60 км. Настаје спајањем Пиве и Таре код Шћепан Поља у Црној Гори, укупна дужина њеног тока је 345,9 км и највећа је притока реке Саве.

Дрина припада другој класи и убраја се у најчистије водене токове Србије. Позната је као колевка сплаварења, по љутим брзацима и слаповима, сада у својим језерима послушна и мирна. Риболов на Дрини је доживљај који се не заборавља. Она представља рај за риболовце, јер поред тога што је једна од најчистијих река такође обилује разноврсним врстама риба од којих су најатрактивније липљан, пастрмка, скобаљ, јез, клен, мрена, сом... У реци Дрини се налази око 30 врста риба, али је свакако најпознатија *младица*, коју још називају и „краљицом Дрине“. Од свих риба на Дрини њу је најтеже ухватити и она је сан сваког риболовца. А на подручју Бајине Баште ухваћени су највећи примерци у Европи од преко 30 килограма. Поред младице која се лови на вештачки мамац (воблер-варалица), веома је атрактиван лов липљана на вештачку мушицу (fly fishing).

Име Дрина потиче од римског имена реке Дринос, које су Римљани преузели од староседелаца. Сматра се да је то било име митолошког паганског божанства коме су приносили и људске жртве. Срби су прихватили то старо име Дрине, али су је дуго звали Зеленика (или Зеленка) – по зеленој боји воде. Због кривудавог тока реке у говору се често употребљавају изреке "ко ће криву да исправи Дрину" или "немој да ми извијаш криве Дрине", које указују на неки сувишан, бескористан посао.

Кањон Дрине пружа се од језера Перућац према Вишеграду у дужини од око 50 км. Најдубљи и најимпресивнији део кањона Дрина је изградила усецајући се у падине Звијезде, где је у појединим деловима кањон дубок и до хиљаду метара. Стрме литице овог кањона, бројне заливе и по много чему јединствен биљни и животињски свет може се разгледати са туристичких бродича који крстаре од Перућца до Вишеграда.

Кућица на Дрини

Кућица на Дрини је симбол Бајине Баште и један од најпознатијих обележја реке код Срба познате и као Зеленика, али и целог региона Подриња. Овај бајковити приказ стене са кућицом док је са обе стране милује смарагдно зелена вода представља најлепши почетак упознавања са Бајином Баштом. Валовита и неукротива Дрина има обичај да с времена на време у налету необуздане снаге однесе кућицу само њој знаним путем, али бајинобаштански ентузијастички су увек убрзо постављали нову, чвршћу и лепшу која би одмах изазивала још веће дивљење и пажњу.

Слика 45- Кућица на Дрини. Извор: ТО Тара-Дрина

По једној од народних легенди из овог краја главни „кривац“ за настанак стене на средини реке Дрине је наш јунак Марко Краљевић. Желећи да пређе на другу обалу Дрине, а да му његов чувен Шарац не укваси ноге, он је са бајинобаштанског видиковца Црвена стена бацио огромну стену у сами центар реке. Шарац је са једне обале скочио на новонасталу стену и одскочио на другу обалу Дрине, а по причама најбољих познавалаца тајни овог места, на стени се и дан данас могу видети отисци Шарчевог копита.

Језеро Перућац

Перућачко језеро је акумулационо које се водом напаја из реке Дрине. Површине је око 12,4 км², запремине 340.000.000 м³ воде, а дубоко је до 60 метара. Дужина језера износи око 54 км, најмања ширина око 150 метара, а највећа око 1.000 метара. Перућачко језеро се налази на 290 метара надморске висине а највећи део језера се простире кањоном Дрине који почиње седам километара од хидроелектране „Бајина Башта“. На језеру је лепо уређена плажа са базенима за децу, тушевима, кабинама за пресвлачење и ресторанима и на обали и на води. Изузев купања, гости могу да пецају, возе се бродом, изнајме кану или педалину, спуштају се чамцима Дрином.

Језеро Заовине

Заовине се налазе на југозападним падинама Таре у граничном појасу са Републиком Српском према општини Вишеград. Подручје обухвата котлину у долини реке Бели Рзав и његових притока, хидроакумулацију у дну котлине, као и падине планина Звијезда и Тара. Надморска висина варира од 785 до 1.412 метра (Милошевац - највиши врх).

Централни део села заузима реверзибилно акумулацијско језеро Заовине неправилног звездастог облика. Специфичност овог језера, које се налази на висини од 892 м, је да се у њега упумпава вода Дрине из језера Перућац са 310 метара надморске висине, кроз цеви промера шест метара и дуге осам километара. При максималном нивоу ово језеро има 150 хм³ воде, а номинална снага хидроелектране је 614 MW. Приликом изградње бране и пуњења језера већина кућа заједно са црквом је потопљена и измештена, а језеро на појединим местима достиже дубину и до 80 метара.

Слика 46- Језеро Заовине. Извор: ТО Тара-Дрина

Река Година (Врело)

У Перућцу на десној обали реке Дрине, 13 км узводно од Бајине Баште, налази се река Врело. Ова занимљива речица извире из масива планине Таре и после свог кратког тока утиче у Дрину, заправо се стропоштава са приличне висине и прави велики и изузетно леп водопад. Вода се уз јак хук сурвава у Дрину и при томе се подиже прави облак од ситних капи, па је на овом месту, чак и у врелим летњим данима, изузетно свеже и пријатно. На самом слапу се налази и леп ресторан. Међутим, речица Врело је занимљива и због нечег другог. Наиме, њен ток је дугачак тачно 365 метара, дакле онолико колико година има дана. Управо из тог разлога ову речицу мештани са пуно љубави називају »река Година«. Дужина њеног тока се не мења, јер истиче из крашког терена, а на ушћу се такође налазе чврсте стене које вода не може да однесе. Дрина са реком Врело је у акцији избора седам српских чуда природе у организацији Туристичке организације Србије проглашена за прву природну лепоту Србије.

Културно – историјско наслеђе

Солотник

Солотник се налази на источној страни Националног парка Тара, на стени поред села Солотуша. Замак је подигао непознати властелин негде у време пада деспотовине у турске руке 1459. и освајања Босне 1466. године. Двор у замку није довршен до краја, нити се стегао креч у бедемима, а Турци су на јуриш освојили замак. Бранитељи су изгинули, побијени или одведени у робље.

Замак има приближно трапезоидну основу димензије 20 x 30 метара. У југоисточном углу се налази кула кружне основе. Дебљине зидова 1,20–1,70 метара, а на страни окренутој нападачима близу четири метра. Очувана висина зидова на неким деловима дворца прелази четири метра. Зидови су грађени од притесаног камена и трпанца у средини, везани кречним малтером. Замак има два улаза, источни и западни. Солотник је могао бити нападнут артиљеријом само са јужне и југоисточне стране, те је прилаз са тих страна штићен ровом уклесаним у стене.

У североисточном делу дворца се налазила цистерна за снабдевање водом становника замка Солотник. Њен приближно кружни облик је условила жива стена, зидови цистерне су били премазани глином. У средини се налазио бунар пречника око један метар, изграђен слагањем камених плоча, без употребе везива. Простор између бунара и зида цистерне је био испуњен шљунком. У цистерну се сакупљала кишница, која се пречишћавала, таложила кроз шљунак и сливала у бунар.

Стећци

Мраморје или Багруша је један од два локалитета на територији општине Бајина Башта који се налазе на Унесковој листи заштићене светске културне баштине. Мраморје је средњовековна некропола стећака, која се налази у Перућцу и спада међу најочуваније некрополе тог поднебља. Потиче из 14. века и простире се између реке Дрине и магистралног пута који прати њен ток, на самом улазу у насеље. Мраморје у Перућцу је такође и под заштитом Републике Србије као споменик културе од изузетног значаја.

Верски објекти

Манастир Рача

Манастир је подигнут у живописној долини у подножју планине Таре, недалеко од Бајине Баште, близу реке Дрине. Поред манастирског комплекса протиче истоимена речица по којој је овај културно-историјски споменик добио име. Посвећен је Св. Вазнесењу Христовом. Према предању, Рача је задужбина краља Драгутина Немањића а саграђена је у 13. веку. Поузданих трагова нема, јер се након бројних сеоба, паљења и разарања штошта изгубило у бурним временима. Може се, међутим, закључити да је манастир током векова делио судбине српске државе.

Памти се време када је овде живело више од 300 монаха, када је живот бујао на све стране и када је Рача била једна од најзначајнијих места средњовековне српске духовности. Од Драгутинове царске лавре остали су само темељи након турских освајања из 15. века.

Једно је од најзначајнијих места српске прошлости. Од посебног је значаја била Рачанска преписивачка школа, а након страдања манастира и велике сеобе Срба 1690. године Рачани су у Сент

Слика 47-Манастир Рача. Извор: ТО Тара-Дрина

Андреји створили основу српске азбуке и књижевности у новом веку. Рачанска преписивачка школа се налазила на око 40 минута хода уз речицу Рачу, близу врела Лађевац. Благодарећи молитвеној преданости писању настала је посебна школа српске писмености и културе, а бољих и већих писаца у оно време није било од чувених Рачана.

Током Другог светског рата у манастиру Рача је чувана најдрагоценија књига српске књижевности – Мирослављево јеванђеље, које представља најстарију сачувану књигу писану на српском књижевном језику. Немци су 1941. опљачкали манастир а 1943. бугарска казнена експедиција је поновно опљачкала манастир и спалили су конак.

Патријарх српски господин Павле је био једно време монах у Рачи. Захваљујући њему, део светих моштију краља Драгутина, оснивача и ктитора манастира, данас се налазе у манастиру Рача.

Црква брвнара у Дубу

Црква брвнара у Дубу налази се у општини Бајина Башта и спада међу наше највеће и најлепше цркве ове врсте. Представља споменик културе од изузетног значаја. Покривена је шиндром, специфичне је архитектуре и представља дело осаћанских неимара. Позната је као брвнара са највишим кровом, а по површини припада реду највећих дрвених цркава. Она је у периодима када је манастир Рача био у рушевинама преузимала улогу духовног средишта овог краја. Храм Христовог Вазнесења био је метох манастира Раче до 1885. када је постала самостална црква и добила своју парохију. Према расположивим изворима храм је саграђен крајем 18. века (вероватно 1792.), а обновљен је 1828. године. Храм у Дубу је наш најрепрезентативнији пример цркве брвнаре осаћанског типа. То је постигнуто уз помоћ изванредне градитељске вештине и обрадом дрвета до најситнијих детаља као што су резбарија врата, довратника и надвратника, дрвени стојећи чираци и полијелеји. У ризници посебну пажњу заслужују царске двери које су изведене у најбољој традицији српског средњовековног дубореза.

7.1.4. ИВАЊИЦА

Ивањица се налази на југозападу Србије. Са површином од 1.090 квадратних километара представља највећу општину у регији. Налази се у делу Србије који је познат као Старовлашко - Рашка висија. Окружена је планинама Голија, Јавор, Мучањ, Чемерно и Радочел. Године 2000. Ивањица је проглашена ваздушном бањом на простору од 2.156,50 хектара уредбом Владе Републике Србије. Богатство Ивањице чине и бистре и брзе планинске реке Моравица, Ношница и Студеница, као и разноврстан биљни и животињски свет.

Природни ресурси

Ваздушна бања Ивањица

Давне 1930. године Ивањица је заједно са Цетињем и Дубровником званично добила статус "Климатског места".

Уредбом о утврђивању подручја ваздушне бање Ивањица, Влада Републике Србије на површини од 2.156,50 хектара 2000. године проглашава Ивањицу за ваздушну бању. За добијање тог статуса претходила су бројна истраживања и елаборат.

Парк природе "Голија" и резерват биосфере "Голија Студеница"

Голија је највиша планина југозападне Србије, пружа се у дужини од 32 км у облику положеног латиничног слова "S". Највиши врх је Јанков камен (висине 1.833 м), добио је назив по Сибњанин Јанку, који је када се враћао са Косова Поља на најузвишенијем врху планине оставио камен обележје. По лепоти и разноврсности пејзажа, као и очуваности изворних, природних и културних вредности једна је од најпривлачнијих планина у Србији, због чега је стављена под заштиту као Парк природе „Голија“, површине 75.183 ха (2001. године). Влада Републике Србије поверила је на управљање Парк природе „Голија“ ЈП „Србијашуме“.

Слика 48-Планина Голија. Извор: ТО Ивањица

Парк природе „Голија“ стављен је под заштиту ради очувања вредности шумских екосистема; разноврсности предела и изванредне лепоте пејзажа; културних добара и њихове околине (манастир Студеница и манастир Градац); трајности и квалитета основних природних ресурса (воде, земљишта и биљног покривача), биолошке разноврсности: ретких, ендемичних и реликтних врста; геонаслеђа, представљеног необичним и атрактивним облицима рељефа и бројним воденим објектима и појавама у виду извора планинских водотока и тресавских језера.

Подручје Голије ограничено је долином Ибра на истоку, Рашке и Љутске реке на југу, Моравице на западу и средњим делом долине Студенице на северу и североистоку. Одликује се богатством воде и разноврсним живим светом. Сливови река Моравице и Студенице са својим многобројним притокама главни су носиоци геоморфолошких процеса и облика рељефа.

Голију краси пространство шумског покривача. Нарочито су заступљене букове шуме. Неки делови ових шума имају карактер прашуме. Голија је сада наша најшумовитија планина, са највећим и најбољим шумским комплексима. Њене јужне падине обрасле су пространим ливадама и пашњацима. У смрчевим шумама очувале су се тресаве као специфични и осетљиви екосистеми.

У Парку природе „Голија“, чија је укупна површина 75.183 ха, под шумама се налази 39.528 ха (53% површине парка), од којих је у приватном власништву 18.460 ха (46,7%), а у државном 21.068 ха (53,3%).

Слика 49-Парк природе "Голија." Извор:
ТО Ивањица

Слика 50- Парк природе "Голија". Извор:
ТО Ивањица

Голија заједно са планином Таром представља рефугијум терцијалне флоре у Србији и значајна је као центар генетске, специјске и екосистемске разноврсности на Балкану и у Европи. Флористички биодиверзитет Голије гради око 900 таксона биљног света, од тога 729 врста васкуларних гљива, 40 врста маховине, 117 врста и варијетета алги. Посебан значај у флори имају ендемичне и реликтне врсте, као и врсте које су постале угрожене.

Међу очуваним природним реткостима издваја се реликтна и ендемична дрвенаста врста планинског јавора (*Acer heldreichii*), који је синоним за флору Голије. Поред јавора, посебан флористички значај има зеленика (*Ilex aquifolium*), као и ендемичне врсте: *Alyssum markgrafii*, *Alyssum jancheni*, *Pancicia serbica*, *Viola elegantula* *Verbascum adamovicin*.

Врсте Панчићева бедреница (*Pancicia serbica*) и Адамовићева мајчина душица (*Thymus adamovicii*) имају обележје локалног ендемита и врсте су од међународног значаја за очување биодиверзитета.

Значајни ботанички локалитети су: Дајићко језеро, Кошанинова језера, Тресава на Белим водама, Палеж, Јанков камен, Љуте ливаде, Влашки мост, Каралићи, Изубра, Бојево брдо, Девојачка вода, Одвраћеница...

Голија је планински масив велике биолошке разноврсности, један од важних европских центара орнитолошке специјске и генетичке разноврсности. На Голији је до сада забележено 45 врста птица које спадају у групу природних реткости и регистровано је око 90 врста

Слика 51- Лого Парка
природе "Голија". Извор:
ТО Ивањица

кандидата за Црвену књигу птица Србије.

Парк природе са својим природним и створеним вредностима задовољио је у потпуности критеријуме за номинавање Парка природе "Голија" за Резерват биосфере по програму МАБ-а (Програм "Човек и биосфера") тако да је део Парка природе "Голија" одлуком Комисије UNESCO-а, октобра 2001. године проглашен за Резерват биосфере "Голија-Студеница" (површине 53.804 ха).

Планина Јавор

Историјски знаменита планина, граница између Србије и Турске царевине све до 1912. године, не заостаје много по својим природним лепотама иза Голије. Јавор је обрастао листопадним шумама и познат је по многим изворима чисте воде. Највиши врх је Василијин врх 1.520 мнв. испод кога се налази споменик мајору Илићу, јунаку Јаворског рата. Шетајући непрегледним пашњацима и дан данас ћете срести трагове караула и зидине царинарнице. Село Кушићи, 12 км од Јавора према Ивањици, данас је врло интересантно место за туристе, због идеалне надморске висине од око 1.000 м, борове шуме, концентрације јона и руже ветрова, па као такво представља погодно место за лечење бронхитиса и астме. У овом селу је развијен сеоски туризам. Смештај је могућ у хотелу "Јавор Мона" и вили "Ангелини". На овом подручју се гаји надалеко познат ивањички кромпир.

Планина Мучањ

Планина Мучањ (највиши врх је Јеринин град – 1.534 м) протеже се правцем запад-исток од села Мочиоци до Беле Цркве, на дужини од девет километара. Највиши део масива Мучња има облик широког заравњеног платоа. Од Мучња који чини окосницу рељефа овог простора одваја се неколико коса које се зракасто разилазе на све четири стране. Део платоа око највишег врха Мучња зове се Језеро. Недавно је саграђен видиковац који чини ову планину веома атрактивном за планинаре и љубитеље адреналинских спортова за које су урађени пењачки смерови.

Између токова Малог Рзава и Рзава правцем југоисток-северозапад уздиже се широко плећасто узвишење Округлица са највишим врхом од 1.372 м. Округлица је плато просечне ширине око 3,5 километара.

Од масива Мучња преко врха Црна стена (1.211 м) одваја се Страгачинска коса. Од Црне Стене ова коса скреће према истоку између Грабовице и Вујашког потока, преко Бојанског виси (1.034 м) и завршава се рачвасто са три огранка у долини Брезовачке реке, на њеном ушћу у Грабовицу. На подручју села Шареника од узвишења најзначајнија су Градина (1.140 м) и Летимун (782 м).

Мали Рзав извире испод врха Оштрица и превоја на Катићима, који су и формирали изворишне левкове Малог Рзава и Брезовачке реке. Горњи ток Малог Рзава настаје од неколико извора и поточића, који се сливају са поменутих локација и са западне стране Водица.

Мала река протиче испод превоја Глог и северне падине Мучња. Мала река тече од истока према западу између масива Мучња и Клековог виса (1.357м) и улива се у Рзав.

Пресјечка река има узвишен левак са неколико извора и поточића. Они се сливају са падина Чемернице и висова Карађорђев врх (1.387 м) и Крпељев врх (1.446 м). Тече правцем југоисток-северозапад и улива се у Рзав код села Мочиоци.

Грабовица настаје од више извора и потока који се зову Масковачка и Страгачинска река. Долином Грабовице води бољи колски пут од Беле цркве до регионалног пута Ивањица- Чачак. Код Беле цркве у порти су споменици крајпуташи изгинулим војницима и официрима из Брезове у време Првог светског рата.

Село Катићи су незаобилазни у туристичкој понуди Србије када је у питању сеоски туризам. Атрактивност природе, потпуно чиста и здрава средина, на идеалној надморској висини од 1.000 метара, уврстили су ово место у најлепше бање Србије. Идилична слика Катића сваког неодољиво позива да опет дође и ужива у спокоју и лепоти очуване и здраве средине. Удаљено је 14 км од излетишта Прилички кисељак (извор природне минералне воде).

Слика 52-Село Катићи. Извор: ТО Ивањица

Планина Кукутница

Највиши врх (1382 метра) уздиже се у облику платоа између долине Малог Рзава и потока Пањица. Протеже се од северозапада према југоистоку и надовезује се на косу звану Водица, а завршава косом Маћанско брдо (1.010 метара.). Све три косе чине јединствену целину која се протеже од северозапада према југоистоку на дужини од око 10,5 километара.

Хаци-Проданова пећина је добила име по Карађорђевом војводи који је у пећину склањао збегове. Налази се у долини Рашћанске реке (па је због тога зову и "Рашћанска пећина"- ранији назив "Шљепаж"), удаљена је седам километара од Ивањице на путу за Гучу, а на надморској висини око 600 метара. Испитана дужина пећине је око 400 метара и састоји се од два спрата. Доњи спрат поред главног има и два споредна канала. Улазни део пећине је ширине око три метра и завршава се сужењем иза кога се налазе простране дворане дугачке око 50 и широке око 15 метара. Пећина је била привремено станиште ловаца-неандерталаца и пећинског медведа чија су лобања и бројне кости и зуби овде пронађени. Хаци-Проданова пећина улази у малобројна

вишеслојна палеолитска налазишта на централном Балкану и пружа велики потенцијал за будућа истраживања, представља комбинацију важног туристичког, спелеолошког и археолошког објекта. Изнова је саграђена (некад порушена) црква испред пећине познатија као Аџијина црква, која је први пут саграђена 1809. године и посвећена Св. Архангелу Гаврилу. Пећина је од 2019. стављена у функцију развоја туризма.

Културно – историјско наслеђе

Камени мост на реци Моравици

За посетиоце Ивањице од посебног интереса је камени мост на Јаворско-Драгачевском путу. Представља највећи једнолучни мост на Балкану, саграђен по принципу клинова, без везивног материјала. Градили су га италијански мајстори 1904-1906. године са ивањичким предузимачем Благојем Луковићем од великих камених блокова. Још увек се користи за саобраћај и прелазак пешака. Последњих година забрањен је пролаз теретних возила, а како би се сачувао у плану је да буде само пешачки. Урађен је пројекат амбијенталне целине везан за камени мост.

Слика 53- Камени мост на реци Моравици. Извор: ТО Ивањица

Електрична централа на Моравици

Саграђена је 1911. године. Представља једну од најстаријих хидроцентрали у земљи. Снага јој је 240 КС. Још увек је у функцији, с тим што је претворена у музеј. Завршена је њена рестаурација. Са својим старим "Сименсовим" машинама музејске вредности она данас представља занимљив објекат који привлачи електро стручњаке и туристе. Бетонска брана испред хидроцентрале чини прелеп водопад који је визуелни симбол града.

Слика 54- Електрична централа на Моравици. Извор: ТО Ивањица

Римски мост у Куманици

У селу Куманица на 17. км југозападно од Ивањице у правцу према планини Голији, у близини старе запуштене воденице поточаре налази се стари камени мост преко реке Моравице. Ширина моста је 2,40 м и то је истовремено и ширина коловоза. Укупна дужина моста (са стубовима) је око 14 метара, величина лучног отвора је 6,72 метра, а висина око четири метра. Немогуће је утврдити ко је и када подигао овај мост у селу

Куманици, али је несумњиво вешто створена и лепа грађевина, необично витких и складних линија. Припада типу лепших турских мостова. Отвор овог моста сличан је једином очуваном отвору на мосту преко реке Увац. Судећи по његовој техници, он би могао бити грађен у исто време кад и мостови у Призрену, што значи у 15. веку. У традицији овог краја мост постоји под називом „Римски мост“, премда у њему нема ничег римског. Опет, с обзиром на стари пут који је најкраћа спона Санџака и Србије, могуће је да у народу живи памћење на остатке неког пута из римског времена, па је претпоставити да је на овом истом месту био и мост. Овим мостом су према Санџаку и Дубровнику ишли трговачки каравани.

Слика 55- Римски мост у Куманици.

Извор: ТО Ивањица

Споменици и спомен- чесме

Споменик револуције

Лоциран је у самом центру Ивањице. Посвећен је борцима изгинулим у рату 1941.-1945. године. Дело је познатог ликовног ствараоца и револуционара Ђорђа Андрејевића Куна. Споменик је уствари мозаик величине 5 x 2,4 м и приказује устанак, борбу и победу против окупатора. Откривен је 1957. године.

Споменик ђенералу Дражи Михаиловићу

Драгољуб Дража Михаиловић (1893.-1946.) је рођен у Ивањици, а споменик њему у част налази се у центру града. Подигнут је априла 2003. године у знак сећања на легендарног вођу Равногорског покрета у Другом светском рату (ђенералу и команданту Југословенске краљевске војске у отаџбини). Поред споменика се налази дом (Чичин дом) са идејом да прерасте у туристички инфо-центар и у Равногорску библиотеку, музеј Равногорског покрета.

Слика 56- Споменик Дражи Михаиловићу. Извор: ТО Ивањица

Споменик Мајору Илићу на Јавору

У првом ослободилачком (Јаворском) рату 1876.- 1878. године српска војска није имала много успеха. Поразна је била Калипољска битка 24. јуна 1876. године. У другим биткама вођеним у августу српска војска успела је да заустави турска напредовања. У тим борбама посебно се истакао мајор Михаило Илић који је предводио Моравичане и славно погинуо 24. августа 1876. године. О том догађају говори споменик мајору М. Илићу подигнут 1907. године. Удаљен је од Ивањице 36 км и налази се на Јавору, на брду изнад бивше царинарнице, на месту где је била граница са турском царвином. У околини споменика се налазе хумке које представљају почивалиште изгинулих јунака из Јаворског рата.

Верски објекти

Црква Лазарица налази се на брду изнад Ивањице на 780 м надморске висине, четири км од града. Према предању на овом месту је сахрањен Бошко Југовић. “Пре 90 година кажу да је дошао однекуда у Стари Влах један човек који је нашао један гробни камен и развалине од цркве у планини више Ивањице и казао људима: - Ово је гроб Бошка Југовића. Рањен, вели, на Косову, дошао је овде и ту умро, па му је ова црква била подигнута за душу”. Ту је 1929. године Благоје Луковић, грађевинар из Ивањице, подигао црквицу и засадио девет храстова који симболизују девет Југовића. Приликом копања темеља нађен је један калпак тежак четири килограма. Црква се зове Лазарица зато што је посвећена Светом Кнезу Лазару.

Манастир Ковиље

Налази се у селу Смиљевац, на 30 км југозападно од Ивањице. Изграђен је у стени поред реке. Име потиче од истоименог села подно планине Јавор. Манастирски комплекс чине две цркве: прва је посвећена Св. Арханђелима Михаилу и Гаврилу, а друга Св. Николи. Црква посвећена Св. Арханђелима смештена је у пећинском делу стене. То је једнобродна грађевина са олтарском апсидом. Црква је веома стара и сматра се да је изграђена у 13. веку. Први пут се помиње 1606. године у Крушевачком поменику. Рашки митрополит Гаврило обновио је манастир 1644. године и остао у њему све до избора за патријарха. Тада је изграђена црква Св. Николе, која је већих димензија од цркве посвећене Св. Арханђелима.

Други храм има правоугаону основу и слепу куполу. Од живописа из 13. века, који је сачуван само у фрагментима, добро су сачувани ликови светитеља. Манастир је имао изузетан значај као културни и духовни центар овог краја. Овде је отворена једна од најстаријих школа у Србији 1867. године. Постојала је и школа за будуће свештенике.

Манастир Придворица

Налази се у Придворици, 28 км југоисточно од Ивањице. Претпоставља се да је настао по једном добром хришћанину који ју је саградио, а радио је „при двору“ код Немањића, па је зато Придворица. По архитектонским карактеристикама типичан је представник средњовековне Рашке школе. Помиње се у Немањиној повељи, што значи да је веома стара – крај 12. и почетак 13. века. У Немањиној повељи датој манастиру Студеница наводи се као манастир у коме су боравиле монахиње. Њен живопис је уништен, а Придворица је карактеристична по томе што је један од ретких манастира који има свој жиг, знак.

Слика 57- Манастир Придворица.

Извор: ТО Ивањица

Црква Св. Цар Константин и Царица Јелена

Налази се у центру Ивањице. Подигнута је 1836.-1838. године, три године после формирања варошице. Једини је објекат из тог доба у Ивањици. Преживела је два пожара у којима је изгорела читава варош. Живописана је 1862. године и живопис је у целини очуван. Живописао ју је сликар Димитрије Посниковић. Посећеност ове цркве од стране туриста је значајна.

Градина Радаљево

Градина Радаљево средњовековна је тврђава непознатог првобитног имена. Захваљујући изузетном стратешком положају, утврђење у потпуности затвара и контролише комуникације према Ариљу на северу и Ивањици на југоистоку.

Карактер и функција утврђења постали су јаснији након археолошких истраживања Историјског института Београд. Велики значај пута који је пролазио долином Моравице, као и изузетан

Слика 58- Градина Радаљево. Извор: ТО Ивањица

стратешки положај утврђења потврђени су и дефтерима с краја 15. и из 16. столећа, када су овде забележена чак три дербенда (дервента): Чрешњевица (Трешњевица); Малич и Пањица. Дербенди су осетљива места на путу које су због опасности по путнике и хајдучије становници околних села штитили и одржавали, а за узврат добијали статус дербенција, што је подразумевало пореске олакшице.

Основа града неправилне издужене основе, димензија 28 x 93 м, подељена је бедемима на простор Горњег и Доњег града. На самом врху Града (кота 653), на простору где се данас налази звоник цркве и крст, егзистирао је централни објект утврђења за смештај жупана или неке угледне личности. На мањем, нешто нижем платоу Горњег града над северном литицом брда, подигнута је црква 1811. године правоугаоне основе, димензија 5 x 3 м. Подизању цркве претходила је битка на Радаљеви из Првог српског устанка подно града из 1806. године.

Археолошким истраживањима идентификована су четири културна хоризонта утврђења:

- Најстарији хоризонт припада праисторијској епохи и прелазу из бронзаног у гвоздено доба (1.000-800. п.н.е.), посведочен малобројним уломцима грнчарије, док су касније градње и зуб времена избрисале архитектонске остатке из ове епохе.
- Времену Ране Византије, односно шестом столећу, припадају постојећи бедеми и остали фортификацијски елементи, који су у каснијим временима ојачани и надограђени.
- Следи хоризонт средњовековне епохе, дијагностикован уломцима керамике, из периода од 9. до 11/12. столећа, када утврђење у оквиру успостављања жупске организације као основне територијално-управне јединице постаје седиште жупе Моравица.
- Најмлађи хоризонт припада 14. столећу и прате га многобројни налази, архитектонске интервенције, обнове и доградње. У то време био је то замак неког великаша, довољно богатог да себи приушти скупоцено и у то време врло ретко посуђе израђено у техници архајске мајолике, најбоље грнчарије свога доба израђене у Италији. Истовремено показује да овај простор није био културна провинција, већ област која је играла важну улогу у политичком животу Србије.

Након турског освајања тврђава се више не користи, али стратешка важност утврђења потврђена је постојањем чак три дербенда. Од тврђаве ка југу почињала је нахија Моравица и граница између Смедеревског и Босанског санџака, а у једном периоду и граница српске и турске државе.

Нематеријално културно наслеђе

Нематеријално културно наслеђе у Ивањици се између осталог огледа кроз неколико значајнијих манифестација:

1. Сабор ловаца Голија (одржава се у периоду фебруар-март на Голији)
2. Смотра народног стваралаштва „Звуци Голије, Јавора и Мучња“
3. Јаворски сабор двојничара и старих музичких инструмената Србије (одржава се у јуну сваке године у Кушићима код Ивањице)

7.1.5. ЧАЧАК

Чачак је град који је препознатљив по очуваној архитектури, са елементима савременог начина градње, али и очуваним амбијенталним целинама. Окружен је планинама Овчар и Каблар, кроз њега протиче река Западна Морава. Један од већих градова у Србији, Чачак је у свом развоју прошао кроз неколико фаза. Сваки од тих периода карактерише богато споменичко наслеђе и говори о животу града током вишевековне историје.

Природни ресурси

Јелица је најдужа планина у чачанском крају. Пружа се правцем северозапад - југоисток у дужини од 30 км. Представља природну границу између брдско-брежуљастог Драгачева на југу и Чачанске котлине на северу. Највиши врх Јелице је Црна стена (929 м). Познати су још врхови: Вериње (874 м), Градина (846 м), Рајачки вис (818 м) и Стјеник (789 м). Подножје планине је под ораницама и воћњацима, док су у вишим пределима храстове и четинарске шуме са солидним фондом дивљачи.

Планина Јелица је у прошлости служила и као место окупљања и договора устаника и бораца за слободу. Нека места су била и попришта љутих битака. На Стјенику је 1941. године формиран Чачански партизански одред „Др Драгиша Мишовић“.

Овчар (985 м) је највиша планина на територији општине. Од Јелице је одвојен преседлином Стражевица (610 м) са које се врло стрмо диже купасти врх. Претежно је састављен од кречњака и доломита кроз које је избила дебела жица еруптивних стена. На стрмој кречњачкој страни, према Западној Морави, усечена је Овчарско-кабларска клисура. На врху Овчара изграђен је 120 метара висок ТВ релеј и подигнута зграда са уређајима за потребе радија и телевизије. Поред овог налазе се остаци старог релеја који је срушен за време бомбардовања 1999. године. Са највишег врха, који је уједно највиши врх чачанске општине и видиковац, пружа се леп поглед на околину: на Чачанску котлину, Овчарско-кабларску клисуру и меандре Западне Мораве, што представља туристичку атракцију.

Каблар (889 м) на југу је одвојен од Овчара дубоко усеченом Овчарско-кабларском клисуром. Ова јужна, готово гола, стрма и кршевита страна у клисури, јако је врлетна и на више места окомита. Високе, голе литице уздижу се над Моравом неколико стотина метара. На овој страни се налази и планинска стаза која води до пећине под самим врхом. Северне падине су благе и постепено прелазе према подгоринама планина Маљен и Суворбор. Подножје Каблара (изузев јужних падина) је под ораницама, воћњацима и пашњацима, док су виши предели под шумом.

Вујан (857 м) представља планински венац који одваја Чачанску котлину на југу од таковско-рудничког краја на северу. Рашчлањен је на више планинских врхова, као што су Велики Вујан (857 м), Буковик (850 м) и Острица (802 м). У подножју по косама су језерски седименти. У вишим пределима су шуме, док су нижи предели искрчени за оранице, воћњаке и пашњаке.

У давној прошлости у овом крају, а нарочито на простору између Вујна и Рудника, било је доста вулкана. Из вулкана је куљала усијана маса из земљине унутрашњости. На местима где су били вулкани створена су узвишења у облику оштрих врхова (купа). Вулкани су се одавно угасили, али су на тим местима остала узвишења која личе на пластовете сена: Јешевац, Растовљак, Тријеска, Градина и друга.

Овчарско-кабларска клисура се налази осам километара западно од Чачка и раздваја високу Шумадију на северу од Драгачева и Старовлашко-Рашке висије на југу. Клисура се налази већим делом на територији града Чачка, а мањим делом на територији општине Лучани. Позната по природним лепотама и богатом споменичком наслеђу, Овчарско - кабларска клисура је уредбом Владе Републике Србије заштићена као предео изузетних

одлика и природно добро од изузетног значаја, сврстана у прву категорију. Заштићено природно

Слика 59- Овчарско-кабларска клисура. Извор: ТО Чачак

добро има површину 2.250 хектара, од чега је на подручју града Чачка 1.750 хектара. Кроз клисуру пролази западноморавски путни правац који је веза северне Србије са западним делом земље и Црном Гором, као и железничка пруга Сталаћ - Ужице. Дужина клисуре мерена дуж речног корита је 16 км. Највећа дубина клисуре је у њеном средишњем делу и у односу на врх Каблара износи око 620 метара, а у односу на врх Овчара 710 метара.

Овчарско-кабларска клисура представља јединствену морфолошку целину. Усечена је између планинских масива Овчара (985 м) и Каблара (889 м) у тријаским кречњацима. Дугачка око 20 км одликује се стрмим странама и укљештеним меандрима. Дно корита Западне Мораве лежи на 270 метара надморске висине. Некада је Морава у клисури била необуздана и пенушава, али је сада савладана и умирена. Њено корито је преграђено на два места и тако су створена два језера и две хидроцентралне: Овчар и Међувршје. Сада се снага Мораве користи за производњу електричне енергије, а језера служе за одмор, разоноду, спорт и риболов. У источном делу Овчарско-кабларска клисура је предиспонована раседом који је означен термом (Овчар Бања).

Спелеолошким истраживањима на подручју клисуре констатовано је четрдесетак спелеолошких објеката, потлачина, кратких пећина и две крашке јаме. На Овчару и Каблару је пописана 31 пећина. Најдужа је Врелска пећина са леве стране Бањског потока, дужине 70 м. Најатрактивнија пећина је Турчиновац, чији је отвор висине 10 и ширине шест метара. А свакако најпознатија је **пећина Кађеница**, на десној страни Клисуре, око километар узводно од бране у Овчар Бањи. Име је добила по паљењу снопова сламе на њеном улазу од стране Турака у време Хаџи Проданове буне 1814. године, када је у њој димом угушен већи број скривених Срба. Поновно уређивање пећине и приступа до ње извршено је 1991. године.

Турчиновац пећина се налази на вертикалној литици Каблара на висини око 600 м, односно око 300 м изнад корита Западне Мораве. Дужина испитаних канала износи око 60 м. Пећина је проста и једноставна врелска. Од улазног отвора ширине 20 м и висине 25 м, једноставан канал се незнатно проширује пратећи пукотину правца југоисток-северозапад. Пећинског накита нема. Хидролошка активност Турчиновца престала је у време када је Западна Морава почела да спушта своју долину и корито испод висине 300 м, те да усеца укљештене меандре на излазу из Овчарско-кабларске клисуре.

Врелска пећина усечена је дуж западне подгорине Овчара у долини Бањске реке, десне притоке Западне Мораве. Улаз у пећину лежи на висини од 370 м, око три метра изнад корита реке. Дужина испитаних канала пећине износи 56 м. Врелска пећина је типична речна, проста пећина. Троугласти отвор пећине, ширине три метра, налази се на левој страни корита и делимично је затворен блоковима. Врелску пећину је изградио подземни ток сталног крашког врела које избија десетак метара испод улазног отвора.

Остале пећине на Каблару: *Драгослављева пећина* се налази на северној страни Каблара у Рошцима, засеок Чвркићи. Почиње вертикалном јамом, која се на дубини од 5,5 м проширује у омању дворану пречника седам метара. Бочни канали су зарушени и неиспитани. *Чвркића пећина* се налази на северној падини Каблара у засеоку Чвркићи, атар села Рошци. Улаз је на 650 м висине, широк 2,5 м, а висок пола метра. На улазу у пећину канал је широк шест метара, да би се након 30 м од улаза профил смањио. После ове раздаљине пролаз је затворен материјалом. *Пећина испод Греде* налази се испод самог врха Каблара, непосредно испод пећине Турчиновац. Дно јој је покривено блоковима и другим материјалом. Претпоставља се да је у вези са Турчиновцем, јер је образована врелским током. Недалеко од ње је и друга мања *Пећина испод Велике косе*.

Бање

На територији града који припада западноморавској зони јављају се и термоминерални извори који се користе у здравствено-терапеутске сврхе и за туризам. За те намене валоризују се: Овчар Бања, Бања Горња Трепча и Слатинска Бања.

Културно историјско наслеђе

Археолошки локалитети:

Градина на Јелици, осам км југозападно од Чачка, представља остатке утврђеног града из шестог века коме не знамо право име. Простор овог археолошког локалитета је био настањен знатно раније, још у неолиту, али само утврђење датира из шестог века. Нажалост, због одношења и уништавања плоча са натписима средином 20. века начињена је велика штета овом локалитету, а можда је и заувек изгубљен траг о називу утврђења. У Народном музеју у Чачку налази се део покретних предмета са овог локалитета.

- *Римске терме* налазе се у самом центру града, непосредно иза хотела "Београд". Овај локалитет на коме се налази касноантичко купатило проглашен је спомеником културе и бригу о њему води Народни музеј у Чачку. Непосредно уз локалитет изграђен је плато са клупама. Он ће визуелно бити повезан са локалитетом који ће на тај начин бити доступнији посетиоцима Чачка;
- *Остра-Соколица* је у селу Остра са утврђењем Соколица. Простор овог археолошког локалитета је насељаван још у метално доба па све до средњег века. Утврђење је саграђено крајем антике или у раном средњем веку. Поред наведених, на територији града Чачка је истражено преко 140 локалитета из праисторијског, античког, рановизантијског, средњовековног и турског периода.

Конак Господара Јована Обреновића, брата кнеза Милоша Обреновића, најстарија је стамбена зграда у Чачку и најстарија зграда после храма Вазнесења Христовог. Подигнут је 1835. године, а занимљиво је да се на фасади налази осликан једини очувани грб Обреновића у Србији. Конак Јована Обреновића проглашен је 1979. године за културно добро од великог значаја.

Слика 60- Конак Господара Јована Обреновића. Извор: ТО Чачак

Установе културе у Чачку имају велики значај за правилно управљање и чување културно-историјског наслеђа овог краја, а најзначајније су Народни музеј у Чачку, Дом културе Чачак, Уметничка галерија "Надежда Петровић" чији саставни део је и Уметничка галерија "Рисим", Међуопштински историјски архив у Чачку и Градска библиотека "Владислав Петковић Дис".

Овчарско - кабларски манастири

Представљају компактну културно-историјску целину у Србији која је стварана неколико векова. На релативно малом простору између 15. и 19. века подигнуто је 10 манастира. У њима су биле прве српске школе, преписиване књиге, прављена штампарска слова од дрвета, неговано сликарство. Калуђери су помагали борбу народа за ослобођење од турског ропства. На десној страни Западне Мораве, на падинама Овчара, налазе се: Ваведење, Вазнесење, Преображење, Сreteње и Св. Тројице, а на левој страни, на падинама Каблара, Благовештење, Илиње, Јовање, Никоље и Успење.

Поред ових манастира постоје и два света места обележена капелама (Савиње и Кађеница). Већи број ових манастира су као културно-историјски споменици под заштитом државе.

Манастир Благовештење се налази изнад садашњег насеља Овчар Бања. Ово је један од ретких манастира у Овчарско-кабларској клисури за који се тачно зна када је подигнут и ко су били ктитори. Натпис изнад улаза у цркву, говори да је храм подигнут 1601/1602. године. Храм је изграђен у рашком градитељском стилу и својом архитектуром је, после манастира Св. Тројице, најлепши манастир у Овчарско-кабларској клисури. Овај манастир поседује један од најзначајнијих иконостаса у српској уметности из прве половине 17. века који заузима доминантно место својом изузетно богатом дуборезном обрадом и сликаном декорацијом. Ту се налази и једна од најстаријих сачуваних књига, Благовештењско јеванђеље настало 1372. године. Поред ове књиге ту је и штампано Четворојеванђеље из 1552. године, из штампарије Трајана Гундулића.

*Слика 61- Манастир Благовештење.
Извор: ТО Чачак*

Манастир Илиње се налази на изнад манастира Благовештење. Са пропланка на коме се налази овај манастир пружа се леп поглед на околину Овчарско-кабларске клисуре. Не постоје подаци о томе када је настао и ко је подигао овај манастир. Обзиром да је

близу манастира Благовештење, претпоставља се да су га подигли благовештенски монаси као свој метох. Године 1938. године саграђен на темељима старог манастира.

Манастир Никоље, најстарија црква међу Овчарско-кабларским манастирима, подигнут је на падинама Каблара, на левој обали Западне Мораве. На основу архитектонских карактеристика, претпоставља се да потиче из средњег века, највероватније с краја 15. односно почетка 16. века. За истраживање прошлости манастира Никоље од непроцењиве су важности записи о њему, његовој историји и знаменитим старешинама манастира. Најзначајнији и најстарији рукопис писан на пергаменту је чувено Никољско јеванђеље. Иконографију карактеришу прикази Великих празника,

неколико сцена из циклуса страдања Христа и других светитеља. Највреднија икона у ризници манастира Никоље је Богородица

Слика 62- Манастир Никоље. Извор: ТО Чачак

Страсна. У ризници манастира Никоље чува се најзначајнија рукописна књига у српској култури написана почетком 17. века, Каранско јеванђеље. Архитектура цркве манастира Никоље је скромна, међутим ово је једини манастир у клисури који је остао сачуван у свом архитектонском облику још из средњег века, што му даје посебну важност. У овом манастиру добро је очуван конак кнеза Милоша Обреновића из 19. века.

Манастир Успење се налази на узвишењу изнад манастира Јовање. У турским изворима помиње се 1536. године. Вук Караџић је 1820. забележио тадашње стање остатка куле на узвишењу и предање у вези са овим објектом. Црква манастира Успење има веома мали број прозора уског правоугаоног облика, без икаквих украса. Црква никада није била живописана.

Манастир Јовање се налази на левој обали реке Западне Мораве, на њеном највећем меандру. Посвећен је рођењу Св. Јована Крститеља. И овај манастир је претрпео рушења током своје историје, па је једно време био ненастањен, а имао је велику и снажну монашку заједницу. За успостављање поновног живота заслужан је епископ Николај Велимировић. У Јовање је 1936. године дошао духовник архимандрит Рафаило Хиландарац са 12 сестара из манастира Калиште. Тако је Јовање постало први женски манастир у Овчарско-кабларској клисури. Данашњи манастир Јовање пројектовао је Драгомир Тадић. Највреднији предмети у ризници су две престоне иконе из 1850. године.

Манастир Св. Тројице је по својој архитектури најлепши храм у Овчарско-кабларској клисури. Смештен је на југозападним, шумовитим падинама Овчара. Није утврђено ко

и када је манастир подигао. На основу сазнања који се ослањају на турске пописе, овај манастир потиче из друге половине 16. века. И он је претрпео страдања крајем 17. столећа као и остали манастири у Србији.

Црква манастира Св. Тројице је једнобродна грађевина са правоугаоним певницама и куполом, развијеним олтарским простором и припратом. Лепота манастирске цркве говори о умећу мајстора, а својим изгледом и пропорцијама представља не само најзначајнији архитектонски споменик у Овчарско-кабларској клисури, већ је једно од најлепших градитељских остварења са краја 16. века у Српској православној цркви. У манастиру Св. Тројице налази се велики престоним златом и срмом извезен крст. Поред њега ту се налазе две јединствене и ретке престоне иконе: Спаситељева и Богородичина.

Манастир Ваведење је подигнут на самом почетку клисуре. Стилске карактеристике оригиналних делова храма говоре да је овај манастир настао у 16. веку. Према предању на које се ослањају Вук Караџић и путописац Јоаким Вујић, манастир Ваведење су подигли Свети Сава и његов отац Симеон.

Иконостас манастира Ваведење чине, између осталих, иконе Николе Апостоловића, Богородица са Христом и Исус Христос. Сачуване су и позлаћене царске двери на којима је представа Благовести. Скромну уметничку целину коју чини иконостас овог манастира допуњују иконе које су остале сачуване у периодима пустошења, што је задесило и највећи број богослужбених предмета. У манастирској архиви се налази Четворојеванђеље, звоно Гундулићево у издању Трајана Гундулића, које је штампано 1552. године као прва књига прве београдске штампарије.

Манастир Преображење се налази са десне стране Западне Мораве, на северним обронцима Овчара. Наспрам манастира преко реке смештена је железничка станица у Овчар Бањи, где се некада налазио манастир испод литица Каблара. Први помен манастира Преображења у писаним изворима датира из 1525. године. Стари манастир Преображење је порушен, одобрењем владике жичког Саве, како би се изградила железничка пруга према Ужицу.

Епископ Николај Велимировић је 1938. године покренуо иницијативу за изградњу новог манастира Преображење. Сада је то грађевина квадратне основе са плитком олтарском апсидом. Унутрашњост цркве није осликана фрескама, осим куполе и олтарског дела. У овом манастиру живот је организован по светогорском правилу, што значи да нема ни парохију, ни имовину, већ му је улога мисионарска. Манастирска слава која се обележава 19. августа је Преображење Господње.

Манастир Сретење се налази на заравни испод врха Овчара. На основу досадашњих истраживања верује се да је подигнут у XVI веку. Манастир је у више наврата рушен и спаљиван, а обновљен је тек у XIX веку. Ту је једини зидани иконостас у Овчарско - кабларским манастирима. Од рукописних књига сачуваних до данас у Сретењу, преостале су свега три: Јеванђеље, Богородичини канони и Минеј за месец јун, који је значајан јер садржи Службу кнезу Лазару, као дело наше црквене књижевности. Од

ризнских кованих предмета и старина, чувају се мермерна крстионица и розета из XVII века и икона Пресвете Богородице из XVIII века.

Манастир Вазнесење подигнут је на северним падинама Овчара и претпоставља се да је изграђен на темељима старе манастирске цркве. У рукописном јеванђељу, које је написано у Вазнесењу 1570. године, спомиње се манастир па је сигурно постојао у 16. веку. Страдао је највероватније за време Велике сеобе Срба 1690. године. Након више неуспешних покушаја, тек је тридесетих година 20. века епископ Николај Велимировић започео његову обнову. Архитектуру манастира карактерише једнобродна грађевина са ниском куполом и полукружном олтарском апсидом. Две мермерне розете украшене биљном орнаментиком, очуване су у припрати и средишњем делу храма. Иконостас чине релативно мале иконе, због скромних димензија цркве.

Црква Светог Саве – Савиње саграђена је 1938. године и налази се испод најстрмијих литица Каблара у близини извора где у каменом удубљењу, извире вода и прави резервоар. Верује се да вода, названа Савином, побољшава вид и лечи главобољу. У њој о празницима богослужење врше монаси из манастира Преображење.

Остали манастири града Чачка

Манастир Стјеник налази се у селу Бањица и првобитно је био посвећен рођењу Пресвете Богородице, а од 1802. године храмовна слава је Рођење Светог Јована Крститеља. По предању је подигнут за време Мрњавчевића, а од 18. века ту постоји богословска школа. Чува мошти Јована Стјеничког, коме је посвећен. Манастирска црква је скромних димензија, саграђена од камена неправилног облика и грађена у моравском стилу. Нема фрескодекорације, а пластични украси на поду су у виду три орнаментисане беле мермерне плоче. Поред манастира је извор Светиња, за кога се сматра да је лековит.

Манастир Балаговештење Трнавско налази се у селу Трнава, на врелу истоимене реке, на обронцима планине Јелица. Подигнут је на темељима старије цркве из 13. века, коју су основали Немањићи. Обнова храма извршена је 1554. године и то је једнобродна грађевина, издужене основе правоугаоног облика, са куполом. Ту је подигнута Хаци Проданова буна у којој су активно учествовали и монаси. Црква манастира Благовештење је обнављана неколико пута, а генерална обнова је извршена 1970. године.

Манастир Св. Николе налази се на падинама планине Јелица, у селу Жежевица. Није још увек прецизно утврђено када је тачно саграђен. Свештеник жежевички Милисав Протић у својој књизи „Под Бањицом црква Жежевица“ њено подизање датира у 1337. годину позивајући се на запис у једном јеванђељу, по коме ју је те године подигао бан Милутин са женом Иконијом. Једнобродна је грађевина, са полукружном апсидом на

источној страни. Црква је живописана у два наврата. Зидно сликарство није сачувано у потпуности, с обзиром да су велике површине уништене.

Црква је у време Турака рушена и паљена, али је упорно обнављана као средиште монашког живота и писмености. Данашња црква је саграђена крајем 16. или почетком 17. века, на месту старијег храма. Године 1636. настале су фреске у наосу и припрати. Житељи јежевичке парохије одлучили су 20. маја 1851. године да својим финансијским средствима уз цркву озидају торањ од тврдог материјала. Прва световна основна школа у чачанском крају отворена је у порти цркве Свети Никола у Жежевици, у време Првог српског устанка.

Манастир Вујан са црквом посвећеном Св. Архангелу Михаилу је недалеко од Чачка, у селу Прислоница, у подножју планине Вујан. Према мишљењу историчара, манастир потиче из средњег века, с тим што је његов првобитни назив био Обровин. Манастир је порушен 1597. године, а 1805. обновио га је војвода Никола Милићевић Луњевица, прадеда краљице Драге. Данас је то једнобродна црква, без кубета, са полукружном олтарском апсидом. У припрати манастира сахрањени су легендарни јунаци овог краја и неуморни ратници против Турака у Првом и Другом српском устанку војводе Лазар Мутап и Никола Луњевица. Велики конак у манастиру подигао је 1853. године краљ Александар Карађорђевић. У манастиру је, као искушеник, боравио Гојко Стојчевић – Патријарх српски Павле. У цркви манастира Вујан чува се икона Св. Архангела Михаила из 1808. године. Ова икона спада у ретке и вредне примерке, због чега је под заштитом државе. Поред ње, вредна је и икона која представља Исуса Христа, из 19. века.

Богородица Градачка у Чачку - Храм Вазнесења Христовог налази се у самом центру Чачка. Ктитор је кнез Страцимир, брат великог Жупана Стефана Немање. Храм је грађен од 1180. до 1190. године. Архитектонски је веома простран, правоугаоне основе са троделним олтарским простором на источној страни, са звонницама и високом средишњом куполом чији је распон скоро 12 метара.

Турци су цркву делимично рушили и од ње правили исламску богомољу, но Срби су је упорно обнављали. После Пожаревачког мира и пада северне Србије у аустријске руке (1718. године) џамија је, уз минималне грађевинске интервенције, поново претворена у цркву. Окончањем Аустро-турског рата (1736.-1739.) Чачак је враћен под турску власт, а црква поново претворена у џамију. Потреба за катедралном црквом, после избора Чачка за седиште ужичке епархије у октобру 1831. године, убрзала је доношење одлуке о укидању исламских обележја са џамије. Освећење обновљене цркве обавио је владика Никифор Максимовић 1834. године и по жељи кнеза Милоша Обреновића храм посветио Вазнесењу Христовом. Послови на изградњи иконостаса започети су 1841. године. Репрезентативни иконостас чачанске цркве насликао је Живко Павловић, молер пожаревачки. У ризници чачанске цркве налази се више старих рукописних књига. Најзначајније је Четворојеванђеље, познато у науци као „чачанско“.

Од **стarih зграда** својом лепотом се издваја кућа Лужанина у селу Миоковцима са натписом из 1851. године када је подигнута, као и чардак и винарски подрум у Атеници, оба с почетка 19. века.

Као успомена на ослободилачку борбу подигнута су многа спомен-обележја, као што су: спомен-паркови, спомен-гробнице, спомен-бисте, спомен-плоче и друга. Нека од њих су:

Меморијални комплекс на Љубићу чува успомену на легендарног тобцију из Првог српског устанка Танаска Рајића.

Спомен костурница погинулим ратницима у чачанском крају 1912.-1918. године ("Споменик четири вере") на чачанском гробљу, подигнут 1934. године, јединствен у свету, јер се на њему на једној страни налази православни, на другој католички крст, на трећој исламски полумесец, а на четвртој Давидова звезда.

Споменик војводи Степи Степановићу у облику бронзане бисте у стојећем ставу, висине 245 цм, окренуте према кући у којој је војвода живео до смрти, са постављеним плочама на улици и поменом битака у којима је учествовао. Налази се из испред поште у Чачку;

Споменик војводи Степи Степановићу на чачанском гробљу, који је подигнут за живота прослављеног војсковође и чију ограду чине камени обелисци, налик на топовске гранате на којима су уписани називи места у којима је извојевао победе.

Споменик учесницима Хаџи Проданове буне из 1814, у порти старе цркве у Трнави.

Спомен-костурница у Прељини посвећена палим борцима овог села.

Спомен-парк борбе и победе у Чачку. Овде су сахрањени борци Чачанског народноослободилачког партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“.

Споменик изгинулим борцима Чачанског НОП одреда у селу Остри, 5. марта 1943. године.

Споменик палим борцима села Љубића и народном хероју Радомиру Ђуракићу.

Железничка локомотива с тендером на железничкој станици у Чачку.

7.1.6. ЛУЧАНИ

Територија општине Лучани простире се између Овчарско-кабларске клисуре, планине Јелице и развођа реке Бјелице према Голијској Моравици. Општина Лучани има издужен облик, правац пружања северозапад-југоисток. Састоји се од Доњег и Горњег Драгачева и захвата површину од 454 км². У свом саставу општина има два урбана центра и 33 насеља сеоског типа.

Природни ресурси

Рћанска пећина

Рћанска пећина налази се у селу Рти, које је од Гуче удаљено седам километара. Овај јединствени спелеолошки комплекс чине Драгачевска пећина, Слепа пећина, Сува пећина и Велики понор, чија укупна дужина унутрашњих канала износи 370 метара. Од пећинског накита, поред сталагмита и сталактита разних облика, јављају се масивни степенести стубови, драперије, као и корални накит. Рћанска пећина сврстана је у Атласу најзначајнијих спелеолошких објеката у Србији.

Слика 63- Рћанска пећина. Извор: ТО Лучани

Језеро Голи Камен

У селу Вучковици, на 17 километара од Гуче, налази се вештачко језеро Голи камен. У прелепом амбијенту, на 550 метара надморске висине, језеро заузима површину од 7,4 хектара. Богата рибља фауна: шаран, сом, бабушка, караш, клен, лињак, греч, бодорка и друге, чини да ово место буде главно уточиште бројним љубитељима риболова, док је у току летњих месеци главно излетиште како за локално становништво, тако и за посетиоце из околних места.

Овчарско-кабларска клисура

Једна од најживописнијих клисура у Србији усечена је између планинских масива Овчара и Каблара. Ова јединствена природна целина повезује Чачанску и Пожешку котлину у дужини од 16 километара, а одликује је богата флора и фауна, стрми и кршевити обронци планина и предивни меандри Западне Мораве. Преграђивањем тока Западне Мораве у овом делу настала су два језера – Овчарско-кабларско и језеро Међувршје.

Слика 64- Овчарско-кабларска клисура. Извор: ТО Драгачево

У Овчарско-кабларској клисури, на путу Чачак-Ужице, налази се и Овчар Бања. Лековити минерални извори су по хемијском саставу јодни и слабо сумпоровити. Велики потенцијал овог познатог лечилишта и даље је недовољно искоришћен. Поред изузетних природних одлика овај предео познат је и по

средњовековним светињама названим „Мала српска Света Гора“. Уредбом Владе Републике Србије Овчарско- кабларска клисура заштићена је као предео изузетних одлика.

Културно-историјско наслеђе

Музеј трубе

Музеј трубе у Гучи отворен је за посетиоце 2010. године, а својом поставком приказује развојни пут Драгачевског сабора трубача, као једног веома важног културног догађаја. Сталну поставку чине оригиналне фотографије трубачких оркестара, мајстора трубе, старе драгачевске свадбе као и инструменти мајстора трубе који су своју славу стекли учешћем на Сабору трубача. Један од најстаријих експоната који је изложен у Музеју трубе јесте бас-труба Милосава

Слика 65- Музеј трубе. Извор :ТО Драгачево

Ивановића из Северова код Ариља, за коју се процењује да је стара преко 100 година. Аутор поставке је Снежана Ашанин, етнолог Народног музеја у Чачку.

Спомен –музеј Горачићке буне

Овај музеј посвећен је немилом догађају који се одиграо 20. фебруара 1893. године. Тада је, бранећи своју општинску самоуправу, погинуло 18 сељака припадника Радикалне странке када је на њих пуцала војска. Музеј се налази у рестаурисаној згради старе суднице из 19. века, у чијој је близини је и заједнички споменик погинулим сељацима. Веома занимљиву музејску поставку чине оригинални предмети, фотографије и документа о Горачићкој буни, као и списи у којима је детаљно описан овај догађај. Аутори поставке, која се повремено мења и допуњује али ипак задржава свој основни концепт, су стручњаци Народног музеја из Чачка.

Музеј крајпуташа и надгробних споменика – лапидаријум

Јединствени комплекс од 33 споменика крајпуташа налази се у дворишту Основне школе „Академик Миленко Шушић“ у Гучи. Ови надгробни споменици и крајпуташи, дела самоуких сеоских клесара, карактеристични су примери „плаве народне пластике“. Карактеришу их занимљиви епитафи као и прикази девојака, ђака, жетелаца, трубача... Споменици су распоређени у три собранице, који су тако презентовани заинтересованим посетиоцима, а заштићени од пропадања. Влада

Републике Србије донела је одлуку којом је 2001. године овај комплекс – лапидаријум заштитила као културно добро.

Споменик трубачу

Споменик трубачу постао је симбол варошице Гуче и манифестације која ју је прославила. Дело је нашег истакнутог вајара Велимира Каравелића. Бронзана фигура незнаног трубача од 1998. године, када је подигнута, главно је место окупљања туриста у време Сабора трубача.

Верски објекти

Црква Светог Архангела Гаврила у Гучи

Црква Светог Архангела Гаврила налази се у самом центру варошице, мало даље од места где се налазила првобитна грађевина која је срушена. Некада се налазила у засеоку Корнет, а изграђена је 1797. године. Њен главни ктитор био је Карађорђевог војвода Милутин Илић Прота Гучанин, један од утицајнијих људи тог времена у овом крају. Нова црква, на месту на коме се данас налази, грађена је у периоду од 1828. до 1831. године. За њену изградњу у великој мери заслужни су угледни грађани, гучки свештеници, као и Милош Обреновић донирајући 1.000 гроша за изградњу цркве

Слика 66- Црква Св.Архангела Гаврила. Извор: ТО Драгачево

Црква Рођења Пресвете Богородице у Горачићима

Црквено здање посвећено Пресветој Богородици грађено је у периоду од 1807. до 1810. године. Најстарија је црква и једина под заштитом државе у Драгачеву. У предивном сеоском амбијенту доминира својим изгледом и духовношћу. Првобитни иконостас није сачуван, нови је 1903. године урадио Душан Обреновић, живописац из Крагујевца. У њеној непосредној близини налази се Музеј Горачићке буне. Црквена слава је Мала Госпојина, када се многобројни верници окупе да прославе овај хришћански празник.

Манастир Сретење

Манастир Сретење налази се на десној страни Западне Мораве, у прелепом амбијенту испод самог врха Овчара. Како нема прецизних доказа о настанку овог манастира, досадашња истраживања и његове архитектонске карактеристике указују на то да је настао у 16. веку. О периоду из кога потиче овај манастир сведочи и очувани зидни иконостас, једини ове врсте у овчарско-кабларским манастирима. Манастирски комплекс састоји се од једнобродне цркве и два конака.

Манастир Свете Тројице

Манастир Свете Тројице подигнут је на западним шумовитим падинама Овчара. Није тачно утврђено ко је ктитор манастира, нити период изградње. Према предању, зидали су га монаси манастира Сретење. Међутим стручњаци, судећи по архитектури храма, сматрају да он ипак потиче из 13. века, због типичних карактеристика рашке градитељске школе. По њиховом мишљењу настао је у периоду владавине Уроша I Немањића. Због своје упечатљиве лепоте сматра се једним од најлепших градитељских остварења у овом делу Србије.

*Слика 67- Манастир Свете Тројице.
Извор: ТО Драгачево*

Драгачевски сабор трубача

Почео је скромно организованим програмом у порти Цркве Светог Архангела Гаврила на Покров Пресвете Богородице 14. октобра 1961. године. Трубачки оркестри из околних села окупили су се на првој смотри трубаштва у Србији. Од тада се Сабор трубача одомаћио у Гучи и постао све само не „гучки“ - интернационалан, модеран, урбан, али и даље изворни. Убрзо је црквена порта постала претесна да прими све бројније посетиоце. Дуга традиција трубачке феште до сада је привукла 20 милиона љубитеља трубе у ову малу варош.

*Слика 68- Сабор трубача у Гучи.
Извор: ТО Драгачево*

Такмичење најбољих трубачких оркестара из године у годину започиње химном „Са Овчара и Каблара“. На величанственој позорници, као победници, узвисили су се многи данас еминентни трубачки уметници. Културно-уметнички програм одликују разноврсни садржаји: од импровизације "Драгачевске свадбе", дефилеа учесника, „Поноћног концерта“, народног вишебоја па све до концерата познатих личности.

7.1.7. ПРИЈЕПОЉЕ

Пријеполје са површином од 827 километара квадратних представља последњи град у Србији пре уласка у Црну Гору. Налази се на ушћу реке Милешевке у Лим и лежи на 440 м надморске висине. Изнад Пријепоља се издиже планина Јадовник са највећом тачком врхом Катуних који је висок 1.734 м. У Пријепољу се налази мноштво значајних историјских споменика. Манастир Милешева, задужбина краља Владислава, један је од најзначајнијих српских манастира.

Слика 69- Сплаварење на реци Лим. Извор
ТО Пријеполје

Подигнут је 1219. године и надалеко је чувен као гробно место Светог Саве, а и по фресци Белог анђела. О лепоти ове фреске сведочи и то да је представљала Европу у првој размени сателитских снимака са Америком шездесетих година прошлог века. У Пријепољу је у новије време, поред верског туризма, у експанзији и сеоски туризам.

Природни ресурси

Река Лим (укупна дужина 220 км) извире у Црној Гори испод највишег врха Црне планине Маглића (2.142 м), а улива се у Дрину између Горажда и Вишеграда. Лим настаје у Плавско-гусињској котлини и из ње тече ка северозападу у клисуру Сутјеску, после које излази у Беранску котлину. Река затим прелази у Тивранску клисуру из које се отвара Бјелопољска котлина, после које почиње Дубраковачка клисура која на крају прелази у прави кањон дугачак 11 км са висином страна до 550 метара. Она је позната и као Куманичка клисура, у којој се данас налази државна граница између Србије и Црне Горе.

Сама река формира композитну долину у којој се наизменично смењују клисуре и котлине, а област око ње се назива Полимље. Данас је река позната као једна од најатрактивнијих за сплаварење.

Од 2000. године сплаварење реком Лим је укључено у туристичку понуду и данас привлачи велики број заљубљеника природе и речних изазова. Долина Лима и притока пружа повољне услове за риболов. Највише има беле рибе (скобаљ, клен, мрена, плотица, кркуша), а од племенитих врста Лим је богат младицом и липљаном. Његове притоке, нарочито Милешевка и Дубочица, богате су поточном пастрмком.

Плажа Петровац у Великој Жупи једна је од најлепших плажа на Лиму. На овој плажи је 2009. године уређен простор за што пријатнији боравак посетилаца и купача (терен за одбојку на песку, дрвене надстрешнице, тушеви). Овде се сваке године крајем јула или почетком августа одржава традиционално такмичење у скоковима у воду “Меморијал Пајо Потежица“, са скакаонице високе 16 метара.

Изградњом бране хидроелектране **Потпећ на Лиму** настало је и прво вештачко језеро на Лиму – Потпећ. Брана је висока 46 м, а дугачка 215 м. Због клисурастог склопа долине Лима језеро има издужен облик и пружа се до Пријепоља. Језерски басен акумулира 42,8 милиона м³ воде. Карактерише га релативно мала ширина (до 50 м). Језеро је дугачко 17-20 км и дубоко до 40 метара. Амплитуде водостаја износе 10 м. Најнижи водостаји карактеристични су за летње месеце, што онемогућава развој купалишног туризма. Интензивна ерозија у сливу Лима засипа језеро вученим наносом што онемогућава развој спортског риболова.

Како се језеро формира притицањем расхлађене воде Радоињског језера, а и услед ниске температуре реке Лим, карактеришу га веома ниске температуре. Температура ваздуха виша од 25°C јавља се током 80 дана у години, што указује на дугу купалишну сезону.

Поред језера пролази магистрални пут Ужице – Бистрица – Пријепоље (источна обала) и пруга Београд– Бар (западна обала). Самим тим, обала је на више места представљена бетонским зидовима што, уз немогућност развоја спортског риболова и купалишног туризма, ово језеро чини туристички неатрактивним.

Река Милешевка је од изворишта до средњовековног града Милешевца усекла кањон који данас карактеришу дивљина, суровост, врлетност, дубина (на појединим местима и преко 300 м), а чије се стране готово вертикално спуштају према речном дну. Због природних вредности проглашено је заштићено подручје – Специјални резерват природе “Клисура реке Милешевке”. Над стеновитим коритом ове реке уздиже се стасита и вижљаста реликтна биљка Панчићева оморика. Ово је предео изразитог историјског, културног и споменичког комплекса од изузетног значаја који је већини житеља Србије остао непознат до данашњих дана. Јединствена и ретка птица у свету белоглави суп настањује ове пределе нетакнуте природе. После Пријепоља отпочиње нова клисура која са мањим котлинастим проширењима траје све до ушћа реке Увац. На простору кањона реке Милешевке установљен је Строги природни резерват “Равниште“, а сам кањон представља регионални парк природе. Простор је уточиште за преко 317 ретких биљних врста (Панчићева оморика, тиса, питоми кестен, орах, црни граб, јела). Овде се гнезде белоглави супови, патуљаста сова, патуљаста орао, крашки и сиви соко, врсте које се ретко где могу видети у Србији. Због својих укупних орнитолошких карактеристика ово подручје је проглашено за међународно значајно станиште птица према ИБА пројекту у Кембриџу 2000. године. Природне реткости и лепоте кањона реке Милешевке налазе се осам километара од Пријепоља, или 2 до 2,5 км североисточно од манастира Милешеве.

Пријепољском крају припадају северозападни, западни и југоисточни део **Златара**. Највећи врх Златара је Голо брдо (1.627 м). Златар се наслања на кањон реке Милешевке. То је планина са пространим заравнима и заобљеним врховима, богата изворима, потоцима и пашњацима и још богатија бујним шумама лишћарима и четинарима. Због здраве природне средине, посебно због угодне климе, четинарских шума и пријатног амбијента, пријепољски део Златара поседује велике туристичке потенцијале.

У златарским селима Косатица, Правошево, Међани и Аљиновићи може се наћи смештај у сеоским домаћинствима. Школски објекат у селу Аљиновићи адаптиран је у сврхе Еко центра за проучавање биодиверзитета на том подручју и еколошку заштиту.

Објекат је опремљен савременом опремом за теоретско проучавање флоре и фауне.

Слика 70- планина Јадовник, Извор: ТО Пријепоље

Јужно од Златара, између долина Лима, Милешевке и Међанске реке, налази се планина **Јадовник** у оквиру заштићеног подручја Предео изузетних одлика "Озрен-Јадовник". Планина је дугачка 12 км са највишим врхом Катуних (1.734 м). На широком темену планине су пашњаци и ливаде, по којима су расуте куће села Страњана и сточарске појате, док се шири појасеви шуме пружају по стрмијим странама према реци Милешевки и Увцу.

Сопотница је од Пријепоља удаљена 17 км, на надморској висини од 1.200 метара. Сопотница је село препознатљиво по водопаду које настаје обрушавањем реке Сопотнице, формирањем слапова. Први водопади се јављају на самом извору Сопотнице.

Подручје изворишта те реке, у долини Лима, заштићено је као споменик природе Слапови Сопотнице¹⁵ и одређен је први степен заштите.

---

¹⁵ (Службени гласник РС, бр. 110/2005)

Слика 71 - Слапови Сопотнице. Извор: ТО Пријеполје

Слика 72 - Село Сопотница. Извор: ТО Пријеполје

Споменик природе је стављен под заштиту ради очувања морфо-хидролошких вредности која чине четири крашка врела, више извора и седам бигрених тераса преко којих отичу врелски водотоци, градећи живописне водопаде и слапове. Ради очувања и унапређења лепоте предела и уређења заштићеног простора, као и очувања разноврсности дивљег биљног и животињског света, а у интересу науке, образовања, културе, рекреације и туризма. Символи Сопотнице су поред слапова и воденице, ваљарице и сига.

У Сопотници се налази Планинарски дом капацитета 40 лежајева. Одмор у Сопотници комбинује се са узбудљивим сплаварењем Лимом, пешачким и бициклическим турама, обиласком споменика у Лимској долини до средњовековног манастира Милешева.

На магистралном путу Пријеполје-Пљевља налази се **Јабука**. Од Пријеполја је удаљена око 17 км, а од Београда 317 км. Планински простор Јабуке прожет је мноштвом различитих крашких облика рељефа – таласастим брдима и брежуљцима, вртачама и увалама, заравнима и шумовитим обронцима. Богата је пећинама, од којих је посебно занимљива Попова пећина, чији је улаз на 800 м надморске висине, а укупна дужина пећинских ходника износи 294 метра. Пећина није истражена.

Јабука се северним делом наставља на висораван **Бабине**, чија је просечна надморска висина од 1.000 до 1.100 метара. У морфологији тог простора доминирају узвишења, брда, вртаче, увале и заравни. У Бабинама су зиме дуге и хладне са честим вејавицама и са пуно снега, док су лета, јесени и пролећа изванредна за шетњу, трчање и рекреацију. У подножју села Врбово догодио се 1997. године редак природни феномен, када је река Баботина постала понорница.

Слика 73-Камена Гора. Извор: ТО Пријеполје

Слика 74- Камена Гора. Извор: ТО Пријеполје

Камена Гора је од Пријеполја удаљена 20 км. проглашена је за заштићено подручје - Предео изузетних одлика "Камена Гора". Реч је о заталасаној висоравни на просечној надморској висини од 1.200 м. Највећи врх је Црни врх (1.492 м). Подручје се одликује изузетно очуваном природом, комплексима четинарских и листопадних шума, питким изворима и чистим ваздухом. У готово сваком засеоку сачували су се стари дрвени објекти, који као и пре много деценија и данас служе својој сврси. По наизменичном смењивању камена – кречњака и горе - шуме, Камена Гора је добила име. Символ села представља више од 400 година стари црни бор “Светибор“. Село је познато и по здравој природи и дуговечним житељима ("село стогодишњака").

Камена Гора има благу климу и питому нарав. Мештани гостима врата свог дома с топлином отварају нудећи традиционална јела, своја знања и вештине, радост живљења. Категорисано је 13 домаћинстава, а ова атрактивна туристичка дестинација на располагању има и Шумарску кућу, власништво "Србијашума". Сеоски ресторан „Ружа“ нуди домаће специјалитете.

Љубитељи природе често посећују Камену Гору. Етно насеље Гувниште, Еко камп Ковчица, етно и природне целине (Шаинов крај, Тројан, Равна Гора, Црни врх, Ковчег стена, Сади), 80 км обележене туристичко-планинарске стазе, 40 км обележене планинске бицикличке стазе пружају широке могућности за туризам базиран на активностима.

Као још један пример села које се одликује очуваном природом и ненарушеном традиционалном архитектуром је **Тичије поље**, заселак села Милаковићи, удаљен десетак километара од Бродарева. Десетак кућа разбацано је на висоравни испод врха Малиник на Каменој Гори.

Културно – историјско наслеђе

Меморијални комплекс Бошко Буха на Јабуци¹⁶ посвећен је чувеном партизанском бомбашу дечаку Бошку Бухи који је у току Другог светског рата погинуо на Јабучкој висоравни. Овај комплекс је подигнут шездесетих година 20. века заједничким прилозима пионира велике бивше Југославије. Своју експанзију доживео је седамдесетих година када су основне и средње школе имале обавезан програм посете овом меморијалном комплексу. Из тог разлога почетком осамдесетих отворен је музеј са поставком посвећеном деци у НОБ-у, који је функционисао до почетка деведесетих када је дошло до распада Југославије. Од тог времена до данас Меморијални комплекс "Бошко Буха" постаје неправедно запостављен од државе и налази се у стању тихог пропадања, иако има услове да прими и смести око 400 посетилаца школске популације истовремено. До овог комплекса који се налази на 1.300 м надморске висине долази се магистралним путем Пријепоље-Пљевља.

Рушевине зграде Партизанске болнице у Пријепољу налазе се у подножју брда Кошевина на левој обали Лима. Зграду, у којој је касније била смештена и партизанска болница, подигли су аустријски војници између 1882. и 1887. године као војну болницу. Имала је приземље и спрат. У три просторије приземља биле су смештене болесничка соба, апотека и кухиња, док су на спрату биле четири болесничке собе и лекарска соба. Континуитет намене (војна болница) прекинут је у периоду 1918.-1929. године када је служила као касарна, да би оснивањем Зетске бановине у њој била смештена цивилна Бановинска болница. До рушења у ратном сукобу у згради је била смештена партизанска болница.

Меморијални комплекс "4. децембар" формиран је у знак сећања на страдања и губитке партизана у пружању отпора Немцима 4. децембра 1943. године. Архитектонско-вајарско решење вајара Лојзе Долинара (1893.-1970.) из 1953./1954. године чини скулптурална композиција, рељефи на остацима зидова и спискови погинулих на спомен-таблама. Конзервација рушевина зидова зграде партизанске болнице изведена је 1955./1956. године. На барелефима који су постављени на преосталим зидовима болнице симболично је приказан ток битке и исписана су имена погинулих бораца.

Музеј Руждија је данашња зграда Музеја у Пријепољу. Објект је изграђен у времену 1839.-1845. године. Зграда је подигнута за потребе Руждије, ниже трогодишње гимназије у којој се изучавају предмети религијског и световног садржаја. Зграда је адаптирана за потребе музеја у којој је 1991. године отворена стална музејска поставка

---

¹⁶(Меморијални комплекс Бошко Буха на Јабуци заштићен је као знаменито место од изузетног значаја 30. маја 1986. године, Решењем бр. 011-4/86-I-01)

Пријепоље у прошлости. Музеј има регионални статус, а реализацијом пројеката на пољу заштите и ликовним пројектима приређеним у галерији, стекао је статус и углед најзначајније културне установе југозападне Србије.

Верски објекти

Манастир Милешеву¹⁷ код Пријепоља подигао је 1219. године принц Владислав, други син Стефана Првовенчаног. Црква је посвећена Вазнесењу Христовом. Живописана је у трећој деценији 13. века, пре него што је ктитор стекао краљевску круну (1234.) Милешева је, после Студенице, по значају други манастир у Србији. У њему је 1377. године крунисан краљ Босне и Србије Стефан Твртко Котроманић, а 1466. године Стефан Вукчић Косача је узео титулу „херцега Светог Саве“. Велику популарност манастир је стекао 1236. године, када су у њега пренете мошти Светог Саве из Трнова. У 15. веку Милешева је била седиште дабробосанских епископа. Манастир је више пута пљачкан и спаљиван, али и врло брзо обнављан захваљујући народу, румунским, влашким и молдавским кнежевима, руским царевима и великодостојницима.

У 16. веку у манастиру ради штампарија, набављена из Венеције, непун век након Гутенбергове. У великом пожару 1782. године изгореле су манастирске ћелије и све иконе чуване у манастиру. Манастир је имао две велике обнове: прву за време патријарха Макарија Соколовића и другу 1863. године када је добио данашњи изглед.

Слика 75- Манастир Милешева. Извор: ТО Пријепоље

Фреске у овом манастиру спадају у највећа достигнућа Рашке школе и европске уметности тога доба. Издваја се фреска Бели анђео на гробу Христовом на јужном зиду. Очуване су фигуре Светог Саве, Стефана Првовенчаног, краљева Радослава и Владислава. Северно од цркве Светог Ваведења је конак грађен средином 19. века, са дрвеном галеријом на спрату. Туристичкој вредности Милешеве доприноси амбијент: река Милешевка, двориште са клупама и цвећем, средњовековни град Милешевац на узвишењу узводније од манастира.

---

¹⁷(Манастир Милешева и цео комплекс је заштићен као споменик културе од изузетног значаја 23. октобра 1947. године, Решењем бр. 424/47)

Црква Светог Петра и Павла у Тоцима је подигнута 1846. године прилозима сељака и пријеполских трговаца. Звоник и кубе су дограђени 1935. године. Престону икону Христа је израдио зограф Андрија Раичевић.

Црква Василија Острошког се налази у центру Пријепоља. Саграђена је у периоду 1890.-1894. године на месту претходне цркве. Украси на фасади у горњим деловима урађени су по угледу на Милешеву. У цркви се налазе значајне штампане и рукописне књиге из 16. века и старе иконе.

Црква манастира Давидовица је посвећена Богојављењу и подигнута је 1281. године. Задужбина је монаха Давида, Вукановог сина. О изградњи цркве сведочи уговор који се чува у Дубровачком архиву. Градитељ цркве био је Десин де Риса са сином Влахом. Унутрашњост цркве је била осликана фрескама крајем 13. века. По легенди, у Давидовици су сахрањени Југовићи. Испред цркве се налазе остаци темеља римске базилике из шестог века. Након рушења манастира у 15. веку, није обнављан све до 1996. године, када је Музеј у Пријеполу покренуо пројекат обнове и реконструкције, који је 1998. године у целости завршен и манастиру враћен првобитни изглед.

Црква манастира Куманица је посвећена Светом Арханђелу Михаилу. Највероватније је настала у 14. веку, а у списима се помиње у 15, 16. и 17. веку када је била један од култних и духовних центара у Средњем Полимљу. Запустео је у 18. веку, када су из њега изнете мошти Светог Харалампија и епископа Григорија. У науци је познат по Куманичком јеванђељу које је 1604. године приложио јеромонах Захарије. Рукопис потиче из 16. века. Илустрације четворојеванђеља потичу из 14. и 15. века.

Католичка црква у Пријеполу је једини споменик католичке провенијенције на територији Средњег Полимља. Подигнута је крајем 19. века на великој стени која се налази на левој обали Лима. Служила је као капела за војни аустроугарски гарнизон, а у њеној близини се налазило војничко гробље.

*Слика 76- Црква Василија Острошког.
Извор: ТО Пријепоље*

*Слика 77-Католичка црква у Пријеполу.
Извор: ТО Пријепоље*

Ибрахим-пашина џамија у Шарампову је најстарија џамија у Пријеполу. Први пут се помиње у путописима Евлије Челебије. Саградио ју је Ибрахим-паша, син

херцеговачког субаше у 16. веку. У 18. веку, у току Угарско-турског рата, џамија је страдала, али је обновљена заслугом мештанке Баки хануме. Гробље (мезарје) поред џамије обилује старим нишанима од сиге, камена и мермера. Ту су и мезари градитеља Ибрахим-паше и његове сестре Кајдафе. Нишани на њиховим мезарима су најстарији очувани нишани у Пријепољу. У углу џамије узидан је и сунчани сат „елтифа“ у положају исток-запад који је уједно и једини аутентичан предмет из времена градње џамије.

Велика или Махмут-бегова џамија се налази у центру Пријепоља. Подигнута је почетком 20. века на месту раније џамије, са дрвеним минаретом. Џамија нема споменичка својства и спада у ред верских објеката Пријепоља.

Садашња **џамија у Хисарцику** се налази испод утврђеног града Милешевца, у подграђу поред кога се налази некропола. Џамија нема споменички карактер и служи искључиво као верски објекат. У џамији се чува Куран стар око 400 година, у рукопису. Представља вредну и ретку свету књигу тог периода, на овим просторима.

7.1.8. НОВА ВАРОШ

Општина Нова Варош састоји се од 32 насељена места. У насељу Кокин Брод, 11 километара од града ка Златибору, изграђена је највећа насипна брана у Европи, висине 83 метра. Тако је настало Златарско језеро, површине 25 квадратних километара. Нова Варош је богата и другим језерима, на којима се налазе хидроелектране "Увац", "Бистрица" и "Потпећ", које годишње произведу око 800 милиона киловат-часова електричне енергије. Развијена је пољопривреда, посебно сточарство и производња млечних производа, од којих је најпознатији чувени златарски сир. Од осталих привредних грана главно место заузима туризам, пре свега због планине Златар и реке Увац.

Природни ресурси

Планина Златар

У хидрографском погледу подручје општине Нова Варош са планином Златар спада у подручја која се према водопривредној основи Републике Србије третирају као најважније извориште за снабдевање водом Србије. Близина већ изграђених хидроакумулација на реци Увац (три вештачка језера – Увачко, Златарско и Радоињско) омогућава трајно

Слика 78-Меандри Увца. Извор: ТО Златар

обезбеђење висококвалитетном водом. Водопривредном основом акумулације на реци Увац су оцењене као акумулације високог квалитета и као такве су предвиђене за превођење у водоток Рзав, ради снабдевања питком водом већег дела Републике Србије¹⁸. Планина Златар је Уредбом Владе РС проглашена ваздушном бањом 2005. године. Осим овог природног ресурса, део акумулације Увца припада Специјалном резервату природе "Увац" (СРП) где се налазе многобројне ендемске врсте флоре, ихтио-фауне и фауне, а најпознатији је белоглави суп. Од укупне територије општине (581 км²), 12,5% спада у заштићена природна добра којим управља СРП. С обзиром на овакве природне ресурсе, очување и заштита природне и животне средине су од стратешког значаја за општину Нова Варош.

Специјални резерват природе „Увац”

Специјални резерват природе "Увац" је природно добро од изузетног значаја, тј. природно добро прве категорије. Налази се у југозападној Србији у оквиру Старовлашко-рашке висије. Окружен је планинама Златар, Муртеница, Чемерница, Јавор и Јадовник и захвата површину од 7.543 хектара. Око две трећине резервата се налази на територији општине Нова Варош, док је једна трећина на територији општине Сјеница. Минимална надморска висина резервата је 760 метара, а максимална 1.322 метра.

Слика 79-Специјални резерват природе Увац. Извор:ТО Златар

Централну морфолошку целину резервата представља кањонска долина реке Увац са долинама њених притока. Воде реке Увац дубоко су усекле своје корито у кречњачке стене и формирале сужене клисурасто-кањонске долине са високим, стрмим кречњачким литицама. Просечна дубина долина је између 200 и 300 м, а максимална до 350 м.

Посебна вредност кањонских делова долине су укљештени меандри. Ртови меандара у околини села Лопиже имају релативну висину од око 100 м. Меандри Увца су већ препознатљива слика из југозападне, али и целе Србије – сигурни смо да ће их, у годинама које следе, посетити бројни посетиоци из целог света.

Слика 80- Белоглави суп. Извор: ТО Златар

Специјални резерват природе „Увац“ издваја присуство око 130 врста птица. На Увцу се налази и највећа гнездећа колонија у Србији и једна од највећих на Балкану. У најзначајније спада белоглави суп (*Gyps Fulvus*), једна од две преостале врсте

лешинара које се данас гнезде на подручју Србије. Бројност белоглавог супа је током последњих 20 година редовно расла, тако

да сада на Увцу има око 450-500 јединки, односно око 110 гнездећих парова. Белоглави суп је наша највећа птица са распоном крила око 2,80 м и просечном тежином од 7,5-8,5 кг, а може достићи и 11 кг.

Улога белоглавог супа у ланцу исхране у екосистему је јединствена и незаменљива – искључива храна су му угинуле животиње, чиме спречава ширење зараза и на тај начин чини природну рециклажу. Ретко напада живи плен, само ако се ради о болесној и изнемоглој животињи. Дуг покретљив врат, прекривен густим паперјем, омогућује му дубоко продирање у лешину. Храну тражи у групама, на већим подручјима него остали европски лешинари. Редовно претражује подручје пречника од 50 до 60 км око одморишта или гнезда, а често и знатно шире подручје пречника 120-150 км.

Ова ретка врста је пре двадесетак година била пред изумирањем. Године 1990. на територији увачких језера преживело је само седам парова белоглавог супа. Године 1994. основан је Фонд за заштиту птица грабљивица „Белоглави суп“ и отворено хранилиште Манастирина на које се од тада континуирано износе тела угинулих животиња и кланични отпад.

У Специјалном резервату природе „Увац“ налази се неколико пећина које одликује богатство пећинског накита таложеног из прокопних вода у виду сталактита, сталагмита, стубова, драперија, стакластих иглица. Најзначајнија је :

Ушачка пећина

Ушачка пећина је најнижи и највећи саставни део система. Има два улаза. Један је из следе долине Дубоког (Ушачког) потока на 1.020 м н.в. а други је 1.160 м северно у кањону Увца на висини 955 м н.в. Укупна дужина канала Ушачке пећине износи 2.520 метара, при чему је главни канал дужине 2.090 метара док остатак припада бочним каналима. На више места у пећини ток понире и поново се појављује у виду извора и тока. На великом броју места у пећини, нарочито на местима промене правца канала, присутне су речне терасе које су изграђене од кластичних седимената које је овај ток одложио.

Заштићена природна подручја

Предео нарочите природне лепоте "Парк шума Ивље" на 65 ха површине у Дрмановићима, проглашен је заштићеним подручјем 1958. године од стране Завода за заштиту природе (ЗЗП) и научно проучавање природних реткости (НППР).

Споменик природе "Пећина Буковик" налази се у катастарској општини Љепојевић у Новој Вароши, 1975. године проглашена је за заштићено природно добро.

Споменик природе "Црни бор - лира" у Драглици је проглашен за заштићено природно добро 2002. године.

Споменик природе "Стабло бора мунике" у Сеништу за заштићено природно добро проглашено је 1971. године.

О Златарским језерима

Увачко језеро

На Растокама, месту где се Увац растакао у два рукавца, а мештани села између Јавора и Златара га бродили, средином седамдесетих година прошлог века огласиле су се мине. Неимари су подизали трећу брану у срцу плаховитог пештерског делије.

Изградњом земљане бране од 110 метара (највиша земљана брана у Србији) створено је језеро дуго 27 км са 212 милиона м³ воде, која покреће агрегат снаге 36 MW и производи годишње 70 милиона kWh струје.

*Слика 81-Увачко језеро.
Извор:ТО Златар*

На обалама језера налази се највеће станиште белоглавог супа на Балкану. Овом језеру припадају и чувени меандри реке Увац. Језеро је пребогато разним врстама рибе, а свуда околу се пружа прелеп поглед. Неколико видиковаца који су саграђени на обалама кањона Увца, међу којима је најпознатији видиковац Молитва, омиљена су места за туристе, одмор и уживање у божанственом погледу.

Златарско језеро

Златарско језеро или језеро Кокин Брод је вештачко језеро у долини Увца. Налази се између планина Златара на југозападу и Муртенице на североистоку, удаљено 10-15 км од Нове Вароши. Језеро има површину од 7,25 км², а дугачко је од 15 км до 23 км. Настало је

*Слика 82-Златарско језеро.
Извор:ТО Златар*

шездесетих година изградњом која је преградила реку Увац код Кокиног Брода. Брана електране је висока 83 метра и тада је била највећа земљана брана изграђена у Европи, а ниво језера због ње варира и до 45 м

Златарско језеро је треће по величини у Србији, после Ђердапског и језера Перућац на Дрини. Ово језеро је пловно својим највећим делом, а возња чамцем по овом језеру представља јединствен доживљај. Са куле Визиторског центра посетиоци могу да уживају у погледу на језеро и белоглаве супове. Објекат површине 300 квадратних метара налази се у непосредној близини магистралног пута од Београда према црногорском приморју и представља “капију” у резерват. Језеро је највећим делом пловно што пружа могућности за возњу чамцима и потпуно уживање у свим природним лепотама које нуди.

Радоињско језеро

Радоињско језеро представља компензациони басен за хидроелектрану "Бистрица" и одликује се стабилном обалском линијом, што значи да су амплитуде водостаја незнатне током године. Обалска линија је дугачка 25 км, а највећи део језера лежи у клисурастом делу долине Увца, са водом у којој током лета преовлађују зелени тонови провидности до 3–4 м. Језеро је укљештено између стрмих кречњачких обала, а дугачко 11 км са највећом дубином од око 30 м. Ширина воденог огледала непосредно иза бране износи 300 – 500 м, али се језеро узводно сужава тако да је на неким местима уже од 50 м. Температура воде је нешто нижа од Златарског и Увачког језера (10-12°C) зато што долази са дна Златарског језера и додатно се расхлађује пролазећи кроз турбине хидроелектране „Кокин Брод“. Има мало колоидних честица у води, због релативно чврсте обале, што условљава и провидност до пет метара. Такође, на литицама Радоињског језера се гнезди белоглави суп.

*Слика 83- Радоињско језеро.
Извор:ТО Златар*

Културно – историјско наслеђе

Трг војводе Петра Бојовића

Некадашњи Трг маршала Тита данас носи име Трг војводе Петра Бојовића. На Видовдан 1997. године, 52 године након смрти, на овом месту откривен је споменик Петру Бојовићу, рад београдског вајара Миодрага Живковића. На бронзаној скулптури високој 2,7 метара на постаменту, у стојећем ставу и шињелу, војвода левом руком придржава сабљу. Истакнути

*Слика 84- Трг војводе Петра
Бојовића.Извор: ТО Златар*

војсковођа у Балканским ратовима и Првом светском рату рођен је у селу Мишевићи 1858. године. Војвода Петар Бојовић је сахрањен скромно и без војничких почести у Београду 1945. год. На 90. годишњицу Првог балканског рата и ослобођења Нове Вароши од Турака (1. новембра 1912.) војводи је 2002. подигнута и спомен-чесма у родном месту.

Кајмакамија (среско начелство, зграда старе општине у Новој Вароши) управна зграда, данас "Бела голубица", нововарошка Кајмакамија подигнута је 1909. године. Стил градње је исламски са луковима изнад прозора и врата, а саграђена је за потребе сјеничког мутесарифлука и нововарошке кајмакије, тако да је у згради био смештен турски суд у коме се примењивало шеријатско право. Између два рата имала је традицију забаве. После Другог светског рата била је седиште општинске управе, а онда дуго заборављена. Данас је у њој Завичајни музеј и Библиотека "Јован Томић".

Слика 85- Кајмакамија. Извор: ТО Златар

Калипоље (Јаворски рат) Најтеже борбе за независност српског народа од турске власти вођене су током Јаворског рата на Калипољу. Главна битка је вођена на Ивањдан 1876. године где је српска војска тешко страдала, изгубивши притом преко 500 војника. На споменику у Калипољу, подигнутом 2002 године, стоји натпис: „У јуришу на калипољске шанчеве 6. VII 1876. у најтежем боју Српско-турског рата Ужичка, Рудничка и Шабачка бригада изгубиле су преко 500 ратника. Српска војска тада није заузела утврђење, али након рата Србија је добила независност".

Слика 86- Спомен гробље на Јавору. Извор: ТО Златар

Подно Златара према Чемерници налази се врло аутентично **село Штитково** које је због својих природних лепота, историјског, културног и верског наслеђа већ дуго низ година етно село. Смештено је у уској долини штитастиг облика, коју ствара река Тисовица и њен извор Врело окружен брдима са три стране. Завод за заштиту споменика културе из Краљева 1982. године ову јединствену етно оазу ставио је под заштиту државе.

Кућа народног хероја Момира Пуцаревића у Дрмановићима заштићена је као непокретно културно добро - споменик културе (Решење о утврђивању број 264 од 26. априла 1976. Завода за заштиту споменика културе Краљево).

Кућа Томислава Бошковића у Радоињи заштићена је као непокретно културно добро - споменик културе (Решење о утврђивању бр. 267/76 од 26. априла 1976. Завода за заштиту споменика културе Краљево).

Верски објекти

Црква брвнара у Кућанима

Црква брвнара посвећена рођењу Пресвете Богородице изграђена је у Кућанима на обронку Муртенице 1780. године, а припрата јој је дограђена 1838. У цркви се налазе царске двери сликане 1780. године, рад иконописца Симеона Лазовића из Бијелог Поља. Грађена је од масивних борових талпи и покривена шиндром. Иако минијатурних димензија, ова црква је зналачки рађена и значајна је творевина народних градитеља из Старог Влаха, који су током 19. и почетком 20. века били цењени и познати у читавој Западној Србији, где су куће и цркве брвнаре највише и грађене. Легенда каже да је минијатурна црква за ноћ изграђена и пренета на скровито место, у шумарак међу борове.

Црква брвнара у Радијевићима је подигнута 1808. године, посвећена покрову Свете Богородице. Црква се налази 15 километара југоисточно од Нове Вароши. Представља једину цркву брвнару која има подрум за сакривање. У цркви се чува мала збирка икона познатог зографа, сликаних око 1625. године.

Слика 87- Црква брвнара у Радијевићима. Извор: ТО Златар

Црква Свете Тројице у Новој Вароши је грађена у периоду од 1857. до 1869. године. Једнобродна грађевина правоугаоне основе није живописана, али се на иконостасу могу видети иконе из времена градње. Црква је подигнута средствима тадашње црквеношколске општине Нова Варош и “прилозима од писанија сељака и грађана”. Године 1861. влада Србије доделила је за градњу цркве у Новој Вароши 100 дуката цесарских. Тадашње турске власти за изградњу храма издвојиле су 10 хиљада гроша. Поред цркве се налази парохијски дом.

Црква у Штиткову подигнута је 1867. године на рушевинама манастира Рашковића из 17. века. То је једнобродна грађевина са две бочне капеле и олтарском апсидом. Зидана је од тесаног камена у темељима и угловима, а остатак од сиге. Иконостас су радили мајстори Дебрани, а иконе су дело сликара Лазовића. Црква се налази непосредно уз реку Тисовицу.

Духовно средиште „Старог Влаха“ како историчари називају **Манастир Дубницу** у селу Божетићи на обронцима планине Јавор, грађено је првих деценија 15. века, а највероватније 1422. године. Дубница је задужбина пећког патријарха Гаврила Рашковића, једног од најпознатијих представника познате лозе кнежева Рашковића, подигнута у другој половини 17. века на рушевинама старе богомоље. Предање манастир Дубницу доводи у везу са

Слика 88- Манастир Дубница. Извор: ТО Златар

задужбинама Немањића, а приповедачи и хроничари претпостављају да је Арсеније Чарнојевић последњу зиму пред Велику сеобу провео управо овде безбедан, до пролећа 1690. када је са народом и свештенством прешао Саву и Дунав, због чега је касније манастир и спаљен до темеља. Након истраживачких и конзерваторских радова, на остацима рушевина, од камена и сиге, озидана је манастирска црква Свете Тројице. Цркву данас краси иконостас, рад дрворезбара Мирослава Трбусића из Крагујевца, као и иконе иконописца Ивана Ковалчека из Новог Сада. Делимично очувана, са остацима фресака из 17. Века, црквена архитектура води порекло из рашке школе. Дубница је обновљена и предата у аманет народу 2007. године, а седам година касније ктитор и свештеномученик Гаврило (прогласила га СПЦ) добио је камени споменик у порти. Споменик у Дубници је скромно враћање дуга овом светитељу-страдалнику који је веровао у светлију будућност народа коме је припадао и због којег је и трагично завршио живот. Мајстор клесар његовог споменика је са мало извора и података градио фигуру и лик надахнут само његовим делом.

Црква Светих бесребреника Козме и Дамјана на Воденој Пољани изграђена је као метох манастира Милешеве. Рађена је по узору на древне камене богомоље рашке градитељске школе, а освештана је 14. јула 2007. године. Поред цркве подигнут је диван конак за пријем и боравак гостију у истом стилу - од дрвета, као и храм.

Џамију у центру Нове Вароши, подигнуту у периоду између 1887. и 1894. године, градили су чувени мајстори Друловићи. Поред џамије је првобитно био подигнут дрвени минарет који је шездесетих година прошлог века озидан тесаним каменом. Ктитор џамије је Махмут-бег Бајровић. Овде се чува плоча као сведочанство да је Абдулах-ага обновио џамију 1819. године на темељима старије џамије из 16. века.

Слика 89- Џамија у Новој Вароши. Извор: ТО Златар

7.1.9. СЈЕНИЦА

Општина Сјеница са површином од 1.059 км² представља једну од највећих општина у Републици Србији. Налази се у југоисточном делу Златиборског округа, источно од реке Лим, на малој реци Грабовици и географски припада Пештерској висоравни. Општину чини 44 насеља смештена у централном делу Санџака. Налазећи се у планинском окружењу обилује великим природним потенцијалима за развој планинског туризма. Овај крај је познат како у Србији тако и у Европи као најхладнији где се температуре у зимском периоду спуштају и до -40°19

Природни ресурси

Заштита животне средине је у последњим деценијама 20. века па до данас веома актуелна тема са којом се сусреће читаво човечанство. Посматрајући историју и развој људског друштва увиђа се да је човечанство као највећи извор за свој „напредак“ користило природне потенцијале не марећи за будућност и предстојеће генерације. Међународна унија за заштиту природе (IUCN) је 1996. године дефинисала: „Еко-туризам као врсту туристичког путовања које ужива потребе очувања животне средине и које се везује за посету релативно очуваним природним добрима у циљу уживања и дивљења природним као и културним вредностима чиме се промовишу активности заштите. Овај вид туристичког кретања карактерише низак степен негативног утицаја туристичких посета на природу и велики обим позитивних социо-економских ефеката по локално становништво.“ 20

Увац је туристички најзначајнија десна притока Лима, који извире испод планине Озрен и тече између високих планинских масива кроз које је усекао живописне клисуре. Површина слива му је 1.344 км², а укупна дужина 109 км. Својом дужином и ширином ова река не одаје своју праву снагу, коју црпи од брзи планинских речних токова: са десне стране Вапе, Кладнице и Тисовића, а са леве Бистрика и Брезанске реке. Управо на реци Увац су изграђене две хидроцентрале: ХЕ "Кокин Брод" и ХЕ "Увац". Ту су и три вештачка акумулациона језера: Сјеничко, Златарско и Радоињско. Због својих тешко приступачних кањона околина Увца је била погодна за изградњу манастира: Увац и Дубрава.

Специјални резерват природе „Увац“ је заштићено природно добро од изузетног значаја, које се налази у кањону истоимене реке, укљештен између планина Златара и Јадовника. Обухвата 7.543 хектара. Минимална надморска висина у резервату износи 760 м, а максимална 1.322 м. Воде реке Увац су дубоко усекле своје корито у кречњачке стене формирајући тиме сужене клисурасто-кањонске долине са стрмим

---

19 (С.Штетић, 2007, Посебни облици туризма)

20 (С.Штетић, 2007, Посебни облици туризма)

литоцима и укљештеним меандрима чији ртови су просечне висине 100 м. Околину чине бројни крашки облици рељефа: крашке површи, вртаче, увале, пећине, јаме и окапине.

Ушачки пећински систем дужине је 6.185 метара и то га чини највећим пећинским системом у Србији. Пећине краси богати пећински накит, таложен из прокапних вода стварајући тиме сталактите, сталагмите, стубове, бигрене каде, драперије и стакласте иглице. Сложена структура пећинског система састоји се из две пећине и једне јаме чији су канали међусобно повезани. Пећински систем има високу спелеолошку вредност и тиме велики потенцијал за развој овог вида туризма.

Ледена пећина представља део тог система са дужином канала од 2.039 метара. Веома је богата пећинским накитом где се истичу прве три дворане, део четврте и западна галерија. Најзаступљенија форма накита су стубови чија висина износи 10 метара и више.

Тубићка пећина се налази у сели Тубић, пет километара северозападно од Сјенице, укупне дужине канала 1.929 метара. Пећина је повремено хидролошки активна где је један улаз у функцији понора, а други извор и њен главни канал практично представља проточни тунел Маљевинског потока.

Баждарска пећина налази се у селу Урсуле, засеок Таировића, око 10 километара северозападно од Сјенице, на десној обали Увца. Улаз се налази на 1.075 м.н.в. односно 155 метара изнад нивоа реке Увац, чија је ширина осам метара и висина 12 метара. На удаљености од 100 м од улаза део канала је најбогатији накитом. Пећински систем је релативно једноставан, хоризонтални спелеолошки објект који спада у ред најдужих пећина у Србији.

Екосистем Специјалног резервата природе "Увац" чини: 24 врсте риба, 172 врсте птица и 219 биљних врста. Чиста вода у водотоку и акумулацији станиште је младице, поточне мрене, скобаља, поточне пастрмке, клена, плотице... Поред богатства рибљег фонда треба истаћи и присуство ретких и угрожених врста сисара као што су вук, медвед, рис, видра, срна, јазавац, куна златица, куна белица и дивља свиња. Од регистрованих 219 биљних врста три су од међународног значаја, три на Црвеној листи флоре, 25 је под контролом сакупљача, коришћења и промета, док 50 врста има лековита својства. Разноврсност реликтних, ендемичних и угрожених биљних и животињских врста значајна је за очување екосистема у целини,

*Слика 90- Белоглави суп изнад меандара Увца.
Извор:ТО Сјеница*

самим тим улога туризма огледа се у одрживости биодиверзитета и геодиверзитета.

За љубитеље птица и развој орнитолошког туризма у СРП "Увац" издваја се присуство 172 врсте птица од којих у најзначајније спадају: белоглави суп, сури орао, орао змијар, орао белорепан, орао рибар, сиви соко, соко ластавичар, јастреб осичар, сова буљина, велики ронац, прдавац, лештарка... Увац је стављен под заштиту да би се сачувао белоглави суп - врста орла лешинара који има распон крила и до три метра. Његова улога у ланцу исхране је незаменљива у екосистему, јер се углавном храни угинулим животињама чиме спречава ширење зараза и на такав начин чини природну рециклажу. Белоглави супови своја гнезда праве на стенама кањона образујући мање или веће групе гнезда. Женка у току године снесе само једно јаје у зимском периоду јануар - фебруар када је температура ваздуха и до - 20 °C. Током периода инкубације родитељи се смењују наизменично у гнезду не остављајући јаје само. Када се излегу младунцима је потребно 105 дана до првог лета, а за то време родитељи се старају о младунчету доносећи му храну. Одрасла птица достиже тежину до 8,5 кг, а тек након пет година живота је у стању да формира пар. Животни век је око 25 година. Белоглави суп је почетком деведесетих година 20. века био пред нестанком због немарности човека, нарушавањем станишта (потапањем кањона Увац), недостатка хране изазваног тровањем штеточина, па је остало само седам парова. Организовањем хранилишта Манастирина на које се износе тела угинулих животиња, залагањем чувара природе и локалног становништва бројност белоглавог супа се повећала на око 90 гнездећих парова, односно око 500 јединки, чиме је колонија ове врсте птице постала једна од највећих у Европи. Орлови са Увца красе грб Србије још од времена Немањића, а овај "небески краљ" куда год да одлети увек се врати тамо где му је најбоље – у свој замак на Увцу.

Специјални резерват природе "Пештерско поље" је једино влажно висинско подручје у Европи на надморској висини 1.050 м и заузима површину од 3.177 хектара. Пештерска висораван је највећа крашка висораван на Балканском полуострву и једна од највећих у Европи. На самој висоравни се налазе многе понорнице, од којих је највећа Брошница. Пештер је богат суватима за испашу оваца, а крај је познат по производима добијених од пештерских оваца (пештерско-сјенички сир и др.). Веома је привлачан љубитељима туризма нових неистражених предела и нетакнутих природних лепота. Пештер је богат извориштима тресета који се сматра најквалитетнијим у Европи, а познат је и по специфичној микроклими, посебно оштрој током зимског периода када

Слика 91- Пештерско поље. Извор: ТО Сјеница

температуре ваздуха се спуштају и до - 40 °C. Зато носи епитет "Српски Сибир", а због надморске висине и великог броја културно-историјских споменика зову га и "Српски Тибет". Као у бајци о седам гора Пештер се налази иза седам планина које се могу обухватити погледом, чији се врхови као круне издижу изнад висоравни и додирују небески свод. Те планинске круне су Голија (врх Јанков камен 1.833 м), Јавор (Василин врх 1.520 м), Златар (врх Голо брдо 1.627 м), Јадовник (врх Катуних 1.734 м), Озрен (врх Орловача 1.693 м), Гиљева (врх Јеленак 1.617 м) и Жилиндар (1.616 м).

Јадовник је планина 15 км удаљена од Сјенице. По предању име је добила по ономе што својим посетиоцима уме да приреди нарочито у зимским месецима. Лети су највећа атракција ове планине водопади реке Сопотнице коју карактерише велика висинска разлика између извора на 1.150 метара и ушћа 465 метара.

Гиљева представља планинску област која ка југу Пештерску висораван раздваја од високих црногорских планина. Удаљена је 20 км од Сјенице и целом својом површином припада територији сјеничке општине. Својим крашким облицима рељефа привлачи велики број заљубљеника у природу, а својим катунима, торовима и стадима оваца представља рај за пештерске сточаре.

Озрен је укљештен између Јадовника и Гиљеве, са његовог врха се не види само Пештер већ и највише црногорске планине: Дурмитор, Бјеласица, Сињевина, Комови. На падинама се налази ловиште Царичина, а на обронцима извире река Увац.

Голија је највиша планина југозападне Србије и једна од најшумовитијих у Србији. Има велики потенцијал за смучарске спортове, зими обилује снегом, док се лети трансформише у лепе пашњаке и осунчане падине идеалне за љубитеље природе. Голија је први резерват биосфере у нашој земљи. Влада је 2001. године донела одлуку којом се подручје Голије ставља под заштиту УНЕСКО-а, проглашава се Парком природе и сврстава у прву категорију заштите као природно добро од изузетног значаја. На Голији постоји туристички центар Одвраћеница са хотелом и скијалиштем на надморској висини од 1.744 м. На локалитету **резервата природе Гутавица**, у близини села Угао, на површини од 9 хектара расту искључиво смрча и јела представљајући непрегледне површине четинарских шума на Пештеру.

Јавор је простран планински масив између Голије и Златара, на 30 км од Сјенице. Јавор обилује великим бројем хладних извора, планинском водом са квалитетним условима за одмор и шетњу. На обронцима Јавора у оквиру **Резервата природе "Огорјевица"**, недалеко од села Кладница, налази се заштићени резерват са примерцима пирамидалне јеле, која се налази на само три локације у Европи..

Златар представља оазу природних лепота, чистог ваздуха и четинарских шума. Удаљен је 30 км од Сјенице и у самом имену су скривена сва њена својства. Златар се својом природним карактеристикама сврстава међу битније туристичке просторе у Србији, у коме се може развијати спортско-рекреативни, здравствени, излетнички,

конгресни, екскурзивни, ловни и туризам на селу. За сада се третира као центар здравственог туризма са медицинским центром намењеним лечењу срца и крвних судова.

Слика 92- Ски центар "Жари". Извор: ТО Сјеница

Ски-центар "Жари" налази се шест километара од Сјенице са квалитетним условима за рекреацију, опуштање и уживање у зимским чаролијама. Један део комплекса представља стаза за нордијске дисциплине укупне дужине 5.5 км са комплетно опремљеним стрелиштем за биатлон, што је чини уникатном стазом у региону те носи титулу *Националног биатлон центра "Жари"*. Користи се за одржавање најзначајнијих националних и

регионалних такмичења. Стаза у дужини од 2.5 км прекривена је асфалтном подлогом чиме се сезона нордијског трчања никада не завршава. На обронцима Коритника значајну атракцију представља стаза за алпско скијање, која представља други део Ски-центра "Жари" чија је укупна дужина опремљена жичаром 850 м.

Сјеничко-пештерска висораван је богата рекама и то су Вапа, Јабланица, Грабовица и Увац које меандрирају, повећавају се, уливају једна у другу и на крају формирају Сјеничко језеро у кањону Увца. Реке и језера су веома богата рибом и број риболоваца на њеним обалама сваке године је све већи. У рекама могу се видети разне врсте риба: младица, сом, поточна пастрмка, скобаљ, клен и многе друге, и то у капиталним примерцима.

Река Вапа је омиљена река међу риболовцима, извире на 1.040 метара. Настаје од многобројних потока и врела од којих је најзначајније у селу Градац. Укупна дужина ове планинске реке, с прозирно бистром водом и дубоким вировима, је 18 км. Богата је пастрмком, кленом, мреном и крупним липљеном. Протиче кроз доњи део Пештерске висоравни, кроз који меандрира и улива се у реку Увац.

Преграђивањем реке Увац у селу Акмачићи на 485 м.н.в. настаје **Сјеничко језеро**. Дуго је 25 км, са максималном дужином 108 м и браном која је дуга 160 м, а висока 110 м. На обали језера се налази СРП "Увац" и највећа колонија белоглавог супа. За риболовце језеро је богато шараном, кленом, младицом, мреном и сомом.

Културно - историјско наслеђе

Сјеница је једна од ретких општина која може да се похвали својом мултиетничности, тако да споменици културе, од којих се могу издвојити манастир Куманица и Џамија султаније Валиде, представљају право национално и светско благо.

Манастир Куманица се налази у селу Врбница, на почетку клисуре реке Лим поред кога пролази железничка пруга. У њему се налази црква посвећена Светом Архангелу Гаврилу, која највероватније датира из 14. века. До 18. века у њему су се налазиле мошти Григорија Куманичког и значајан рукопис Куманичко четворојеванђеље које је настало почетком 16. века. У манастиру је пронађен куманички саркофаг који је припадао једном свецу и представља један од најзначајнијих средњовековних налаза. Не може се са сигурношћу утврдити ко је ктитор манастира. Постоје различите легенде о настанку, па према једној од њих Турци су уходили једног српског великаша који је успео своје благо да остави кумовима који су заузврат начинили овај манастир. Друга прича каже да се на овим просторима подвизивао Свети Григорије који је с краја 13. и почетком 14. века подигао манастир. Према пројекту из 1970. године било је предвиђено да железничка пруга Београд – Бар прође преко разрушених остатака манастирског комплекса, али је ипак на интервенцију Завода за заштиту споменика културе из Краљева овај манастир сачуван. Први делимични радови на поправци манастира извршени су 1971., а потпуна реконструкција и обнова целокупног комплекса 2000. године. Манастир је један од ретких светилишта где се на дан Светог Архангела Гаврила сваке године окупи велики број припадника различитих вероисповести. За манастир су везана многобројна излечења и исцељења поред чудотворних моштију Светог Григорија Куманичког. Поуздано се не зна ко је заправо био Григорије, а кроз историју манастира се помиње да је био српски просветитељ и архиепископ те да је припадао лози Немањића. Између бројних занимљивости везаних за манастир спомиње се и постојање *млековода* изграђеног од керамичких цеви које су повезивале планину са подножјем и којима се млеко дотакало како би жене од њега справљале сир и кајмак у близини манастирског комплекса поред реке Лим. Ову тврдњу износе пројектанти ЦИП-а 1967. године који су открили керамичке цеви.

Слика 93- Манастир Куманица.Извор: ТО Сјеница

Џамија Пертевнихал Валиде султаније, позната као **Џамија султаније Валиде**, има статус царске или царева, јер ју је градила султанова породица. Смештена је у граду Сјеници и представља њен симбол (назива се је још и куршумли или бела џамија). Изграђена је 1870. године као задужбина мајке 32. султана и 111.

Слика 94- Џамија султаније Валиде. Извор: ТО Сјеница

исламског халифе Абдул Азиза. Представља једину сачувану царску џамију на територији Србије и Санџака, отворену за све туристе и посетиоце. У време када је грађена била је најзападнија царска џамија у Европи и представљала је симбол моћи Османлијског царства и његовог поновног уздицања. Сјеница у то време није бројала више од 5.000 становника, па је самим тим овај подухват био грандиозан. Чак и данас ова џамија изгледа велелепно и симболише велико мајсторство и умешност њених градитеља. Џамију карактерише кубе – купола без стубова чији је пречник око 15 метара, што је чини џамијом са највећим кубетом на Балкану. Кубе се ослања на једну греду и направљено је тако што се на дрвену конструкцију стављала мешавина блата и сламе, а на то су стављани оловни листови као заштита од кише и снега. Са унутрашње стране је стављан хоросан, који се правио од живог креча и коњске длаке што га је чинило чврстим материјалом полупропустљивим за ваздух, те су греде и остале дрвене конструкције остале суве и очуване до данас. Грађена је од белог камена и материјала са санџачког подручја, чија изградња није довршена због недостатка финансија у то време. Без темеља је и има један минарет. Због недовршене изградње изнад улазних врата нема тариха, већ постоје украси. Украсна пластика са десне стране симболизује у облику концентричних кругова универзум, а са леве стране џенет - рај. Изнутра је била обојена светлоплавом тиркизном бојом која је у то време била султаново обележје. Величанствено кубе без стубова прекрива основни простор за клањање, унутрашњост је добро осветљена са по два прозора са бокова и три у нивоу михраба. Током Првог светског рата аустроугарска војска је са џамије скинула оловне плоче како би их искористила за прављење муниције. Џамија данас има подно грејање, а тај начин грејања воденом паром био је предвиђен јер је њена конструкција издигнута на каменим шиповима. Због свог великог културно-историјског значаја и архитектонске вредности џамија је под заштитом УНЕСКО-а.

7.1.10. АРИЉЕ

Ариље је мала општина са укупном површином од 349 квадратних километара. Овај крај се убраја у најчистије и најздравије у Србији пре свега због богатства шумским пределима, рекама, изворима и потоцима. Река Рзав носи епитет најчистије реке у Србији. Најзначајнији ресурс и делатност у којој је запослена већина становништва Ариља је производња малине. Малина се гаји на преко 1.200 хектара и годишње се произведе преко 1.400 вагона екстра класе овог воћа. Осим производње малине, у Ариљу се гаји и друго јагодичасто воће, као и разне сорте шљива и јабука.

Природни ресурси

Цела површина општине испресецана је већим и мањим изворима, потоцима и рекама које су богате водом у свако доба године. **Најзначајнији водотокови су:** Велики Рзав, Мали Рзав (Рзавац) и Моравица. Мање реке су Пањица, Трешњевачка река, Гривска

река, Новитовића река, Латвичка река, Биљевачка река и Миросаљачка река. Правац пружања водотока је углавном северозапад-југоисток.

Од око 40. извора најобилнији су Велика и Мала бања у Клисурси. Има и врела као што су Зијача и Мукавица у Бјелуши, Млавско врело у Миросаљцима и Топалско врело у Вигошту. Неки од извора су каптирани за водоснабдевање. У Церови, Крушчици и Високој постоје издани минералне воде. Од њих је свакако најважнији извор у кањону Великог Рзава – Височка бања. Водена пећина у Добрачама је позната, јер из ње извире река.

Моравица је највећи водоток пожешке котлине и један од највећих токова ариљског подручја. Дужина тока је око 90 км. Извире на планини Голији. Моравица има изразито асиметричан слив, јер са десне стране прима само једну већу притоку Лучку реку, а све остале значајније притоке прима са леве стране: Ношницу, Грабовачку реку, Пањицу и своју највећу притоку Велики Рзав. Има одлике типичне планинске реке, велики пад, клисурасту долину и непостојање алувијалне равни.

Велики Рзав дужином од око 55 км највећа је притока Моравице и сврстава се међу значајне реке Западне Србије. Настаје од изворишних кракова Пресјечке реке и Буковог потока на северним падинама Чемернице. Веће притоке су Мали Рзав, Љубишница, Катушница и Приштавица. Рзав спада у најчистије водотоке у Србији. Његова вода је готово питка на самом речном кориту. Има обележје праве планинске реке, одликују је и мањи слапови, брзаци који се смењују на мањим вировима. Иако хладна и брза река изузетно је атрактивна за купалишни туризам.

Мали Рзав чини више мањих поточића у селу Катићи, општина Ивањица. Ток ове реке углавном има северни правац. То је плитка и брза река чија је долина релативно широка и усечена у непопустљиве стене. Долина Малог Рзава дуга је 33 км. Мали Рзав је притока Великог Рзава.

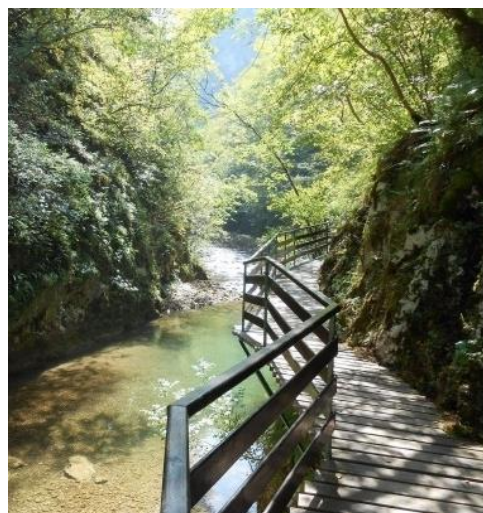
Оба Рзава се одликују дубоким и клисурастим или кањонским долинама. Ове особине су се пренеле и на њихове притоке, па је рељеф дубоко дисециран и тешко проходан. У горњим токовима два Рзава јављају се топла сумпоровита, али недовољно уређена врела Височке и Рошке бање. На рекама се у току године јављају два максимума протицаја и два минимума протицаја. Први максимум је у марту и априлу, услед топљења снега и кишних падавина. Други максимум је у новембру и децембру као последица јесењег кишног периода. Први минимум јавља се у септембру и октобру услед мање падавина и већег испарења, а други у јануару и фебруару услед снежних падавина које се задржавају на површини и ниских температура.

Пањица је лева притока Моравице. Позната је по кањону који се у дужини од пет километара простире између села Бреково и Добраче. То је уска и брза река чије су лепоте сада доступне само планинарима и смелијим излетницима. Уз листопадне шуме на стрмим ободима кањона, куриозитет ове реке су и слапови и каскаде, посебно у време максимума протока. Пањицин slap у селу Брекову (у засеоку Шуљићи) прави Водену пећину у проходности од око 100 метара. Још није довољно истражена, али се

претпоставља да је водена маса која излази из пећине уствари понорница настала од више извора који пониру у зони Кукутнице и Округлице у Бјелуши. У клисури Пањице Јосиф Панчић је открио ендемску врсту биљке *campanula secundiflora*, овај простор је и даље неистражен.

Водотокови општине Ариље користе се у више намена: за купалишни туризам, за водоснабдевање, риболов и рибњаке. Све воде су изузетно чисте за купање и пиће – на територији општине изграђен је регионални систем за водоснабдевање *Рзав* који водом снабдева општине Ариље, Лучани, Пожега, Чачак и Горњи Милановац. Настањене су квалитетним врстама рибе, пре свега пастрмком. Узимајући за репер Велики Рзав као главни ток, температура воде је погодна за купалишни туризам од јуна месеца до краја августа. Додатни куриозитет вода овог краја јесте њихова бистрина, чистоћа и провидност које се мере највишом категоријом квалитета. Обзиром да су токови брзи, температура воде у најтоплијим месецима ретко прелази 18°C, што не представља препреку у развоју купалишног туризма већ скраћује сезону.

У селу Висока на око 40 км од Ариља у кањону Великог Рзава налази се извор **Височка бања**. Ова вода припада категорији калијум-магнезијум, хидрокарбонатним, олигоминералним хипотермалним водама. Избија из дубине у виду мехурића на више места поред самог речног корита, а делом и у самом водотоку. Температура воде је 28°C и лечи реуму, болести костију, срчане тегобе и живце, побољшава вид. Бања има три купатила тј озидана базена који се налазе на веома приступачном месту. Приступни пут од центра Ариља до бање је асфалтиран, а мост,

галерија и стаза која води до базена уређени су кроз пројекат "Туризам нова шанса за сарадњу и развој – *Exchange 3*" 2012. године. Три бетонска базена, од којих су два покривена плексигласом, уређена су уз помоћ ариљских привредника.

Слика 95- Височка бања. Извор: ТО Ариље

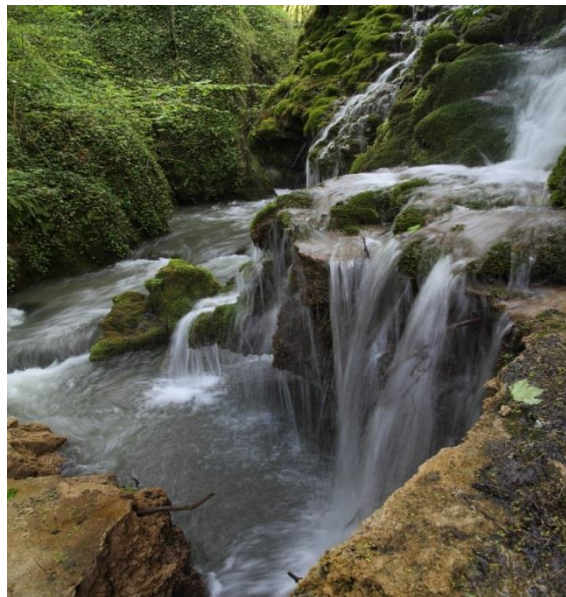
Споменик природе - Бјелушка потајница

Ово је крашки извод интермитентног типа (са прекидима у истицању воде), који се налази у селу Бјелуша, на месту званом Луке. Извор је стављен под заштиту државе као споменик природе, површине 24.517 хектара. Сврстан је у трећу категорију заштите као значајно природно добро, а о њему се стара Општинска управа општине Ариље. Овај интермитентни крашки извор представља други крашки извор овог типа у

Србији. Извор је први пут стављен под заштиту 1964. године, као природни споменик геоморфолошког карактера. Скупштина општине Ариље донела је 06.10.2006. године Одлуку о заштити споменика природе Бјелушка потајница, 01 број 501-15/06.

Водена пећина

По свом положају и изгледу Водена пећина је један од најмаркантнијих и најзначајнијих спелеолошких објеката у Ариљском крају. Ова изворска пећина се налази у јединственом амбијенту кањона реке Пањице који дренира простране кречњачке површи села Бреково и Добраче. Овај спелеолошки објекат значајан је са више аспеката, пре свега због своје хидролошке функције и свог хидрогеолошког потенцијала. Водена пећина је извориште подземне воде велике издашности, активно током целе године. Због тога је јако важно испитати читаву

мрежу подземних токова и установити евентуалне подземне везе, као и потенцијалне загађиваче. Са друге стране, сам кањон реке Пањице, па тако и Водена пећина, имају велики туристички потенцијал. Релативно приступачни терени, предиван амбијент и ретке кречњачке морфолошке појаве и облици који се овде могу уочити чине ово место јединственим и као таквим савршеним за активни одмор. До Водене пећине долази се кањоном реке Пањице стазом дугом један километар. Непосредно испред пећине налази се велелепни водопад висине осам метара.

Слика 96- Водена пећина. Извор: ТО Ариље

Културно – историјско наслеђе

Градина Моравица

У току је конзервација старог града коју реализује Завод за заштиту споменика Краљево који је од Министарства културе добио подстицајна средства за ову намену. (У конзервацији учествују и општине Ариље и Ивањица). ЗЗС Краљево упутио је републичким институцијама захтев за проглашење овог локалитета археолошким налазиштем и предложио проглашење заштићеног подручја.

Локалитет има четири очувана хоризонта. Најстарији хоризонт припада праисторијској епохи на прелазу из бронзаног у гвоздено доба. Следећи хоризонт припада периоду ране Византије, односно шестом веку. Трећи хоризонт је средњовековне епохе, која датира између деветог и 12. века. У

трећем хоризонту, по налазима, утврђено је да је ово утврђење било СЕДИШТЕ ЖУПЕ МОРАВИЦЕ (најзначајније откриће током истраживања 2016. године). Најмлађи хоризонт припада позно-средњовековној епохи из 14. века. Налаз архајске мајолике (веома вредне, увозне италијанске керамике из средине 14. века) у Кули 1 представља тек друго налазиште ове керамике на територији Србије. Осим на Градини у Трешњевици, ова врста керамике пронађена је у Расу. Поседовање посуђа од овако скупог материјала могао је себи да приушти само неко из вишег staleжа.

Током последњих истраживања дефинисане су трасе бедема утврђења и других фортификацијских елемената – кула и сувог рова. Основа града је неправилне издужене основе димензија 28 x 93 метара, а највиша тачка утврђења је на 653 метра где се данас налази звоник цркве.

Сачувани бедеми су дебљине од 1,4 - 1,6 метара док је највећи део очуваног бедема висине 2,6 метара. На самом улазу у град налази се кула кружног облика која је очувана у висини од 2,6 метара. Друга кула очувана је само у темељу, као и већина других објеката у оквиру локалитета.

Градина је страдала у пожару 1373. године током рата Николе Алтомановића и кнеза Лазара и Твртка (када је страдао и Стари град у Ужицу). Наведени подаци су преузети из извештаја о реализацији пројекта Историјског института Београд, које је општини Ариље поднео др Дејан Булајић, вођа пројекта института.

Црква Светог Илије, која се налази на простору Горњег града утврђења, подигнута је на темељима старије цркве из 1811. године.

Локалитет Голубињак

Изнад Височке бање и Рзава на стени Голубињак налазе се остаци старог утврђења. Не постоје никакви писани документи о овој грађевини, као ни усмена предања, осим помињања проклете Јерине. У народу постоји веровање да је Јерина зидала овај град, међутим не зна се да ли су остаци из средњег века или датирају из римског периода.

Зидови су одавно обрушени, али се разазнају димензије. Са северне стране види се зид дужине шест метара, он се улама краћим зидовима у дужини од 1,7 м, а затим се и лево

и десно протежу зидови дужине 2,5 м, односно око 10 м. На дужој страни налази се зид у дужини од 20 м. Дебљина зидова се не може оценити, јер су обрушени и по унутрашњој страни. Зидани су живим кречом које се претворио у кречњак.

Конак Сердара Јована Мићића

Конак је саграђен 1823. године и припадао је ондашњем кнезу рујанском, сердару ужичке нахије Јовану Мићићу. Куће су у то време имале штале у приземљу у којима се држала стока, док је спрат био намењен за становање. Оно што карактерише ову кућу је чињеница да није имала шталу и што је врло вероватно била прва права градска кућа у Ариљу намењена само за становање. Страст српских политичара према атрактивним локацијама није заобишла ни давнашњег кнеза Мићића. Имао је конак са пратећим објектима опасан зидинама у Чајетини, који су окупатори тенковима порушили у Другом светском рату. Конак у Ариљу сазидао је јер је ту волео да борави зими. Сазидан на заравни југозападно од цркве, као градска спратна кућа са доксом, поставио је темеље варошице. Својим местом и фантастичним погледом који се пружао према Погледи, Небешкој, Клокочу и Голупцу изазивао је дивљење.

Док су у то време људи живели у дрвеним кућама покривеним сламом ова кућа, величином и начином градње, представљала је прави двор. Конак је уклоњен због лошег стања у коме се налазио и чека реконструкцију.

Верски објекти

Црква Светог Ахилија

Ариљска црква посвећена је епископу Ахилију из Ларисе (Грчка), ватреном борцу против аријанске јереси и учеснику првог Васељенског сабора у Никеји 325. године. Господ га је прославио победом над аријем, учинивши чудо да на Ахилијево исповедање истине потече вода из камена.

Храм Светог Ахилија тесно је повезан за светородну династију Немањића и првог српског архиепископа Светог Саву.

Својом нестварном близином и виткошћу доминира језгром варошице Ариље. Према својим архитектонским својствима припада Рашкој стилској групи која је обележила 13. век кохерентним спојем Романичке обраде спољашњости и Византијског просторног концепта. Сликање

Слика 98-Црква Светог Ахилија. Извор: ТО Ариље

фасада у стилу византијског ћелијастог слога, технике зидања наизменичним редовима камена и опеке, на романички обрађеним зидовима чини цркву Светог Ахилија *јединственом грађевином 13. века на укупном подручју византијског света*, обзиром да нема сачуваног примера неке православне богомоље из те епохе чија фасада је у потпуности била украшена на овај начин.

Поред архитектонских вредности и историјског значаја, црква се истиче и као галерија драгоцених фресака. Најзанимљивији део фрескоансамбла чине портрети владара из лозе Немањића, њихових сродника и свих архиепископа од оснивања Српске цркве. Највећу пажњу привлаче портрети на јужном делу унутрашње припрате, стојеће фигуре ктитора краља Драгутина са моделом цркве у рукама и фреска изнад мироточивог гроба Драгутиновог млађег сина Урошица. Као недвосмислени документ краљеве ктиторске активности и илустрација међусобног уважавања, један је од најлепше идеализованих портрета владарске браће Милутина и Драгутина Немањића у пратњи жене, угарске принцезе Кателине. *По први пут у историји српског фрескосликарства* појављује се једно ново иконографско решење. До тада је било уобичајено да на ктиторским представама Богородица или светитељ заштитник приводе ктитора Христу на престолу, погнуте главе са моделом храма у рукама. Овде је Син Господњи насликан смањен у медаљону између глава усправљених, фронтално окренутих краљева, које благосиља подигнутим рукама. Представе ова три лика заузимају посебно место у развоју српског средњовековног портрета.

Фреска Светог Архангела Гаврила – Плави анђео (ариљски анђео), отменог лика у блиставој једноставној туници, инкарнација је Господњег повереника нестварне лепоте и величанствене племенитости. Сигурно постављена фигура Архангела, јасно израженог карактера са снажном мускулатуром и богатом одором ратника, изузетне је ликовне вредности. Ова фреска *сврстава се у најужи круг ремек дела старог српског сликарства*. Историјски значај имају и портрети Драгутинових синова – Владислава и Урошица, а представе српских архиепископа и припадника Немањићке лозе као и портрети моравичких епископа и митрополита, чине једну од најзначајнијих скупина зидних слика, преко којих се препознају занимљиви ликови из српске прошлости.

*Слика 99- Фреска
Светог Архангела
Гаврила.Извор: ТО
Ариље*

Аутори ариљских фресака нису познати по имену, зна се да су пореклом из Солуна. У стилско иконографском погледу овај живопис је дело које најављује прекретницу у развоју српског зидног сликарства. Он је весник новог стила, којим ће дворска сликарска радионица краља Милутина обележити сликарску уметност Србије првих деценија 14. века.

У Ариљу је сахрањен Драгутинов млађи син принц Урош. Ова чињеница указује на значај храма за самог краља и могућност да се неки од дворова налазио у близини Ариља. Оно што храм у Ариљу издваја од осталих задужбина Немањића изграђених у

овој епохи, поред његове висине, је и недостатак куле звоника над спољном припратом што је карактеристика свих епских седишта, улаз на јужној страни уместо уобичајеног на западној.

У доба Цара Душана, Моравичка епископија подигнута је у ранг митрополије, по проглашењу Српске патријаршије 1346. године.

Црква је заштићена Решењем Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС о проглашењу броја 425/47 од 23.10.1947. као и Одлуком о утврђивању непокретног културног добра од изузетног значаја, Службени гласник СРС бр 14/79.

Манастир Клисура

Манастир Клисура (назив потиче од географског локалитета на коме се налази) у Добрачама, смештен је на левој обали реке Моравице, поред пута Ариље-Ивањица. У саставу манастирског комплекса најзначајнији објекат је црква Светих Архангела Михаила и Гаврила. Подигнута је у 13. веку по узору на тадашњу цркву Светог Ахилија. Припада стилу рашке школе са нешто јаче наглашеном куполом и конструктивним решењима. Обновљена је 1798. године. Манастир Клисура има историјску, архитектонску и уметничко-споменичку вредност и сведочи о карактеристичном уметничком стваралаштву и културним приликама у југозападном делу Србије. Унутрашњост храма прекривају фреске и иконе, које су осликали познати иконописци Симеон Лазовић и Димитрије Посниковић. У њему се чувају уметнички вредне руске иконе, а мајстори дуборесци остварили су велики домет у изради портала.

Манастир Клисура има готово све богослужбене књиге углавном руских издања из 19. и са почетка 20. века. Имао је и доста старих рукописних књига. Највећи број старина, богослужних предмета и

Слика 100-Манастир Клисура. Извор: ТО Ариље

књига које је манастир имао уништили су Аустријанци 1915. и 1916. године у бројним потерама за поп Вељком Танкосићем, дугогодишњим парохом овог манастира, који је због родољубља и организовања отпора окупатору обешен од стране Аустријанаца 1916. године у Ужицу.

Манастир се налази под заштитом државе. Заштићен је Решењем Републичког завода за заштиту споменика културе Београд о проглашењу број 598/3 од 28.12.1966. године.

7.1.11. ПОЖЕГА

Пожега лежи на 315 метара надморске висине и састављена је од 41 насеља. Богату историју овог града најбоље описује кружни трг (центар данашње вароши) који је по налогу кнеза Милоша Обреновића 1832. године формирао секретар кнежеве канцеларије Лаза Зубан. Он је у пространој равници побио колац и за њега везао дуг конопац, те на његовим крајевима "ошестарио" круг. Око круга су временом ницале куће, кафане, дућани.. Данас, после 186 година, овај трг је проглашен за најлепши у Србији, а 2012. године добио је НИН-ову награду за најуспешније архитектонско дело.

Природни ресурси

Село Роге

На 12 км од Пожеге, недалеко од магистралног пута Пожега-Ужице, налази се село Роге. **Река Рзав** која протиче кроз село убраја се у најчистије у Европи и једно је од већих станишта поточне пастрмке. Роге имају и своју, у народу одомаћен назив, РОШКУ

БАЊУ, познату по позитивном деловању на болести зглобова,

Слика 101- Село Роге. Извор: ТО Пожега

живаца, очију и хроничног

реуматизма. У самој бањи постоје базени са лековитом водом која помаже у лечењу многих обољења. Овај локалитет има многобројне висове и видиковце, предивне крајолике пуних шума, пропланака, бистрих извора, чистог ваздуха.

Тометино поље

Тометино Поље је право име за предео за пешачење и планинарење. На овим стазама се ужива у приказу раскошних планинских ливада, усамљених јаруга и импозантних висинских удолина. Тометино Поље има благу и пријатну климу, просечна температура ваздуха у току лета не прелази 22°C, док зиме обилују снегом пуна четири месеца. Због доброг географског положаја до Тометиног Поља допиру ваздушне масе из Медитерана које се сукобљавају са ваздушним масама Карпата и Панонске низије.

Прелепа природа и чист ваздух са високом концентрацијом кисеоника и негативних јона.

Према истраживањима, Тометино Поље захваљујући свом положају и климатским условима представља јединствену ваздушну бању у овом крају, која изузетно повољно утиче на лечење неуровегетативних обољења, обољења крви, плућа као и поремећаја изазваних стресом. Тометино Поље је познато по ливадама са лепом меком травом. У пролеће ливаде овог села пожуте од најлепшег планинског цвета - нарциса. У Тометином Пољу постоје два строга резервата природе: Чалачки поток и Вражји вир.

Културно- историјско наслеђе

Спомен комплекс Милошу Обреновићу у селу Горња Добриња се налази у подножју планине Маљен на 20 км северно од Пожеге. Састоји се од цркве Светих Апостола Петра и Павла, чардака, звоника и споменика кнезу Милошу. Цркву Светих Апостола Петра и Павла је 1822. године на месту старе цркве брвнаре подигао Милош Обреновић, као своју задужбину. Налази се у центру села. Посвећена је апостолима Св. Петру и Павлу. Изграђена је од камена и цигле. На спољној фасади наглашена је припрата, наос и полукружна апсида са нижим кровом, на западном фасадном простору је портал. Иконостас је постављен 1883. године, претходно израђен у Бечу, и дар је краља Милана Обреновића. Главни сликар је био Ђорђе Крстић. Иконостас је грађен од дрвета, димензија 6,45 м ширине и висине 4,5 м. Равне површине су сиво-плаве боје, а оквири икона и двери су украшени резбаријом и позлатом. Царске двери су рађене у стилу класицизма. Свако се крило завршава у виду лука и све двери су са позлатом. Најзначајније иконе су Богородица са Христом, Исус Христос, Свети цар Константин и Света царица Јелена, Свети Петар и Свети Павле, Свети Јован Крститељ и Свети Никола.

Југозападно од порте издиже се звоник на три спрата са четвороугаоним кровом покривен шиндром. У комплексу се налази и очувани чардак кнеза Милоша. Чардак је од дрвене конструкције, једнопросторна зграда са стрмим пирамидалним кровом покривеним шиндром. Кнез Милош је чардак подигао 1860. године као задужбину свом оцу Теодору. Ово необично здање вредан је споменик народног неимарства. Његова основна функција је била смештај и боравак кнеза и његових гостију за време црквених сабора и других свечаности. Доњи део ове грађевине је чесма са извором хладне питке воде.

Источно од чардака је *споменик кнезу Милошу Обреновићу*. Направљен је 1990. године, а дело је вајара Мирослава Протића, родом из Горње Добриње. Недалеко од

Слика 102- Споменик кнезу Милошу Обреновићу. Извор:ТО Пожега

комплекса налази се пар значајних грађевина. Школа је подигнута 1857. године и стамбена зграда свештеника, учитеља и краљевог посланика Милана Поповића изграђена 1890. године. На раскршћу главног пута за Пожегу и сеоског пута за село Душковци је стара механа направљена 1869. године. Поред овог изузетног културног здања, околина манастира је исто тако задивљујуће лепа, чиста и очувана.

Музеј Железнице је једини музеј у Пожеги, налази се поред нове железничке станице на километар од центра града. Пожешки музеј почео је са радом 12. априла 1990. А од идеје о формирању оваквог музеја па до њене реализације протекло је пуних 10 година. Покретач иницијативе о формирању музеја узаних пруга био је Стојан Стаматовић, који је свој радни век провео на железници, радећи као скретничар, маневриста, кондуктер, отправник возова, шеф старе и нове железничке станице у Пожеги. На уређеној површини од око 1,5 хектара налази се више од 500

оригиналних експоната узаног колосека који

Слика 103-Музеј железнице- Извор: ТО Пожега

представљају део историјског и техничког развоја српских, али и железница бивших југословенских република. Састоји се од четири станична колосека, станичне зграде, пет скретница, два водонапојника, робне ваге и локомотивске окретнице. Станична зграда је оригиналног ентеријера и припада типу типске станичне зграде са узаних пруга. Саграђена је по узору на станицу у Прељини код Чачка. Састоји се од: чекаонице, канцеларије отправника возова и канцеларије шефа станице.

Поставку музеја чине и четири станична колосека укупне дужине 645 метара, сигнално- сигурносна средства и уређаји, окретница и колска вага, као и специјална железничка возила: снежна радилица, дресина пумпалица и три ножне дресине, као и снежно гротло за локомотиве, колица са механизмом и сајлом за хладно повлачење локомотива, механизам за савијање шина и два водонапојника. На четири колосека смештено је 10 парних локомотива, 18 путничких и теретних вагона и четири железничка бицикла. Најзначајнији експонат је локомотива "Рама" из 1873. године. Произведена је у немачкој фирми "Краус", а сматра се да је она довукла први воз у Сарајево. Тренутно је једина локомотива у возном стању. Поред ње, ту су: прва југословенска и прва локомотива произведена на Балкану 1882. године. Зове се "Милан", направљена је у Мајданпеку, а име је добила по тадашњем краљу Србије Милану Обреновићу. Локомотива "Костолац" из

1916. године, америчке производње, рађена је за потребе француских војних железница на Солунском фронту. Ту су и салон кола Франца Јозефа I, аустроугарског престолонаследника из 1887. године; и путничка кола IV разреда из 1887. године.

Ликовна колонија Прилипац

По четврт века дугој традицији сликарска колонија се одржава сваке године на Малу Госпојину (21. септембар) у цркви Рођења Пресвете Богородице (задужбини кнеза Лазара) у селу Прилипац, недалеко од Пожеге. Отварање манифестације прати богат културно-уметнички програм у дворишту цркве. Живописна и очувана природа овог села велика је инспирација за многе уметнике и вајаре из Србије и иностранства, који посећују ову манифестацију и стварају лепа уметничка дела. Ова колонија траје седам дана. Уметници се сместе у конаку цркве и сликају околне сеоске пејзаже и портрете, а након завршетка манифестације неколико својих дела поклањају цркви, која је захваљујући колонији створила три галерије и свакодневно се могу посетити.

*Слика 104- Ликовна колонија Прилипац.
Извор: ТО Пожега*

Верски објекти

Црква Светог цара Константина и царице Јелене

Подигнута је 1833. године. Главни архитекта је руски емигрант Василије Акурсов. Изграђена је од армираног бетона. Живопис је радио Ђорђе Зографски са синовима Јованом и Милованом из Велеса. Иконе је сликао академски сликар Никола Ивовић из Новог Сада. Станови за свештенике су изграђени 1950. године, звоник и канцеларије 1960., а трпезарија, једна од првих и највећих у епархији Жичкој, 1966. године. Црква се налази у самом центру града, живописана је, уређена и са лепим црквеним двориштем.

*Слика 105- Црква Светог цара
Константина и царице Јелене.
Извор: ТО Пожега*

живописана је, уређена и са лепим

Црква Света Три Јерарха се налази недалеко од центра града, уз реку Скрапеж. Архитекта је Љубиша Фолић из Београда. Грађена је од априла 2002. када су почели земљани радови и последњих година завршена, као једна од најлепших у целом крају. Цркву су освештали владика Атанасије Јевтић и владика Григорије Дурић. Храм доминира својом величином и лепотом. Дужина цркве је 42 м, ширина 22, а висина 28 м. Површина пода 568 м² + галерија око 200 м².

Слика 106- Црква Света Три Јерарха. Извор: ТО Пожега

Црква Светог Јована Крститеља

Налази се у Горобиљу, на седмом километру од Пожеге. Саграђена је 1705. године и једна је од најстаријих, али и најмањих у Србији. Црква брвнара је посвећена Рођењу Светог Јована Крститеља и сигурно је највећа знаменитост у Горобиљу. Након сеобе Срба под патријархом Арсенијем Чарнојевићем 1690. године, новодосељено становништво на овом простору затекло је пуст крај, без цркве. Да би

Слика 107-Црква Светог Јована Крститеља. Извор: ТО Пожега

црква била што неупадљивија није била издигнута од земље, а врата су била врло ниска. Према предању, неименовани спахија поставио је Србима услов да “црква не буде већа од обора”. Тако је црква и подигнута у шуми, да не би била Турцима упадљива. Ипак, два пута је била паљена од Турака. Иконе су сликане у неколико фаза. Орнаменталне мотиве срећемо једино у унутрашњости цркве. Прекривена је шиндром и украшена обојеним тракастим шарама. Конструкцију храма чине храстова брвна дебљине 12 цм, која су на крајевима спојена у ћерт. Дужина цркве је 9,9 метара, а ширина 4,5 метра. Иконостас су сликали зоограф из Негришора (Драгачево) Јанко Михаиловић Молер и његов син Сретен Протић Молеровић 1833. године. Црква је темељно обновљена, препокривена шиндром, а поред ње изграђена је нова дрвена звонара.

Црква Рођења Пресвете Богородице

Саграђена је у Прилипцу 1374. године и задужбина је кнеза Лазара. Налази се на шестом километру од Пожеге у селу Прилипац. Село и црква везани су за причу о сукобу великаша Николе Алтомановића, познатог у историји као насилника, и Лазара Хребелјановића.

По предању чувеног дубровачког хроничара Мавра Орбина, кнез Лазар и жупан Никола састали су се у зиму 1372. године на брду у Капицама (како се село некада звало) како

би разрешили спор. Тада *Слика 108- Црква Рођења Пресвете Богородице.*

Николини људи покушаше *Извор: ТО Пожега*

на превару да убију Лазара,

али га спаси златан крст који је носио на грудима и који је зауставио смртоносан ударац мача. Сукоб који није решен мирним путем разрешен је ратом. На месту где је преговарао са Николом, а недалеко од места где се одиграо бој, кнез Лазар је саградио цркву у знак захвалности Богу што је остао жив и победио у боју. Црква је подигнута на једној узвишици изнад поља где се улива река Краварица у Моравицу, усред борове шуме и посвећена је Рођењу Пресвете Богородице. Окренута је североистоку. Средње је величине, зидана је без метра, па је неправилне основе, а зидови су неједнаки. Укопана је мало у земљу, па се у њу улази низ два степеника. Озидана је од ломљеног камена и сиге. На фасадама нема нарочитих декорација, сем венца који је јако изражен свуда испод стрехе. Црква је једнобродна са троделним олтаром, који се споља завршава са округлом олтарском апсидом. Унутра нема живописа. Двадесетак икона на иконостасу настале су у периоду од 1830. до 1840. године и врло су лепе. У порти цркве је прелеп конак, свратиште бројних путника намерника, који својим изгледом оставља без даха сваког ко га посети.

Манастир Светог Ђорђа у селу Годовик, на осмом километру од Пожеге, подигнут је поред изворишног крашког врела Годовичке реке у шумовитом и стеновитом подручју брда Дријења у подножју кречњачке планине Благаје. Према предању, изграђен је када и Црква Светог Ахилија у Ариљу и био је метох првобитног Ариљског манастира. О раној прошлости се мало зна, први пут се помиње у 17. веку и од тада функционише као црква. Рушен је више пута и не зна се како и када је први пут срушен, али је обновљен крајем 17. века и освећен од стране српског патријарха Арсенија III Чарнојевића. Јеромонах Јосиф је по доласку у Годовик 1780. године дозидео конак и камени зид око конака и цркве који данас не постоје. Потом је манастир поново опустошен да би 1808. године поново обновљен,

када се дограђује припрата. Убрзо 1813. године бива опет руиниран. После Другог српског устанка обновљен је на залагање игумана Јосифа Мандопаре. Кнез Милош је 1832. године поклатио звоно за звонару, које је за време Првог светског рата закопано преко пута нове цркве да га Аустријанци не би претопили за муницију. Средином 19. века престаје са радом изградњом нове, веће цркве. Педесетих година доживљава још једно рушење због отварања каменолома у његовој близини. Последњи пут се обнавља 1985. године на иницијативу Завода за заштиту споменика културе. Од 1997. године поново је у функцији, али као црква.

Слика 109- Манастир Светог Ђорђа. Извор: ТО Пожега

7.1.12. КОСЈЕРИЋ

Косјерић заузима површину од 359 квадратних километара, са 26 села која су смештена углавном у речним долинама, мада постоје и насеља у планинама, на висинама од преко 1.000 метара. Овај крај познат је по свом пољопривредном потенцијалу. Туризам је такође у фокусу делатности, пре свега због високих планина, чистог ваздуха и пријатне климе. Развој сеоског туризма је у успону у последњих неколико година. Такође, Косјерић је познат и по богатој понуди у сфери спортског туризма. Све више екипа сваке године долази на припреме у овај град, који спортистима нуди неколико фудбалских и кошаркашких терена, две дворане са укупно 1.500 места, као и олимпијски базен.

Природни ресурси

Косјерић је туристички привлачан због својих геоморфолошких особености. Планински висови и заталасани брежуљци, са долинама које су богате потоцима, речицама и термоминералним извориштима воде дају веома издиференциран пејзаж.

Таорска врела, споменик природе (налазе се у поступку заштите), удаљена су 20 км од Косјерића и извиру испод планине Повлен, а у селу Доњи Таор који делом припада ваљевској општини. На том месту врела се уливају у реку Скрапеж. Карактеристична су по слаповима и водопадима, упоређивана по лепоти са Плитвичким језерима. Некада је на овим слаповима било 12 воденица, неке од њих су обновљене.

Слика 110- Река Скрапеж. Извор : ТО Косјерић

Река **Скрапеж** настаје на развођу између Великог и Малог Повлена од речица Тмуше, Сечице и Годљеваче а са својим притокама Кладоробом и Лимцем до ушћа у Ђетињу код Пожеге представља богату речну мрежу овог краја. Са јужних падина Букова у Косјерићку котлину спушта се Кладороба. Она је лева притока Скрапежа. У горњем делу називају је Ражанска река. На улазу у долину, када прима воде реке Мионице, Ражанска река постаје Кладороба.

Веома интересантни су и извори термоминералне воде: **Бањица**, извор топле минералне воде температуре 25,6°C, капацитета 25 л/с, у чијој близини се налази новоизграђена фабрика воде. *Извориште Деспотовићи*, температура воде је 21°C, капацитет 19 л/с, иначе алтернативни снабдевач општине водом за пиће. У селу Скакавци је бушотина из које извире вода чија температура је 40°C. У близини се налази **Росићко језеро** настало као водозахват за случај пожара, али и уређено купалиште, друго по посећености после олимпијског базена у вароши Косјерић. **Водопад на Скакавачкој реци** је исто тако омиљено место за излетнике.

Општина Косјерић је брдско планинско подручје обрасло храстовим и четинарским шумама са бројним пешачким и планинарским стазама, обележеним и необележеним. Надморска висина на територији општине Косјерић креће се од 415 м (варош Косјерић) до 1.347 м - врх планине *Повлен*. Планина *Маљен* са 1.104 м.н.в.са познатим туристичким центром *Дивчибаре*, планина *Дрмановина* са највишим врхом *Град* на 1.022 м.н.в., *Црнокоса* са око 800 м.н.в., *Козомор* 1.007 м и посебно занимљиво за пешачке туре је купастро узвишење *Субјел* са 924 м.н.в.

Културно-историјско наслеђе

Стари хан је најстарија зграда у Косјерићу и заштићено културно добро. Изградио ју је 1854. године Антоније Радојевић, трговац и старешина канцеларије Среза црногорског, пореклом из Косијера са Цетиња. Он је успео да премести срез из Ужица, пошто је пре тога подигао зграде за канцеларије и станове за чиновнике.

Слика 111- Стари хан. Извор: ТО Косјерић

Хан је служио за прихватање путника и трговаца који су пролазили кроз Косјерић идући из Дубровника и Босне према Београду и обрнуто. У приземљу је био простор за коње и робу, а на спрату механа, собе за госте и домаћина. У знак захвалности Косјерци су 1979. године испред хана подигли споменик оснивачу вароши Антонију Косијеру (предак Антонија Радојевића). Године 2016. испред хана подигнута је и спомен-биста кнезу Алекси Поповићу.

Споменици из Првог и Другог светског рата су бројни, на подручју општине Косјерић има их више од 100. Један од значајнијих је **Споменик стрељаним родољубима – Букови**, који се налази на истоименом превоју 20 км северно од Косјерића на путу ка Ваљеву. На том месту је 28. јула 1941. године стрељан 81 становник овог краја као одмазда за једног убијеног немачког војника. Било би стрељано и свих 100 мушких глава да ухваћене мушкарце из Лужничке долине није спасао познати сликар Михаило Миловановић (сликарство завршио у Минхену).

Археолошка налазишта углавном су недовољно истражена: некрополе из праисторијског доба, градинска насеља Парамун, Таорски град, Злоступ итд., Римско гробље у Тубићима. **Стари манастири и цркве** Манастир "Мркшина црква" у коме је радила штампарија где су одштампане две књиге: 1562. Четворојеванђеље, а 1566. Триод Цветни. Турци су је срушили 1567. заједно са манастиром. Други значајан манастир је био у Парамуну. такође срушен доласком Турака (легенда каже да је у њему цар Лазар причестио српску војску уочи боја на Косову).

Галерија легата сликарке Лизе Марић Крижанић се налази у Народној библиотеци „Сретен Марић“ у Косјерићу. Културни посленици ове вароши су се на својеврстан начин одужили својој земљакињи, познатој сликарки Лизи Марић Крижанић 10 година након њене смрти (1992) тако што су део њених дела и документације изложили и сачували. Галерија Легата Лизе Марић Крижанић, који у поседу има 53 дела, излаже и богат документарни материјал из заоставштине ове значајне сликарке (1905. – 1982.), сестре Сретена Марића, нашег познатог есејисте, преводиоца и професора светске књижевности, и супруге Пјера Крижанића, карикатуристе.

Рођена као Драгиња Марић, од најраније младости с надимцима Лиза и Драга, удајом (1926) за карикатуристу и сликара Пјера Крижанића постала је (и после развода (1950) остала) позната под његовим презименом. Прве ликовне поуке добила је у скопској гимназији (1919-1923) од Христофора Црниловића, да би током боравка у Паризу (1925-1926), делећи стан са пријатељицом Десанком Максимовић, учила француски језик, мало сликала у атељеу

Слика 112- Галерија легата сликарке Лизе Марић Крижанић. Извор: ТО Косјерић

Андреа Лота уз савете тада свог будућег супруга, обилазила музеје и галерије, похађала часове естетике и историје уметности на Сорбони. Студирала је и дипломирала (1931) на Филозофском факултету у Београду. Сликарски се образовала (1931-1936) код Милоша Вушковића и других пријатеља уметника, од којих су многи урадили њене портрете и актове (Кумрић, Зора Петровић, Јоб, Узелац, Милуновић, Добровић, Бешевић...). Сликала је углавном уљем, знатно мање темпером, пастелом и акварелом, пре свега цвеће, затим мотиве Београда и Дубровника, пределе, портрете и само неколико ентеријера, мртвих природа и фигура. Помало се бавила цртежом и мозаиком (са М. Милуновићем и П. Милосављевићем у Југословенском драмском позоришту), а смишљала је и духовите реченице за Пјерове карикатуре. Припада токовима поетског импресионизма и интимизма. Редовно је, до 1939. године, учествовала на заједничким ликовним смотрема. Највише њених радова чува Галерија легата у Косјерићу, затим Народни музеј у Београду и Музеј града Београда. У част сликарке у Косјерићу су установљени „Лизини дани“ у оквиру којих се организују ликовни и литерарни конкурси „Мала Лиза“ и ликовна колонија „Hommage a Liza Križanić“.

Легат Милована Витезовића

У простору Народне библиотеке „Сретен Марић“, у родном месту великог српског писца **Милована Витезовића**, отворен је легат који носи његово име, а где су постављена аутентична сведочења о животу и раду славног писца, професора на универзитету.

Рођен је у селу Тубићи, у засеоку Витезовићи 11. септембра 1944. Школовао се у Тубићима, Косјерићу, Ужицу и Београду. Дипломирао на Филолошком факултету у Београду, одсек општа књижевност, потом на Факултету драмских уметности, одсек драматургија. Био је оперативни уметник "Књижевних новина". На Академију

уметности позван је да у звању доцента од 2001. године предаје филмски и ТВ сценарио. Сада је у звању редовног професора на катедри за драматургију. Добитник је националне пензије од 2013. године. Најзначајније награде: Змајеве децје игре из 1978, Кочићева награда 2005, Патријарх српски Иринеј га је 22. фебруара 2012. одликовао Орденом Светог деспота Стефана. Објавио је више од 50 књига у преко 200 издања. Заступљен је у преко 50 антологија српске и светске поезије, прозе, књижевности за децу и афоризама. Књиге је објављивао на немачком, енглеском, румунском, француском, италијанском, руском, македонском језику. Милован Витезовић је један од ретких наших савременика чија је књига а реч је о збирци афоризама „Срце ме је откуцало“ била забрањена, па чак и спаљена у свом првом издању. Серија „Вук Караџић“ донела му је европску награду за ТВ. Познати романи су: „Шешир професора Косте Вујића“, „Лајање на звезде“, збирке афоризама: „Човече наљути се“, „Срце ме је откуцало“, поезија за децу, сабрана дела, телевизијске драме и серије: „Где цвета лимун жут“, „Вук Караџић“, „Димитрије Туцовић“, роман „Чарапе краља Петра“ (1996.) итд.

Амбијенталне целине у Косјерићу и селима су потенцијали за развој етно паркова и живих туристичких простора, као нпр. у селу Субјел где је оживљена једна од најстаријих школа у читавом региону, на начин да је добила нову функцију – излетиште за ђачки туризам.

Црква брвнара у Сечој Реци, седам километара од Косјерића, убраја се у споменике културе од великог значаја и у 10 најлепших сакралних објеката овог типа у Србији. Поред цркве брвнаре, у периоду од 1900. до 1903. године, сазидаана је и црква истог посвећења. Између цркава је зидани звоник за кога се зна да је старији од нове цркве. Постојање цркве брвнаре у селу Сеча Река

Слика 113- Црква брвнара у Сечој Реци. Извор: ТО Косјерић

може се пратити од 1786. године, па до 1812. када је на месту спаљеног старијег храма 1805. године

довршена и освећена постојећа брвнара посвећена великомученику Георгију (Светом Ђорђу). Археолошки остаци на неким локацијама у непосредном окружењу основ су за претпоставку да је црква у Сечој Реци постојала знатно раније, можда још у време средњовековне српске државе. Последња црква која је претходила садашњој обновљеној цркви такође је била од дрвета и саграђена на истом месту. Током 1805. када су се око града Ужица водиле борбе између устаничке војске и турског гарнизона црква је спаљена.

Цркву брвнару чине полигонални олтарски простор, наос и припрата са хором и трем. Кров покривен шиндром има јако изражену слемењачу. Врата на западном и северном зиду носе богато бојену резбарену декорацију у виду прецизно изведених розета на касетираној површини. Унутрашњост цркве је издељена двома преградама на припрату, наос и олтарски простор са обележеним простором за проскомидију. Ентеријером доминира дрвени резбарени и бојени полијелеј, дело осаћанских неимара, испод којег је камена амвонска розета као и бројне иконе, хронолошки углавном везане за 19. век. Међу њима се издвајају Царске двери и Надворје Симеона Лазовића, који се сврставају у његова најлепша остварења. Истом мајстору се приписује шкриња у којој се чувао прибор за причешћивање, а чији је поклопац осликан представама Богородице са Христом, Светог Николе и Светог Луке.

Око цркве су споменици крајпуташи, подигнути у периоду 1912.-1918. ратницима изгинулим у Балканским и Првом светском рату. У порти цркве у каснијем периоду подигнуте су две надстрешнице-лапидаријума, под којима се такође налазе крајпуташи, јединствени сакрални објекти којих на територији општине има више од 200. Над споменицима је урађена конзервација и освежени су бојама. На самој цркви конзерваторски радови вршени су 1952. и 1975. године, а потпуно је обновљена 2012. поводом два века постојања.

И осталих осам цркава на територији општине Косјерић су лепе и значајне за локални идентитет и за верски туризам.

Нематеријално културно наслеђе

Фолклор и традиција негују се кроз културно-уметничка друштва, најпознатија косјерићка су „Максим Марковић“ и „Дукат“. Народне обичаје негује и дочарава манифестација „**Чобански дани**“, која траје већ четири деценије. Часопис „*Разоткривања*“ који издаје Туристичка организација Косјерић бави се културно-историјском прошлошћу овог краја, значајним и занимљивим људима који су дали свој допринос уметности и другим друштвеним сферама живота. Традиционални производи – гастрономија, ракија, рукотворине и друго такође су заступљени у бројним тематским програмима за туристе. Сачуване су приче и легенде у вези са топонимима овог краја и представљене у збирци „*Косјерић за незаборав*“.

7.2. Туристички промет

У периоду од 2015. до 2019. године остварено је значајно повећање броја долазака и ноћења домаћих и страних туриста.

Од 2015. године присутан је раст домаће тражње, што је пре свега резултат поделе бесплатних ваучера за одмор у Србији, коју је на предлог Министарства трговине, туризма и телекомуникација усвојила Влада Републике Србије. Домаћи туризам је у неколико година пре увођења ваучера бележио пад.

Табела 12: Доласци туриста у регију Западна Србија од 2015. до 2019. године

Доласци туриста						
Година	Укупно	Индекс	Домаћи	Индекс	Страни	Индекс
2015.	326.626	117	251.750	117	74.876	115
2016.	380.377	116	293.672	116	86.705	116
2017.	407.510	107	310.303	105	97.207	112
2018.	438.888	107	322.213	104	116.675	120
2019.	471.099	107	341.419	106	129.680	111

Извор: Републички завод за статистику

Према подацима из табеле 12. у 2019. години:

- 1) регистровано је укупно 471.099 долазака туриста, што представља пораст од 7% у односу на 2018. годину.
- 2) код домаћих туриста забележено је 341.419 долазака што представља пораст од 6% у односу на 2018. годину. Домаћи туристи чине 72,4% укупног броја долазака
- 3) у категорији страних туриста регистровано је 129.680 долазака што представља пораст од 11% у односу на 2018. годину. Страни туристи чине 27,6% укупног броја долазака.
- 4) у туристичкој регији Западна Србија у 2019. години остварено је 12,9% од укупног броја долазака у Републици Србији

Табела 13: Ноћења туриста у регији Западна Србија од 2015. до 2019. године

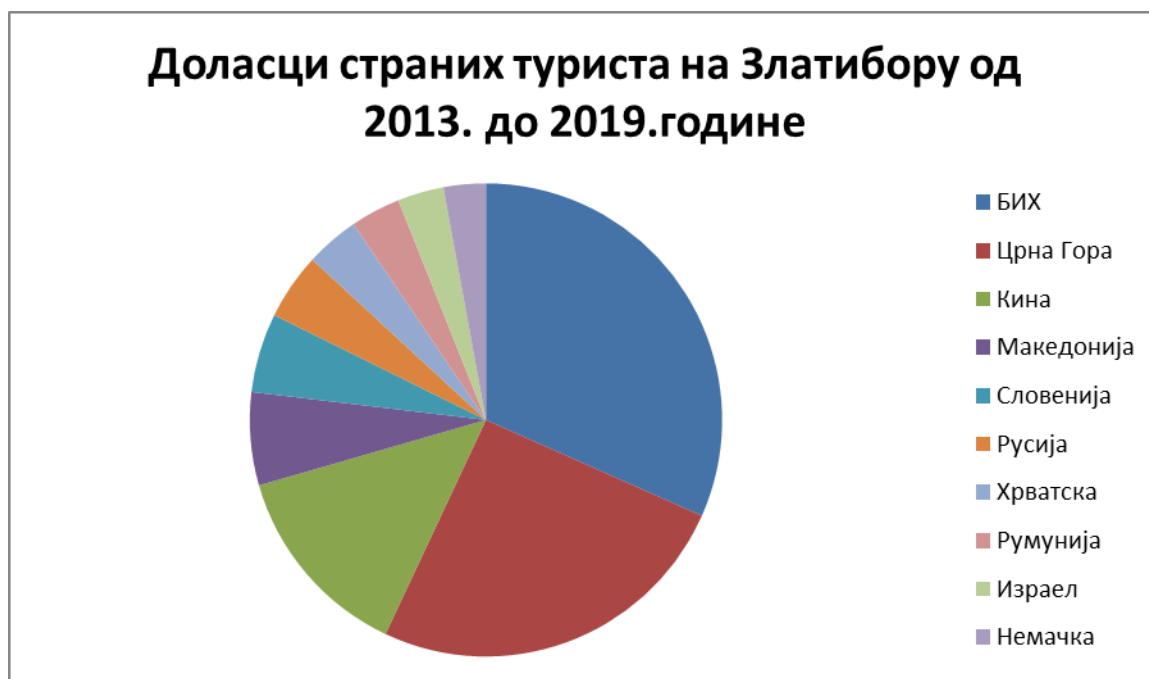
Ноћења туриста						
Година	Укупно	Индекс	Домаћи	Индекс	Страни	Индекс
2015.	1.149.795	115	951.562	116	198.233	110
2016.	1.312.085	114	1.089.138	114	222.947	112
2017.	1.405.947	107	1.162.576	107	243.371	109
2018.	1.468.808	104	1.195.084	103	273.724	112
2019.	1.542.861	105	1.257.142	105	285.719	104

Извор: Републички завод за статистику

Према подацима из табеле 13. у 2019. години:

- 1) регистровано је укупно 1.542.861 ноћење што представља пораст од 5% у односу на 2018. годину.
- 2) домаћи туристи су остварили 1.257.142 ноћења што представља пораст од 5% у односу на 2018. годину. Домаћи туристи чине 81,4% од укупног броја ноћења.
- 3) у категорији страних туриста регистровано је 285.719 ноћења што представља пораст од 4% у односу на 2018. годину. Страни туристи чине 18,6% укупног броја ноћења.
- 4) у туристичкој регији Западна Србија у 2019. години остварено је 15,9% од укупног броја ноћења у Републици Србији

Графикон 3 : Доласци страних туриста на Златибору од 2013.-2019. године

Извор: Туристичка организација Златибор

У 2019.години на Златибору је највише било туриста из Кине 20.018, Босне и Херцеговине 18.739, Црне Горе 13.090, Македоније 3.573, Словеније 2.333, Хрватске 2.166, Русије 2.101.

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

Табела 14 :Укупни доласци домаћих и страних туриста по општинама

Укупни доласци домаћих и страних туриста по општинама						
Општине	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	Укупно:
Ариље	1.865	1.677	978	1.895	1.354	7.769
Бајина Башта	40.700	48.635	47.953	46.928	49.364	233.580
Ивањица	10.818	17.204	17.764	19.134	20.910	85.830
Косјерић	1.807	2.113	2.495	1.359	1.294	9.068
Нова Варош	10.114	12.041	14.912	17.387	18.598	73.052
Пожега	10.564	11.506	12.779	11.653	13.171	59.673
Пријепоље	780	751	269	1.994	1.866	5.660
Ужице	53.318	54.232	54.129	55.332	59.760	276.771
Чајетина	149.321	180.085	196.286	218.537	238.829	983.058
Сјеница	2.970	3.423	4.407	3.689	5.539	20.028
Чачак	35.129	37.955	43.282	47.254	45.352	208.972
Лучани	9.240	10.755	12.256	13.726	15.062	61.039
Укупно:	326.626	380.377	407.510	438.888	471.099	<u>2.024.500</u>

Извор: Републички завод за статистику

Табела 15: Доласци домаћих туриста у регији Западне Србије од 2015. до 2019. по општинама

Доласци домаћих туриста у регији Западне Србије од 2015. до 2019. по општинама						
Општине	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	Укупно:
Ариље	1.716	1.432	762	1.412	990	6.312
Бајина Башта	38.629	46.121	44.955	43.035	45.548	218.288
Ивањица	10.669	16.082	16.776	17.166	18.514	79.207
Косјерић	1.462	1.748	2.171	984	926	7.291
Нова Варош	8.720	10.562	13.338	15.382	16.682	64.684
Пожега	7.563	7.716	8.116	7.672	7.703	38.770
Пријепоље	670	579	231	1.419	1.390	4.289
Ужице	38.406	39.671	39.631	38.593	41.505	197.806
Чајетина	115.201	137.230	149.136	159.611	169.508	730.686
Сјеница	1.881	1.791	2.830	2.315	3.390	12.207
Чачак	23.495	26.488	28.293	29.733	27.634	135.643
Лучани	3.338	4.252	4.064	4.891	7.629	24.174
Укупно:	251.750	293.672	310.303	322.213	341.419	<u>1.519.357</u>

Извор: Републички завод за статистику

Табела 16: Доласци страних туриста у регији Западне Србије од 2015. до 2019. по општинама

Доласци страних туриста у регији Западне Србије од 2015. до 2019. по општинама						
Општине	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	Укупно:
Ариље	149	245	216	483	364	1.457
Бајина Башта	2.071	2.514	2.998	3.893	3.816	15.292
Ивањица	149	1.122	988	1.968	2.396	6.623
Косјерић	345	365	324	375	368	1.777
Нова Варош	1.394	1.479	1.574	2.005	1.916	8.368
Пожега	3.001	3.790	4.663	3.981	5.468	20.903
Пријеполје	110	172	38	575	476	1.371
Ужице	14.912	14.561	14.498	16.739	18.255	78.965
Чајетина	34.120	42.855	47.150	58.926	69.321	252.372
Сјеница	1.089	1.632	1.577	1.374	2.149	7.821
Чачак	11.634	11.467	14.989	17.521	17.718	73.329
Лучани	5.902	6.503	8.192	8.835	7.433	36.865
Укупно:	74.876	86.705	97.207	116.675	129.680	<u>505.143</u>

Извор: Републички завод за статистику

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

Табела 17: Укупна ноћења домаћих и страних туриста по општинама

Укупна ноћења домаћих и страних туриста по општинама						
Општине	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	Укупно:
Ариље	9.366	3.096	1.899	3.175	2.244	19.780
Бајина Башта	151.169	182.819	187.867	182.602	212.560	917.017
Ивањица	57.413	71.591	73.040	80.857	93.206	376.107
Косјерић	6.293	8.590	8.871	3.462	3.804	31.020
Нова Варош	28.541	34.898	49.338	52.932	58.469	224.178
Пожега	18.890	19.977	22.552	21.984	24.876	108.279
Пријепоље	842	948	397	2.768	2.898	7.853
Ужице	131.389	128.186	130.180	128.685	137.827	656.267
Чајетина	559.117	657.093	717.598	768.542	783.715	3.486.065
Сјеница	5.435	5.297	6.514	5.622	7.363	30.231
Чачак	158.555	169.369	175.136	181.875	175.861	860.796
Лучани	22.785	30.221	32.555	36.304	40.038	161.903
Укупно:	1.149.795	1.312.085	1.405.947	1.468.808	1.542.861	6.879.496

Извор : Републички завод за статистику

Табела 18: Ноћење домаћих туриста у Регији Западне Србије од 2015. до 2019. по општинама

Ноћење домаћих туриста у Регији Западне Србије од 2015. до 2019. по општинама						
Општина	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	Укупно:
Ариље	8.717	2.691	1.521	2.203	1.600	16.732
Бајина Башта	145.954	176.457	180.710	173.931	203.494	880.546
Ивањица	57.058	68.917	70.868	77.318	85.122	359.283
Косјерић	4.974	7.145	7.801	2.389	2.309	24.618
Нова Варош	25.014	32.347	46.473	48.875	55.003	207.712
Пожега	14.614	14.577	15.950	16.321	17.442	78.904
Пријепоље	715	648	346	2.037	2.022	5.768
Ужице	105.022	103.184	105.324	101.078	108.673	523.281
Чајетина	458.205	536.371	584.494	620.857	624.221	2.824.148
Сјеница	3.704	2.818	4.387	3.510	4.550	18.969
Чачак	122.354	135.870	136.178	137.318	132.288	664.008
Лучани	5.231	8.113	8.524	9.247	20.418	51.533
Укупно:	951.562	1.089.138	1.162.576	1.195.084	1.257.142	<u>5.655.502</u>

Извор: Републички завод за статистику

Табела 19: Ноћење страних туриста у Регији Западне Србије од 2015. до 2019. по општинама

Ноћење страних туриста у Регији Западне Србије од 2015. до 2019. по општинама						
Општине	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	Укупно:
Ариље	649	405	378	972	644	3.048
Бајина Башта	5.215	6.362	7.157	8.671	9.066	36.471
Ивањица	355	2.674	2.172	3.539	8.084	16.824
Косјерић	1.319	1.445	1.070	1.073	1.495	6.402
Нова Варош	3.527	2.551	2.865	4.057	3.466	16.466
Пожега	4.276	5.400	6.602	5.663	7.434	29.375
Пријеполје	127	300	51	731	876	2.085
Ужице	26.367	25.002	24.856	27.607	29.154	132.986
Чајетина	100.912	120.722	133.104	147.685	159.494	661.917
Сјеница	1.731	2.479	2.127	2.112	2.813	11.262
Чачак	36.201	33.499	38.958	44.557	43.573	196.788
Лучани	17.554	22.108	24.031	27.057	19.620	110.370
Укупно:	198.233	222.947	243.371	273.724	285.719	<u>1.223.994</u>

Извор: Републички завод за статистику

На основу података датих у табелама 14 – 19 у периоду од 2015. до 2019.године:

-Највећи број посета остварен је у општини Чајетина која са 48,5% учествује у укупном броју долазака и са 50,6% у укупном броју ноћења у регији. Град Ужице остварује 13,6% долазака и 9,5% ноћења. Општина Бајина Башта у укупном промету учествује са 11,5% долазака и 13,3% ноћења. Град Чачак остварује 10,3% долазака и 12,5% ноћења, а општина Ивањица 4,2% долазака и 5,5% ноћења. Општина Нова Варош има 3,6% долазака и 3,2% ноћења. Учешће општине Лучани је 3% у броју долазака и 2,3% у броју ноћења а слично је и у општини Пожега 2,9% долазака и 1,6% ноћења.

Општине Сјеница, Ариље, Косјерић и Пријеполје учествују са мање од 1% укупном броју долазак и ноћење у регији.

7.3. Смештајни капацитети

Табела 20: Капацитети категорисаних угоститељских објеката за смештај у туристичкој регији Западна Србија

Р. Бр.	Врста угоститељског објекта за смештај	Број објеката	Број смештајних јединица	Број лежајева
1.	Хотел *****	1	235	509
2.	Хотел ****	14	775	1278
3.	Гарни хотел ****	1	21	48
4.	Хотел ***	10	519	828
5.	Гарни хотел ***	6	117	178
6.	Хотел **	6	317	596
7.	Хотел *	1	37	71
8.	Мотел	1	18	32
9.	Пансион	1	36	98
10.	Туристичко насеље	1	74	121
11.	Апартманско насеље	1	26	160
	Укупно:	43	2175	3919

Извор: Министарство трговине, туризма и телекомуникација, категорисани објекти Република Србија, август 2020.

* Врсте смештаја по градовима и општинама на територији Регије Западна Србија су у Прилогу 3 Програма

У укупном броју угоститељских објеката за смештај у туристичкој регији Западна Србија хотели имају највећи удео. Категорисано је 39 хотела који располажу са 2.021 смештајном јединицом и 3.508 лежаја. Међу смештајним објектима врсте хотел најзаступљенији су хотели са 3* (41%), са 4* (38,4%), затим са 2* (15,4%), хотел са 5* (2,6%), као и хотел са 1*(2,6%).

У туристичком центру Златибор налази се највећи број хотела - 14, затим у Чачку 8, Бајиној Башти и Ивањици по 4, Ужицу 3, Новој Вароши 2, Ариљу, Пожеги и Сјеници по 1. У општинама Лучани и Пријепоље не ради ниједан хотел.

У прилогу 3 дати су подаци о смештајним капацитетима по градовима и општинама. Поред података који су наведени у табели 20 ови подаци обухватају и податке о осталим смештајним капацитетима на основу података локалних туристичких организација, чланица туристичке регије Западна Србија. Подаци о смештају у сеоским домаћинствима и домаћој радиности дати су на основу процене имајући у виду да је у току 2020.године измењена законска регулатива у овој области.

У туристичкој регији Западна Србија постоји 6 Специјалних болница који поред здравствених пружају и туристичке услуге.

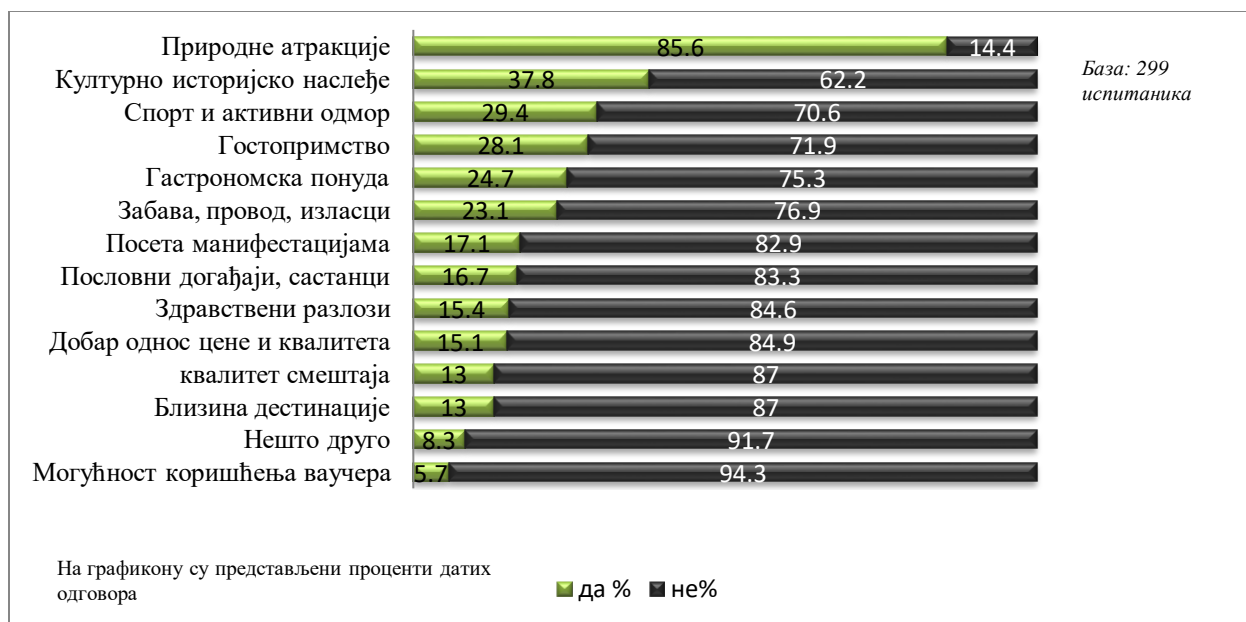
7.4. Анкетно истраживање посетилаца о ставовима, преференцијама и задовољству путовањима

За потребе израде Програма развоја туризма туристичке регије Западна Србија, 2017. и 2018. године вршено је анкетање посетилаца на Златибору, Тари, Златару и Ужицу. Анкетирани су и посетиоци сајмова туризма у Београду, Новом Саду и Нишу. Циљ истраживања био је анкетање посетилаца о њиховим ставовима, преференцијама и задовољству путовањима. Истраживање је рађено на репрезентативном узорку од 293 испитаника.

Најчешћи разлог за избор туристичких дестинација Западне Србије су убедљиво природне атракције овог краја (85.6%). Поред тога, посетиоци се најчешће одлучују за регион Западне Србије и због културно-историјског наслеђа (37.8%), спорта и активног одмора (29.4%), забаве, провода и излазака (23.1%), али и због доброг гостопримства (28.1%) као и одличне гастрономске понуде (24.7%).

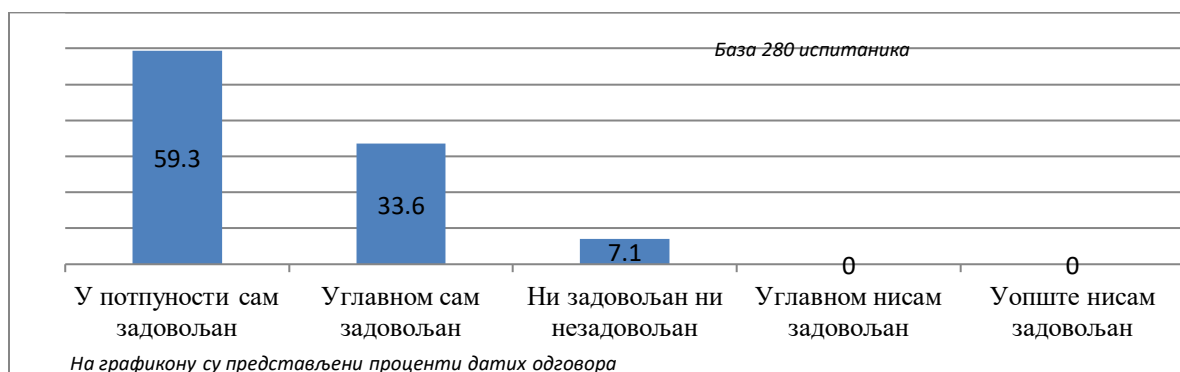

Графикон бр 4. Најчешћи разлози доласка туриста

Просечна оцена општег задовољства посетом туристичким дестинацијама западне Србије је веома висока и износи 4.52 од могућих 5.

Графикон бр 5. Оцена општег задовољства посетом региону западне Србије

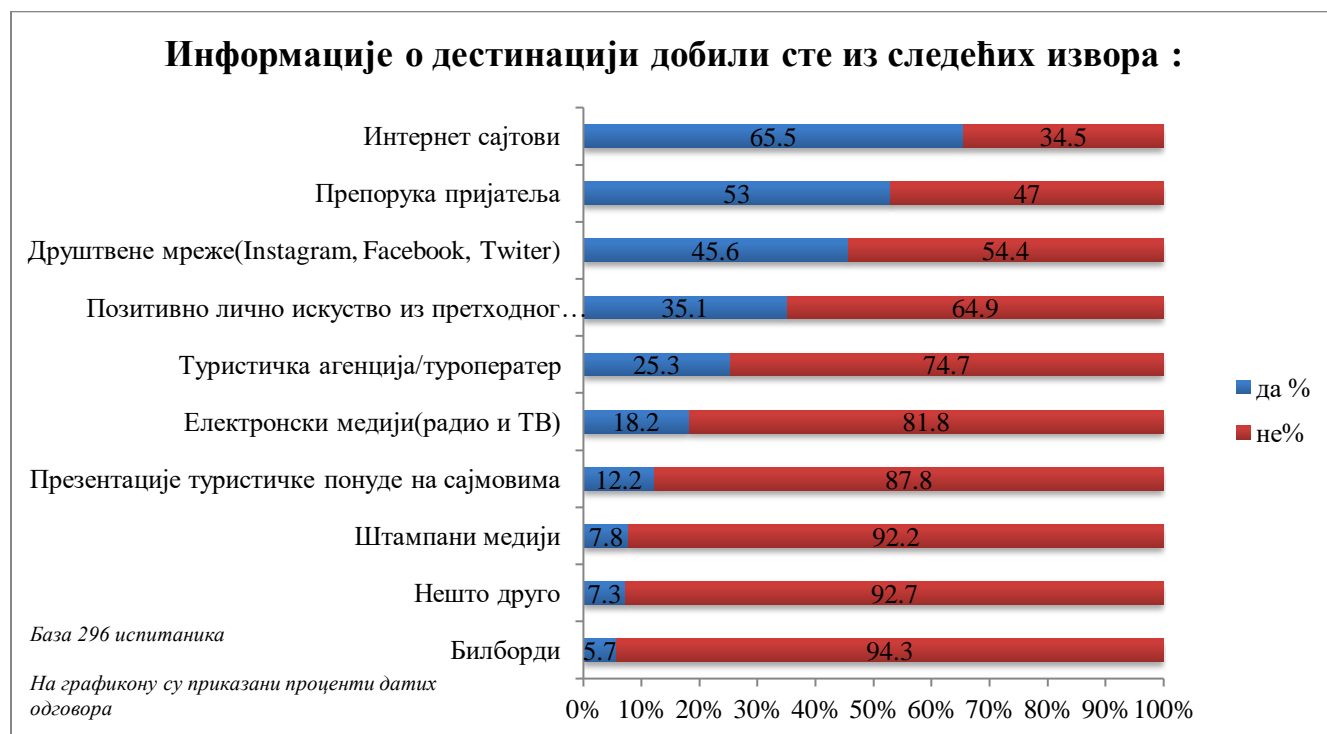
Шест од десет посетилаца је у потпуности било задовољно посетом, трећина посетилаца је углавном била задовољна, свега 7.1% и јесу и нису били задовољни посетом, док нико од посетилаца није известио да је био незадовољан посетом некој туристичкој дестинацији Западне Србије.

Графикон бр 6. Оцена боравка у туристичкој регији западне Србије

Као главни извор информисања о туристичким дестинацијама Западне Србије око две трећине (65.5%) посетиоца наводи интернет сајтове. Нешто више од половине (53%) испитаника се информисало на основу искуства и препорука пријатеља, док 45,6% посетиоца преферира информисање преко друштвених мрежа. Важно је истаћи да свега 7,8% посетилаца користи штампане медије као извор информисања о туристичким потенцијалима Западне Србије.

Графикон бр 7. Главни извори информисања о туристичким дестинацијама Западне Србије

7.5. Анализа ланца вредности туристичке дестинације Западна Србија

7.5.1. Ланац вредности, теоријске основе

За коришћење супериорне вредности за потрошаче, као основе за стварање конкурентске предности, потребно је разумевање „ланца вредности“ туризма, односно идентификовати субјекте, тј. активности које учествују при стварању и/или додавању вредности која ће личити на коначну понуду одређене дестинације (туристичка дестинација). Дестинација се сматра „ланцем“ односно низом повезаних активности, које су потребне да би се створила и на тржишту понудила вредност супериорна оној коју нуди конкуренција.²¹

Неке од активности у оквиру ланца вредности су кључне за привлачење туриста и задовољавање њихових потреба (смештајни капацитети, транспорт, изграђена атрактивност, организатори путовања, путнички агенти и др), друге имају улогу подршке (водичка служба, осигурање и финансијске активности везане за туризам, образовне

21 (С.Черовић, 2020, Стратегијски менаџмент у туризму, Универзитет Сингидунум, Београд, стр. 189)

институције, медији, туристичке организације на свим нивоима и др). Свака карика у ланцу ствара вредност из свог делокруга, а конкурентска предност се може стећи у свакој од карика, захваљујући некој од њихових специфичности у начину организованости, опремљености, нивоу компетентности кадрова итд. Посебан извор стицања конкурентске предности дестинације може бити и сам начин на који су ове карике међусобно укомпоноване.

Једна од битних претпоставки стварања супериорне вредности дестинације за потрошаче јесте да сви учесници у стварању и/или додавању вредности морају међусобно сарађивати. Сарадња је, наиме битна претпоставка синергије како би обједињени напори на стварању вредности дали веће резултате од збира појединачних напора. У том смислу све се више говори у сарадњи, умрежавању и кооперацији уместо конкуренције у оквиру туристичке дестинације²²

Предмет анализе је дестинацијски ланац вредности који се може представити следећом сликом.

ЗЕМЉА ПОРЕКЛА	ДЕСТИНАЦИЈА
Предмет оцене: 1. ИНФОРМАЦИЈЕ Промотивни материјал Интернет промоција Позиционирање 2. РЕЗЕРВАЦИЈА И ПРОДАЈА Комуникација са агенцијама Резервациони систем Информације о туристичкој дестинацији Производи у понуди 3. ДОКУМЕНТАЦИЈА	Предмет оцене: 1. ТРАНСПОРТ Јавни саобраћај и његов квалитет Доступност Систем обележавања (екстерни и интерни) Паркирање 2. СМЕШТАЈ, ХРАНА И ПИЋЕ Квалитет и квантитет смештајних капацитета Квалитет и квантитет угоститељских објеката Квалитет и квантитет садржаја забаве 3. ИНФОРМАЦИЈЕ Бројност и квалитет инфо центара Промотивни материјали 4. ЈАВНЕ И ПРИВАТНЕ УСЛУГЕ Мобилност 5. АТРАКЦИЈЕ, САДРЖАЈИ

Извор: Стратегија развоја туризма Републике Србије, Београд 2005.

²² (Ј.Попеску, 2011, Менаџмент туристичке дестинације, Универзитет Сингидунум, Београд, стр. 85)

Анализа ланца вредности посебно је значајна и изузетно комплексна када су у питању дестинације регионалног типа каква је туристичка регија Западна Србија, у којој постоје микродестинације различитог нивоа развијености и у њима послује велики број туристичких субјеката различитих интереса, а које је неопходно ускладити да би се тржишту испоручио квалитетан интегрисани туристички производ.

Оцена ланца вредности, која је део система вредности туристичке дестинације, обухвата различите активности које посетилац дестинације предузима при припреми за путовање, затим активности у току путовања до ње као и повратак из ње, па се на основу позитивних и негативних утисака даје коначна оцена боравка. Оцена има задатак да повеже све туристичке производе, услуге и активности које се нуде и да буду што боље упаковани у јединствени дестинацијски производ. Добијањем оцене ланца вредности ствара се иницијална слика конкурентности која ће помоћи превазилажењу мана и слабости дестинације и креирање нових, бољих и конкурентнијих производа који ће се понудити купцима, односно туристима.

7.5.2. Оцена ланца вредности туристичке дестинације Западна Србија

Предмет оцењивања у земљи порекла приликом припреме за путовање су информације, резервација и продаја и документа која су потребна за путовање.

Први корак који је веома битан у доношењу одлуке о избору дестинације су **информације**. Највећу улогу у стицању информација о дестинацији имају промотивни материјал, интернет промоција и позиционирање.

Промотивни материјал је различитог типа и квалитета и недовољна је синхронизација између туристичких субјеката како би се ограничена финансијска средства рационалније користила за штампање заједничког промотивног материјала. Недовољан је промотивни материјал у коме је представљена цела регија и не постоји јединствен визуелни идентитет. Недостаје промотивни материјал на страним језицима. Дистрибуција промотивног материјала на бројним сајмовима, у туристичко-информативним центрима и осталим каналима дистрибуције доприноси промоцији дестинације.

Интернет промоција представља главни извор информисања о дестинацији. Интернет сајтови пружају мноштво информација потенцијалним туристима, али дестинацијски сајтови на регионалном и локалном нивоу углавном не пружају могућност за резервисање

највећег дела производа и услуга (смештај, туре, додатни садржаји). Поједини интернет сајтови имају информације само на српском језику, што је велики недостатак.

Туристичка регија Западна Србија у претходних десетак година **позиционирала** се као подручје са разноврсном туристичком понудом које туристи радо посећују. Планине Западне Србије: Златибор, Тара, Златар и Голија, Овчарско-кабларска клисура, Мокра Гора са "Шарганском осмицом" и Дрвенградом, Специјални резерват природе "Увац", манастири Милешева и Рача, квалитетна понуда у руралном туризму, препознатљиве манифестације које туристи радо посећују и друго, уз заједничке активности на регионалном нивоу допринеле су да регија постане препознатљива на туристичком тржишту.

Други корак при припреми путовања према туристичкој регији Западна Србија је **резервација и продаја**, а односе се на активности које обухватају комуникацију са агенцијама, резервациони систем, информације о туристичкој дестинацији и производе у понуди. Сви наведени фактори утичу на доношење одлуке о избору дестинације.

Понуда регије све је интересантнија **туроператорима и туристичким агенцијама** из земље и иностранства, али је још увек недовољно рецептивних туристичких агенција које нуде квалитетне програме намењене иностраном тржишту. Комуникација између туристичких агенција и туристичких организација може да буде много боља и недостају квалитетни програми.

Не постоји јединствен **резервациони систем** у дестинацији. Највећи недостатак је непостојања јединствене понуде, која би подразумевала могућност резервисања више услуга у дестинацији где би била уврштена и понуда додатних садржаја. Већина хотела у регији део је глобалног резервационог система booking.com, што олакшава поступак резервације смештаја.

Информације о дестинацији доступне су на интернету, друштвеним мрежама, у штампаним публикацијама, на сајмовима у земљи у иностранству, организовањем специјализованих промоција, оглашавањем, кроз медијске кампање и студијске посете за новинаре и туристичке агенције.

Понуда туристичких производа је разноврсна и прилагођена различитим циљним групама.

Веома је битан последњи корак који је такође предмет оцењивања у земљи порекла при припреми путовања, а односи се на потребну **документацију**.

Позитивна страна је непостојање визног режима и могућност уласка у Србију само са пасошем. Изузетно је значајно укидање виза за туристе из Кине што је у кратком року резултирало повећањем броја туриста из најмногољудније земље на свету. Посетиоци из

Црне Горе, Босне и Херцеговине и Хрватске могу да посете Србију само са личном картом, што је позитивно, а негативна страна је обавезан зелени картон, који подразумева међународно осигурање возила.

По завршетку свих активности у земљи порекла које се односе на припрему за путовање, посетиоци стичу туристичко искуство у земљи одредишта, односно туристичкој дестинацији. Предмет оцене у туристичком ланцу вредности су: транспорт, смештај, храна и пиће, информације, јавне и приватне услуге и атракције, садржаји и активности на дестинацији.

Изузетно значајан фактор у ланцу вредности је **транспорт односно саобраћај** и анализира се: јавни саобраћај и његов квалитет, доступност, систем обележавања (екстерни и интерни) и паркирање.

Најближи аеродроми регији су „Никола Тесла“ у Београду, „Константин Велики“ у Нишу и "Морава" код Краљева, од дестинација у Западној Србији удаљени су неколико сати вожње. Аеродром „Поникве“ код Ужица није у функцији, што се негативно одражава на повезаност дестинације са емитивним тржиштима.

Изградњом деоница ауто-пута Е-763 Љиг – Прељина, Обреновац – Уб и Лајковац – Љиг значајно је побољшана повезаност регије са Београдом и Војводином, али тек по завршетку изградње ауто пута Београд – Јужни Јадран и Београд – Сарајево повезаност регије са емитивним тржиштима биће на потребном нивоу.

Аутобуски превоз није на задовољавајућем нивоу, недовољно је аутобуских линија који повезују градове и општине у регији са Београдом, Новим Садом, Нишем, Крагујевцем, Подгорицом, Сарајевом.

Мали број посетилаца у дестинацију долази железницом, највише због лошег квалитета пруге Београд – Бар.

Систем обележавања, путна и туристичка сигнализација, значајно су унапређени последњих година што је резултат заједничких активности државних, регионалних и локалних институција и донаторских организација које су допринеле да проблем постављања туристичке сигнализације на државним путевима буде системски решен. Још увек није добра туристичка сигнализација унутар дестинације на регионалним и локалним путевима.

Негативни аспекти који често одају утисак неорганизованости и неуређености дестинација огледају се у недостатку паркинг места, јавних паркиралишта и гаража и у току сезоне често се дешава да је изузетно тешко пронаћи паркинг место. У неким дестинацијама није решен проблем паркирања туристичких аутобуса у центру града, што ствара проблеме туристичким агенцијама приликом организовања туристичких група и ђачких екскурзија.

Смештај, храна и пиће је следећа област којој посетиоци придају великог значаја и чија оцена у великој мери утиче на доношење одлуке о поновној посети дестинацији или објекту у њој, а предмет оцењивања су квалитет и квантитет смештајних капацитета, угоститељских објеката и садржаја забаве.

Позитивној оцени доприноси велики број квалитетних смештајних капацитета, и угоститељских објеката, посебно у најразвијенијим дестинацијама у регији. Здрава и све јача конкуренција у хотелском смештају доприноси квалитету услуге и на овакав начин се ствара супериорна испоручена вредност којом се постиже конкурентска предност на тржишту.

Велики број објеката није категорисан и послује у сивој зони, што је негативно и доприноси негативној оцени.

Туристичка регија Западна Србија позната је по одличној гастрономској понуди, постоји велики број угоститељских објеката у којима се служе традиционална јела.

Понуда забавних садржаја је добра, од додатних садржаја у дестинацији до великог броја квалитетних манифестација које привлаче велики број посетилаца.

Информације на туристичкој дестинацији се односе на бројност и квалитет инфо-центара и промотивни материјал што је предмет оцењивања. У свим градовима и општинама у регији постоје туристичко-информативни центри, што је изузетно позитивно и изнад просека у односу на остала подручја у Србији. У туристичко-информативним центрима запослено је стручно особље.

Негативни аспекти огледају се у још увек недовољној синхронизацији рада инфо-центара, не постоји скуп свих информација на једном месту, не само када су питању туристичке атрактивности већ и смештајни капацитети, сервисне услуге и друго. Радно време појединих инфо-центара није адекватно (не раде викендом и у вечерњим сатима).

Јавне и приватне услуге се огледају кроз рад и активности јавних служби које се брину о уређењу, чистоћи, безбедности, здравству, водоснабдевању и слично.

Безбедност посетилаца је на високом нивоу, Србија важи за безбедну дестинацију, а такав имиџ има и туристичка регија Западна Србија.

Од великог значаја је одржавање саобраћајница, то је посебно значајно за регију Западна Србија, јер се ради о брдско-планинском подручју. У већини туристичких центара у зимским месецима за време снежних падавина чишћење путева је добро и прилаз туристичким локалитетима је омогућен.

Свест локалног становништва када је у питању сакупљање и депоновање отпада је на ниском нивоу, па и поред углавном доброг рада комуналних служби није ретка појава да

се у туристичким локалитетима може видети смеће. Посебан проблем представљају дивље депоније што ствара изузетно негативан утисак о дестинацији.

Као добар пример последњих година може се навести рад саобраћајне полиције која више делује превентивно и у служби госта него што примењује репресивну и казнену политику.

Такси превоз у дестинацији је добро организован, постоји довољно возила и цене су приступачне. Недовољно је познавање страних језика запослених у такси службама.

Снабдевање електричном енергијом у туристичким центрима је углавном добро, ретко долази до хаварија и нестанка електричне енергије.

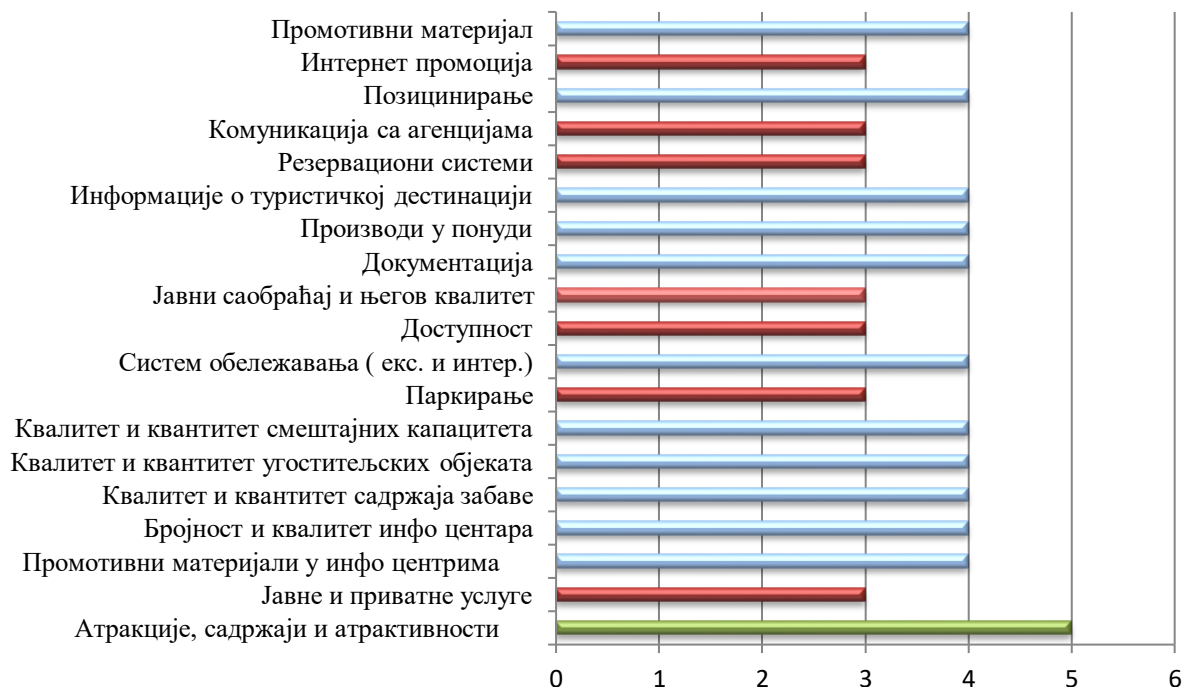
Атракције, садржаји и атрактивности су кључни фактор у ланцу вредности који пресудно утичу на избор дестинације.

Туристичка регија Западна Србија је једно од најатрактивнијих подручја у Србији коју посећује велики број туриста. Природне атракције су најчешћи разлог због кога туристи посећују дестинацију, а на другом месту је културно-историјско наслеђе. Понуда додатних садржаја је разноврсна: од уређених пешачких, планинарских и бициклистичких стаза до видиковаца, забавних садржаја за децу, скијалишта, спортских терена...У регији се организује велики број манифестација са бројним садржајима које су прилагођене различитим циљним групама.

Негативни аспекти који би могли да утичу на крајњу оцену односе се на још увек недовољно интегрисану понуду на регионалном нивоу, недостатак сувенира који представљају дестинацију, постојање и манифестација које не промовишу дестинацију и привлаче мали број туриста.

За потребе израде овог стратешког документа извршено је анкетирање туриста о њиховим ставовима, преференцијама и задовољству путовањима. Предмет истраживања биле су и активности које су предмет анализе дестинацијског ланца вредности. Добијени резултати, који су приказани у следећој табели (оцене од 1 до 5), представљају основу за оцену ланца вредности туристичке дестинације Западна Србија:

Оцена ланца вредности

Извор: Анкетирање туриста који посећују туристичку регију Западна Србија

Оцена ланца вредности, као део система вредности туристичке дестинације, обухвата различите активности које посетилац предузима приликом припреме за путовање, у току путовања и након повратка са путовања, па се на основу збира позитивних и негативних утисака даје коначна оцена боравка и ствара утисак о дестинацији.

Ефикасно управљање дестинацијом које укључује све најзначајније актере, једини је начин да се превазиђу мане и слабости и да се креирају квалитетнији туристички производи који ће се понудити туристима. Оснивање ДМО са јединственим органом управљања и успостављањем стандарда који ће се поштовати подићи ће ниво конкурентности и позитивно утицати на све карике у ланцу вредности.

8. SWOT АНАЛИЗА ТУРИЗМА ТУРИСТИЧКЕ РЕГИЈЕ ЗАПАДНА СРБИЈА

Стратешким планирањем усмеравају се активности развоја у периоду од пет до десет година и остварује дугорочна политика развоја туризма. Како би се израдио најбољи стратешки план потребно је одговорити на два питања:

1. Који је тренутни степен развоја туризма?
2. Који фактори из окружења утичу на његову будућност?

Одговори на ова питања добијају се SWOT анализом. Процењивањем *снага и слабости* добија се одговор на прво питање. Процена фактора из окружења своди се на утврђивање могућности успешног развоја туризма у окружењу, али и процењивање потенцијалних претњи које би успориле или онемогућиле његов развој.

Стратешко планирање развоја туризма регије Западна Србија подразумева анализу четири кључна фактора *снаге (Strengths)*, *слабости (Weaknesses)*, *могућности (Opportunities)* и *претње (Threats)* приказаних кроз матрицу SWOT анализе. Представљено је пет матрица најважнијих елемената развоја туризма у регији:

1. Људски ресурси
2. Инфраструктура и саобраћај
3. Туристички производи
4. Усклађеност са другим делатностима
5. Маркетинг и дистрибуција

МАТРИЦА 1: ЉУДСКИ РЕСУРСИ

СНАГЕ	СЛАБОСТИ
<ul style="list-style-type: none"> -Гостољубивост локалног становништва и позитиван став према туристима -Постојање високошколских установа и средњих стручних школа које школују кадрове у туризму -Постојање удружења у туризму (планинарска удружења, туристички водичи, рафтинг клубови, риболовци, спортска удружења) -Локална знања и вештине и потенцијали локалне радне снаге	<ul style="list-style-type: none"> -Недостатак квалитетних кадрова у туризму и угоститељству -Недовољно локалних туристичких водича -Низак ниво еколошке свести од стране локалног становништва -Неповољна миграциона кретања -Демографска структура руралног подручја и депопулација руралних подручја; -Недостатак свести локалног становништва о значају туризма
МОГУЋНОСТИ	ПРЕТЊЕ
<ul style="list-style-type: none"> -Едукација запослених у туризму на свим	<ul style="list-style-type: none"> -Негативан природни прираштај и одлив

<p>нивоима</p> <ul style="list-style-type: none"> -Доступност програма за образовање и усавршавање -Развој и примена нових информационих технологија -Јачање јавно-приватног партнерства -Стварање нових могућности за запошљавање 	<p>професионалног кадра из туристичко – угоститељске привреде</p> <ul style="list-style-type: none"> -Неусклађеност образовних профила у туризму са потребама тржишта -Виши ниво образовања код конкуренције
--	--

МАТРИЦА 2: ИНФРАСТРУКТУРА И САОБРАЋАЈ

СНАГЕ	СЛАБОСТИ
<ul style="list-style-type: none"> - Ауто пут Београд – Прељина - Релативно добра мрежа државних путева - Железничка пруга Београд – Бар - Високонапонска електрична мрежа -Релативно добра покривеност фиксне и мобилне телефонске мреже -Добра интернет веза у туристичким центрима -Постојање уређених пешачких и планинарских стаза, бициклистичких рута и осталих садржаја за активни одмор (450 км регионалних бициклистичких рута, 1572 км пешачких и планинарских стаза) -Изграђени спортски објекти 	<ul style="list-style-type: none"> -Неадекватна саобраћајна повезаност са емитивним тржиштима -Лоша нисконапонска електрична мрежа у неким руралним подручјима -Лоше стање локалних путева -Лоша интернет веза у руралним подручјима -Недовољно смештајних капацитета одговарајућег квалитета (детаљније у поглављу 7.3. и прилогу 3) -Висок ниво нерегистрованих смештајних капацитета и пословање у сивој зони -Дивље депоније (Пријепоље, језеро Перућац, Потпећко језеро и др.) -Недостатак планске документације и дивља градња у заштићеним подручјима -Недовољна улагања у инфраструктуру у руралним подручјима -Недостатак паркинг простора у градским подручјима
МОГУЋНОСТИ	ПРЕТЊЕ
<ul style="list-style-type: none"> -Повољан географски положај и инфраструктурна повезаност са суседним земљама -Активирање аеродрома Поникве -Почетак рада аеродрома Морава -Изградња ауто-пута Београд – Јужни Јадран и Београд – Сарајево 	<ul style="list-style-type: none"> -Спора реализација кључних инфраструктурних пројеката (аеродром и ауто-пут) -Девастација простора и недостатак свести о значају одрживог развоја

<ul style="list-style-type: none"> -Могућност приступа инвестиционим програмима и фондовима -Могућност коришћења средстава министарстава за унапређење инфраструктуре -Развој и примена информационих технологија 	
--	--

МАТРИЦА 3: ТУРИСТИЧКИ ПРОИЗВОДИ

СНАГЕ	СЛАБОСТИ
<ul style="list-style-type: none"> - Повољан географски положај - Природни ресурси изузетне лепоте погодни за разне врсте активности на отвореном током целе године - Заштићена природна добра - Богатство водним потенцијалима - Повољни климатски услови за боравак туриста током целе године - Културно-историјско наслеђе - Достигнут степен развоја туристичких производа - Манифестације националног и међународног значаја - Разноврсна гастрономска понуда - Очувано нематеријално наслеђе 	<ul style="list-style-type: none"> - Недовољно рецептивних туристичких агенција - Недостатак професионално обликованих производа намењених иностраном тржишту - Различита туристичка развијеност дестинација у регији - Недовољно додатних садржаја - Недостатак сарадње јавног и приватног сектора у развоју производа и успостављању целовитог ланца вредности
МОГУЋНОСТИ	ПРЕТЊЕ
<ul style="list-style-type: none"> - Повољни трендови на страни туристичке тражње: одмор у очуваној природи, туризам специјалних интереса, краћи одмори и индивидуална путовања - Стварање интегрисаног туристичког производа Западне Србије - Унапређење постојеће и развијање нове структуре туристичких производа 	<ul style="list-style-type: none"> - Економска криза - Неадекватно коришћење природних и антропогених ресурса - Девастација простора и недостатак свести локалног становништва о значају одрживог развоја -Појава нових дестинација на туристичком тржишту

МАТРИЦА 4: УСКЛАЂЕНОСТ СА ДРУГИМ ДЕЛАТНОСТИМА

СНАГЕ	СЛАБОСТИ
<ul style="list-style-type: none"> -Утицај туризма на грађевинарство (изградња угоститељских објеката, објеката туристичке инфраструктуре и супраструктуре и др.) -Развој пољопривреде кроз продају традиционалних производа -Туризам као „невидљива грана извоза“ -Повећање производње индустријских производа намењених задовољењу потреба туристичке привреде 	<ul style="list-style-type: none"> - Неусклађеност саобраћајне инфраструктура у руралним подручјима са потребама туриста - Недостатак специјализованих продавница за продају традиционалних производа и сувенира - Комуналне делатности (управљање комуналним отпадом, одржавање јавних површина, управљање јавним паркиралиштима)
МОГУЋНОСТИ	ПРЕТЊЕ
<ul style="list-style-type: none"> -Развој саобраћајне инфраструктуре за потребе туризма (аеродром Поникве, ауто пут Београд – Јужни Јадран) - Поправљање демографске структуре руралних подручја и останак младих на селу. - Развој старих заната -Очување и промоција културних вредности регије и локалних заједница 	<ul style="list-style-type: none"> -Негативан утицај туризма на заштиту животне средине и одрживи развој (носећи капацитет туристичке дестинације) -Непланска градња -Успорен привредни развој под утицајем глобалне пандемије

МАТРИЦА 5: МАРКЕТИНГ И ДИСТРИБУЦИЈА

СНАГЕ	СЛАБОСТИ
<ul style="list-style-type: none"> - Активности ТО регије Западна Србија - Добра позиционираност дестинација на домаћем тржишту (Златибор, Тара, Златар, Мокра Гора...) - Активности туристичко – информативних центара -Златибор достигао степен препознатљивости и постао бренд - Позитиван имиџ регије и јачање њене привлачности - Регионална промоција као предност 	<ul style="list-style-type: none"> - Недовољан буџет за маркетинг и промоцију (детаљније у поглављу 11.2.) - Недовољна сарадња између јавног и приватног сектора у маркетиншко – промотивним активностима -Недостатак јасних полуга у управљању туризмом од стране регије - Низак ниво коришћења информационих технологија у промоцији дестинације - Недовољна информисаност туриста о комплетној понуди регије - Недовољна информисаност туристичких радника о понуди регије -Слаба понуда традиционалних и типичних сувенира
МОГУЋНОСТИ	ПРЕТЊЕ
<ul style="list-style-type: none"> -Позиционирање Србије на међународном тржишту -Развој и примена нових информационих технологија -Јачање јавно-приватног партнерства -Развијање маркетинг система прилагођеног потребама регије -Унапређење промотивне, локацијске и информативне туристичке сигнализације -Унапређење система истраживања тржишта 	<ul style="list-style-type: none"> -Утицај глобалне пандемије изазване вирусом COVID 19 на реализацију маркетиншких активности -Заостајање за туристичким регијама у окружењу у примени савремених трендова у маркетингу и промоцији

9. ВИЗИЈА, ПОСЛОВНА МИСИЈА И ЦИЉЕВИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА ТУРИСТИЧКЕ РЕГИЈЕ ЗАПАДНА СРБИЈА

Визија туризма туристичке регије Западна Србија до 2025. године

Визија је жељена слика дестинације за наредних пет до десет година. Визија даје правац развоја. На путу ка остварењу визије учесници који често могу имати различите ставове и могућности утицаја треба да формулишу заједнички став (јасан осећај за сврху, заједничке амбиције). Визија туризма туристичке регије Западна Србија до 2025. године била би:

Стварање интегрисаног туристичког производа Западне Србије који ће омогућити задовољење најсофистициранијих захтева потенцијалних туриста уз поштовање принципа одрживог развоја.

Пословна мисија туризма туристичке регије Западна Србија до 2025. године

Узимајући у обзир савремена кретања на туристичком тржишту која све више препознају регије као простор за изградњу конкурентности, као и разноврсност понуде туристичких производа у Западној Србији која је прилагођена различитим тржишним сегментима пословна мисија туризма туристичке регије Западна Србија могла би се формулисати на следећи начин:

Постизање стратегијске позиције која ће бити конкурентна туристичким регијама у окружењу и заузети лидерску позицију у планинском, руралном, здравственом и туризму специјалних интереса.

Циљеви развоја туризма

Формулисање циљева развоја туризма и пројекције које се односе на туристички промет изузетно су комплексни у ситуацији када још увек није могуће предвидети утицај глобалне пандемије изазване вирусом COVID 19. Имајући у виду показатеље из ранијих година који указују на константан раст туристичког промета, као и на пад броја туриста и броја ноћења који ће се десити у 2020. години, најзначајнији циљеви када су у питању туристички промет и структура гостију су:

- 1) Повећање броја долазака за 7% и броја ноћења за 5% годишње почев од 2021. године
- 2) Повећање удела страних ноћења на 30% до 2025. године

Имајући у виду неопходност унапређења сегмената туристичке понуде и прилагођавање савременим тенденцијама на туристичком тржишту издвојени су најзначајнији општи циљеви:

- 3) Подизање квалитета туристичког производа
- 4) Проширење асортимана туристичке понуде
- 5) Побољшање туристичке инфраструктуре
- 6) Побољшање саобраћајне и комуналне инфраструктуре
- 7) Валоризација културно-историјског наслеђа
- 8) Примена савремених концепата управљања (менаџмент туристичке дестинације)
- 9) Повећање запослености у туристичко-угоститељској привреди и комплементарним гранама
- 10) Смањење сиве економије у туризму
- 11) Агресивнија промоција и пропаганда (стварање брэнда туристичке регије Западна Србија)

10. ИЗБОР ПРИОРИТЕТНИХ ТУРИСТИЧКИХ ПРОИЗВОДА

На основу поделе дефинисане Стратегијом развоја туризма Републике Србије, маркетинг планом туристичке регије Западна Србија, анализом туристичке понуде и истраживањем тржишта издвајају се следећи приоритетни туристички производи у дестинацији: *планински туризам, рурални туризам, етно туризам, специјални интереси, еко туризам, здравствени туризам spa&wellness, манифестације, кружна путовања – културно тематске руте, транзитни туризам, пословни туризам/MICE и научички туризам.*

10.1. Планински туризам

Опис производа

Планински туризам по анализама Светске туристичке организације (UNWTO) представља један од три најзначајнија туристичка производа са значајном тенденцијом раста у наредном периоду. Главни разлози за летњи одмор су: одмор и рекреација, боравак на здравом ваздуху, спортски туризам – припреме спортиста, уживање у природним и

културним атракцијама и гастрономија. Летњи одмор на планини траје обично од пет до седам дана. Главни разлози за зимски одмор су активни одмор уз скијање и активности на снегу, секундарни мотиви су забава и гастрономија. Зимски одмор је углавном други одмор у години и траје најчешће седам дана. Зимски одмор се састоји од следећих активности: алпско скијање, сноубординг, нордијско и телемарк скијање, санкање и др.

Планински центри се интензивно развијају на начин да теже продужењу зимске и летње сезоне, односно да своје капацитете и програме стављају у понуду током целе године.

Тржишни сегменти

Главни сегменти туриста који проводе одмор на планинама су:

Породице – смештене су најчешће у хотелима и сличним објектима као и у приватном смештају. Бирају дестинације са добром понудом додатних садржаја и активности за децу.

Млади и студенти – претежно одседају у јефтинијим хотелима, камповима, као и у приватном смештају. Бирају дестинације са понудом забавних садржаја и упркос ограниченом буџету много троше на забаву.

Парови без деце – претежно одседају у скупљим хотелима, као и у приватном смештају. Троше изнад просека.

Пензионери – путују ван главне сезоне и одседају у капацитетима средње и високе категорије. Воле да учествују у групним и организованим активностима које су унапред планиране и уплаћене.

Постојећи садржаји у дестинацији

Туристичка регија Западна Србија најпознатија је по планинама: Златибору, Тари, Златару, Голији, Јавору, Мучњу, Овчару, Каблару... Свака од ових планина представља изузетан туристички ресурс.

Оцена производа

Планински туризам представља најзначајнији туристички производ у Западној Србији. Промотивни слоган Туристичке организације регије Западна Србија „Традиција и топлина у срцу планина“ најбоље одсликава срж туристичке понуде регије. Најзначајнији мотив доласка туриста у регију је одмор у природи на чистом ваздуху уз коришћење додатних садржаја. Планине у Западној Србији управо нуде такав одмор, развијена је туристичка инфраструктура и супраструктура, мноштво обележених пешачких и бициклистичких стаза, разноврсна понуда једнодневних излета, посета културно-историјским знаменитостима.

Развој туристичког производа

У комбинацији са осталим туристичким производима и дестинацијама у окружењу могуће је у великој мери подићи квалитет туристичке понуде. Карактеристика планина регије Западна Србија је да имају статус ваздушне бање. То омогућава да се у промотивним активностима истичу предности овог подручја кроз промоцију здравог начина живота и активности у природи које позитивно утичу на здравље људи. Карактеристика савременог туристе је да све више тежи одмору у оваквим подручјима што ће позитивно утицати на развој планинског туризма.

10.2. Рурални туризам

Опис производа

У данашње време стреса, недостатка времена, мањка квалитетних активности, рурални туризам представља одличну могућност беге из такве стресом оптерећене свакодневнице, и даје могућност пријатног одмора који побуђује носталгију за прошлим временима.

Мотиви за долазак на село као што су мир, чиста природа, интеракција с новим људима (домаћини), здрава храна, „slow food” (споро једење, односно уживање у храни), лагани темпо, физичка активност, не мери се време, доколица... заслужни су за настанак и опстанак руралног туризма као туризма окренутог индивидуалном госту и његовим потребама.

Занимање за бављење руралним туризмом у сталном је порасту с обзиром на постојање, још увек атрактивних и „нетакнутих” руралних предела с тачно одређеним начином живота, културом и обичајима, великом потребом очувања таквих предела, давања становништву могућности приходавања кроз туристичке услуге и очување изворних услуга и производа креирањем понуда за другачији одмор.

Рурални туризам се ослања на потребу градских становника за миром и простором за спортску рекреацију на отвореном. Рурални туризам укључује посету националним парковима и парковима природе те осталој баштини у руралном простору, затим панорамске возње, уживање у руралном пределу и боравак на туристичким сеоским домаћинствима. Специфично за производ руралног туризма јесте настојање да се посетиоцу осигура лични контакт, осећај за физичко и људско окружење у руралном простору и, колико је то могуће, да му се пружи могућност учествовања у активностима, традицији и стилу живота локалног становништва.

Главни облици производа

Рурални туризам је такав облик туризма који укључује комплексност свих активности и аспеката целокупног туристичког производа (рекреација у сеоској средини, уживање у доколици и миру руралних предела, уживање у природи и разноврсним крајолицима, националним парковима, парковима природе, културни туризам, туризам у сеоским домаћинствима). Рурални туризам дефинисан је у смислу доживљаја руралних активности и руралног смештаја. Такође, потребно је размотрити повезаност и јединство између руралних активности и других туристичких производа. Најрелевантније врсте туристичких производа потребно је вредновати у контексту њихове корелације и потенцијала за подршку или унапређењу руралног туризма.

Полазећи од наведене дефиниције руралног туризма и додајући јој компоненту одрживог развоја која је данас основни чинилац руралног туризма, произилази да се на руралним подручјима јављају различити облици туристичке активности:

- агротуризам, сеоско домаћинство, фарме: туристи посматрају или учествују у традиционалним пољопривредним радњама, без негативних утицаја на екосистем или на продуктивност сеоског домаћинства;
- активности у природи (рекреација и одмор): сврха је углавном рекреација, па практично нема негативних еколошких утицаја;
- Еко туризам: је „одговорни“ туризам који подржава заштиту природних ресурса, као и одржавање достигнутог нивоа благостања и социјалне вредности локалне популације;
- рурално искуство (сеоски туризам): туристи „ураћају“ у свакодневни сеоски живот, а рурална насеља профитирају кроз економске и друге користи туристичких активности;
- културни туризам: односи се на културу, историју, археологију и остале културне одреднице предметног руралног подручја;
- остали комбиновани облици туризма специјалних интереса: туристичка путовања у руралним пределима и слично, као и све услуге које надопуњују смештај – разни догађаји, фестивали, рекреација на отвореном, производња и продаја локалних сувенира и пољопривредних производа итд.
- гастро туризам: посвећен упознавању јела и пића који су карактеристични за локалну кухињу.

Рурални туризам подразумева не само туризам на сеоским домаћинствима или агротуризам, већ и одређене одморе у природи, излете у сеоске пределе и боравишни туризам. Услуга осим смештаја укључује и манифестације, фестивале, рекреацију, производњу и продају ручних радова, занатских и пољопривредних производа.

Тржишни сегменти

Рурални туризам карактерише профил туриста који желе:

Да изграде и учврсте везе. Први разлог је да породица буде на окупу. Чланови породице проводе све мање времена заједно. Они желе да побегну од стреса, свакодневног начина и темпа живота. Путовање се посматра као прилика за обнову односа. Многи такође желе да успоставе нова пријатељства.

Да побољшају здравствено стање. Одмор је веома битан за физичко и ментално здравље целе породице. Већина људи који путују желе да освеже и побољшају своје здравствено стање учествовањем у активностима у природи.

Да се одморе и опусте. Бекство од посла, брига и напора омогућава људима да се освеже и одморе.

Да доживе авантуру. Многи одлазе на одмор у потрази за узбудљивим искуством које покреће емоције. Авантура обезбеђује узбуђење које туристи траже.

Да побегну. Многи путују да би предахнули од брига и стреса. Они траже другачије: бољу климу, лепшу природу, спорији темпо живота, чистији ваздух или било шта што немају код куће.

Да стекну нова сазнања. Учење и откривање су јаки мотиви данашњих образовних туриста. Људи путују да би научили или усавршили језик, проучили културу, испробали локалне специјалитете, испитали веровања тог краја, открили нешто о себи итд. Они желе да виде, дотакну и осете нешто непознато.

Да обележе специјалне прилике. Људи често иду на одмор да би обележили битне тренутке у животу (брак, рођендани, успех на послу...). Оваква путовања остају у сећању целог живота.

Да уштеде новац или време. Новац и време скоро увек ограничавају избор места за одмор. Они се могу уштедети уколико је одмор краћи или је место одмора недалеко од куће.

Да се подсети. Многи путују да би оживели драге успомене. Боравком у сеоском домаћинству оживљавају се успомене на некадашњи начин живота.

Последњих година истичу се интереси туриста за природу, и то за еколошки чисту. Повећава се интерес за домаће пољопривредне производе. Све више посетилаца показује интересе за упознавање културе, обичаја и услове живљења у месту и околини у којој бораве за време свог одмора. Повећава се број гостију који преферирају туристички боравак у здравој природној околини у којој се примењују еколошке норме у газдовању отпадом, коришћење ђубрива, пестицида и сл. Повећава се интерес за боравак на пољопривредним/агротуристичким имањима с биопроизводњом.

Туристи за време свог борава траже испуњење својих жеља и хобија. Тако и у руралном туризму није довољно осигурати испуњење основних потреба (смештаја и исхране) него и додатних које произилазе из жеље за потпуним испуњењем слободног времена. Из тога следи да је потребно осигурати могућност испуњења жеља и хобија туриста.

У тренду је квалитет. Данашњи квалитет не значи луксуз. Квалитет подразумева добар производ и услугу. Повећање квалитета је кључ успеха у туризму. Квалитет се не одражава само у бољој опреми, него и у понућеним услугама и бризи према гостима.

Данас туристи не проводе свој одмор само на једном месту. Одмор деле у неколико делова и сваки користе на другом месту и на другачији начин. У тренду су кратки одмори од два до четири дана. Код кратких одмора велика је потражња за специјалним захтевима, као што су јахање, риболов, шетње, планинарење итд. Код туриста се повећава свест и одговорност за сопствено здравље. Туристи су спремни учинити све за своје здравље, како би превентивно избегли болести. Брига за здравље је у тренду, па се од сеоских домаћинстава очекује прилагођавање понуде у којој треба укључити елементе здравља, здраву храну и разне спортско-рекреативне активности.

Већина (70%) туриста резервише унапред свој аранжман у овом типу производа, а половина њих букира тек до један месец унапред.

Постојећи садржаји у дестинацији

Табела 21 : Смештајни капацитети у селима регије Западна Србија

Р.број	Општина/град	Број објеката	Број соба	Број лежаја
1.	Пријепоље	13	35	77
2.	Ариље	14	40	90
3.	Бајина Башта	7	27	76
4.	Чајетина	46	74	258
5.	Косјерић	13	44	117
6.	Ивањица	49	119	312
7.	Лучани	7	41	108
8.	Нова Варош	51	167	758
9.	Пожега	9	31	84
10.	Ужице	32	71	168
11.	Сјеница	4	15	60
	Укупно	245	664	2.108

Извор: Туристичке организације из регије Западна Србија

Велики број домаћинстава испуњава високе стандарде за разврставање у категорије, као и минималне техничке и санитарно-хигијенске услове за пружање угоститељских услуга прописаних важећим правилницима. Углавном, већина издавалаца смештаја у понуди има пешачке стазе (неке су обележене, неке не). У регији постоји велики број обележених бициклистичких рута, а посебан квалитет су руте које спајају више дестинација. Мали је број сеоских туристичких домаћинстава који у оквиру свог домаћинства поседују мини кампове у складу са Законом о туризму. Незнатан број домаћинстава поседује објекте карактеристичне традиционалне архитектуре (вајате, млекарe, воденице...). Поједина домаћинства располажу базенима на отвореном као и рибњацима. Мали број домаћинстава поседује породичне радионице за обраду дрвета, израду сувенира, грнчарске радионице, радионице за израду традиционалних народних ношњи,

дегустативне центре, а који се у смислу квалитетније понуде могу унапредити једино у оквиру шире локалне заједнице. Такође, незнатан број домаћинстава поседује музеј, летњу позорницу, библиотеку или је организатор или учествује у организацији манифестација, организованих излета, специјализованих кампова, летњих школа, „team buildinga“, оријентиринга, рафтинга, креативних радионица, авантуристичких викенда и других активности, што указује на низак степен комуникације и повезаности домаћинстава са рецептивним туристичким агенцијама, удружењима, организацијама, спортским клубовима...

Мањи број домаћинстава се бави узгојем ситне и крупне стоке, тако да је ограничен број домаћинстава на којима је могуће организовати радни боравак или одмор на сточарској фарми. Активности су углавном усмерене на остале радове на селу (косидба, сакупљање сена, брање воћа и поврћа) или сакупљање шумских плодова, сакупљање лековитог биља.

Што се тиче осталих садржаја у смештајним капацитетима на територији коју обухвата ТОРЗС, већина домаћинстава се бави производњом органске/здраве и квалитетне хране (баште, пластеници, њиве), па је самим тим значајна повезаност пољопривреде и руралног туризма. На тај начин умногоме је олакшан пласман домаћих производа кроз припрему и услуживање obroка. Поред тога велики број домаћинстава прерађује пољопривредне производе (слатка, сокови, џемови, ајвар...), чак нека од њих организују припремање зимнице, али не и организовање школа кувања. Прерадом ових производа обезбеђују се незнатни додатни приходи домаћинстава. Ограничена је производња меса, прерађевина од меса и млечних производа на газдинствима, која се надокнађује у оквиру других пољопривредних газдинстава у локалној заједници, произвођача истих.

Евидентан је низ проблема и недостатака везаних за саобраћајну и туристичку инфра и супра структуру који умногоме отежавају развој руралних простора.

Поред тога препозната је и недовољна и неадекватна промоција на ужем и ширем туристичком тржишту, као и недовољна и неадекватна информисаност туриста на туристичким локалитетима у регији.

Оцена производа

Снаге развоја специфичних облика руралног туризма чине:

- Скривене лепоте и вредности простора;
- Природне и антропогене туристичке вредности;
- Заштићена природна подручја;
- Укључивање локалне заједнице;
- Локално знање и потенцијали локалне радне снаге;

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

- Достигнут степен развоја и организованости руралног туризма;
- Конкурентне цене;
- Препознатљива гастрономија;
- Гостољубивост и позитиван став локалног становништва према туристима.

Могућности даљег развоја овог туристичког производа су:

- Стварање нових могућности за запошљавање;
- Приходи од продаје добара, услуга и повременог рада;
- Побољшање инфраструктуре (саобраћајне, комуналне, социјалне и сл);
- Стварање секундарних туристичких дестинација;
- Стварање излетничких зона и праваца;
- Стварање оаза мира и задовољства у очуваном окружењу;
- Стварање аутентичних диверсификованих понуда;
- Укључивање нових културних садржаја;
- Укључивање туриста у аутентичну локалну заједницу;
- Развијање одговорности појединаца и друштвених заједница за очување животне средине.

Слабости се огледају у:

- Демографска структура руралног подручја и депопулација руралних подручја;
- Недовољна координација на свим нивоима на решавању проблема који утичу на развој и унапређење одрживог развоја руралних подручја (саобраћајна инфраструктура, комунална мрежа, ПТТ, здравствена заштита, полиција, трговина, угоститељство...);
- Недовољно познавање дестинације;
- Недостатак адекватних капацитета с обзиром на ресурсе (број и квалитет смештајних капацитета)

- Ниска попуњеност смештајних капацитета сеоских туристичких домаћинстава са високим степеном сезоналности;
- Недовољна осмишљеност садржаја боравка;
- Недостатак финансија;
- Недовољна туристичка сигнализација;
- Недовољна заинтересованост туристичких агенција и туроператора за продају туристичког производа;
- Недостатак туристичких програма;
- Недовољна и неадекватна промоција;
- Необавештеност локалног становништва о значају туризма.

Претње су:

- Маргинализација појединих активности локалног становништва;
- Напуштање традиционалних делатности;
- Неадекватно и непотпуно тржишно позиционирање понуде руралног туристичког производа са територије коју покрива ТОРЗС
- Неадекватно усклађивање развоја туризма са развојем активности важних за локалну заједницу;
- Неадекватно коришћење природних и антропогених ресурса;
- Ниска еколошка свест локалних заједница о значају заштите животне средине;

Развој туристичког производа

- Вршити константно праћење броја и квалитета угоститељских објеката за смештај. Решења о разврставању угоститељских објеката за смештај (домаћа радиност и сеоско туристичко домаћинство) доноси надлежни орган јединице локалне самоуправе на захтев угоститеља и важи три године од дана издавања, у складу са Законом о туризму;
- Вршити константне едукације свих носилаца унапређења и развоја руралног туризма (локалне самоуправе, развојне агенције, туристичке агенције, туристичке

организације, сеоска туристичка домаћинства, удружења, локална заједница, традиционални произвођачи...) на територији ТОРЗС;

- Вршити едукације власника сеоских туристичких домаћинстава с циљем што успешнијег приближавања потребама савременог туристичког тржишта. Едукације морају испуњавати захтеве за потребама сеоских туристичких домаћинстава и покривати све сегменте који ће омогућити успостављање квалитетног и иновативног туристичког производа руралног туризма на територији ТОРЗС /материјално и нематеријално културно наслеђа, традиционалне производе, гастрономију, уређење, садржаје, анимацију, активности, пољопривреда, електронску промоцију (интернет, друштвене мреже)...../;
- Унапређење квалитета и садржаја као и повећање броја смештајних капацитета руралног туризма;
- Специјализација сеоских туристичких домаћинстава/радни боравак на фарми за породице, организација тематских кампова за породице, организовање фолклорних кампова са семинарима, као и других омладинских и дечјих кампова на разне теме (екологија, планинарство, “treking” лиге, оријентиринг, етнологија, курсеви за производњу традиционалних производа, школе кувања, курсеви српског језика - традиције и културе српског народа за децу дијаспоре, ликовне и музичке колоније...);
- Развој јасних и практичних информација о производима за потенцијалне туристе (укључујући конкретне и атрактивне туристичке понуде/пакете);
- Унапређење сарадње туристичких агенција и власника сеоских туристичких домаћинстава с циљем успешније и боље продаје руралног туристичког производа на домаћем и иностраном тржишту;
- Подстицати диверзификацију понуде руралног туристичког производа и услуга кроз развој одрживих туристичких производа;
- Стимулисање конкурентности у руралном туризму на територији коју обухвата ТОРЗС;
- Стимулисање партиципације сеоских туристичких домаћинстава и малих и средњих предузећа, пољопривредних газдинстава, као и стварање оквира који је погодан за сарадњу у циљу креирања иновативних туристичких производа руралног туризма на територији коју обухвата ТОРЗС;
- Успостављање јединственог удружења свих носилаца унапређења и развоја руралног туризма са територије коју обухвата ТОРЗС;

- У складу са ресурсима, потенцијалима и специфичностима предузети активности за усвајање светских и европских модела развоја руралног туризма и на тај начин омогућити ефикасније укључивање у интернационално туристичко тржиште („EUROGITES“, „ECEAT“);
- У оквиру територије коју обухвата TOP3C и Convivium Zlatibor креирати SLOW FOOD TRAVEL руте, којим ће се креирати иновативни туристички производ, повезивањем сеоских туристичких домаћинстава и традиционалних произвођача.
- Унапређење туристичке инфра и супраструктуре;
- Унапређење туристичке сигнализације;
- Кроз унапређење промотивних активности створити услове за бољу тржишну видљивост атрактивне и одрживе туристичке понуде руралног туристичког производа на територији коју обухвата TOP3C;
- Кроз заједничко деловање вршити константну контролу ефективности и ефикасности дефинисаних и остварених циљева у унапређењу руралног туристичког производа на територији коју обухвата TOP3C;
- Вршити систематски, селективни развој руралног туристичког производа на територији коју обухвата TOP3C и у складу са свим расположивим капацитетима и структурама локалних заједница (демографским, економским, социолошким, туристичким.....);

10.3. Етно туризам

Опис производа

Етно туризам је специјализована врста културног туризма која туристима нуди искуство и начин живота људи у локалним заједницама.

Етно туризам је један од начина за очување етничке разноликости. По садржају веома блиски, етно, културни и рурални туризам фрагментирају у низ ниша и започињу интеракцију са другим врстама туризма. Етничка и културна разноликост Србије, али и Западне Србије, дају јединствене могућности за развој дестинација етно туризма. Оне су у великој мери одређене етно-културним потенцијалом регије, њеном туристичком инфраструктуром, као и положајем и активностима локалног становништва.

У етно туризму је кључна мотивација туриста која укључује жељу да искусе животни стил и комуницирају са изворним становницима одређеног подручја. Етно туристи настоје да разумеју културне праксе локалних заједница – ритуале, плесове, фестивале итд. Како је туризам изузетно осетљива индустрија, примећен је и извештај негативни утицај и он се

мора свести на минимум, истовремено помажући стицање зараде, нова радна места и заштиту локалних екосистема.

Можемо рећи да је етно наслеђе традиција преношења већ успостављених и прихваћених вредности једног народа или етничке групе на следеће генерације. Тако традиција постаје копча или веза између прошлости, преко садашњости до будућности. Значајно је истаћи и како настаје то што чини етно наслеђе, тј. та skupина вредности које се до те мере устале у традиционалној пракси да имају снагу да буду препознате као сталне вредности па се тако и преносе на следећу генерацију. У том смислу, увек треба поћи од онога ко ствара, одржава и чува те вредности, тј. од типичног представника одређеног народа или групе.

Етно наслеђе Западне Србије

Специфичности овог дела Србије настале су под утицајем одређених чинилаца. Овде првенствено мислимо на порекло становништва, природне и географске услове живота и стварања као и начин привређивања којим се становништво углавном бави а које је условило и тип сеоских насеља. У различитим комбинацијама ови услови су створили и различите варијанте обичаја, а такође и материјалних и духовних уметничких израза.

Етно – социјалне карактеристике становништва, настале су под огромним утицајем динарског порекла становништва (Херцеговина, Црна Гора, источна Босна, Санџак) као и утицајем затеченог муслиманског становништва и касније досељеним мањим бројем становника из Шумадије, Поморавља, Посавине и Војводине. Други битан чинилац су природни и географски услови живота који су условили претежно сточарски начин привређивања који је, опет са своје стране, утицао на стварање одређених специфичности у начину становања (раштркана села, коришћење дрвета за градњу куће као и покућства и посуђа, брвнара „Осањанка“), типу одеће (сведена динарска ношња претежно од вуне). Ови чиниоци утицали су и на стварање одређених породичних (обичаји око рођења и крштења, свадбе,) и календарских обичаја (обичаји везани за одређене дане и празнике у години - слава, Божић, Богојављење, Ускрс и други празници), обичаје уз послове (моба, прела...) као и на стварање специфичног усменог народног стваралаштва (народне песме – лирске и епске, народне игре, народни инструменти и свирање, приче, пословице, загонетке и легенде.)

У етно наслеђе Западне Србије спадају:

1. Традиционална материјална народна култура

- Традиционално привређивање (сточарство, земљорадња, ратарство);
- Традиционални занати;
- Услужни: кириџијање, рабацијање, воденичарство, ваљавичарство, механџилук, свирање;
- Производни: производи од дрвета: производња катрана и луча, дрводељство (неимарство-градња кућа и других грађевина, качарство, тишљери-столари, израда

карлица и корита, израда столица, колари, израда музичких инструмената, преслица итд.);

- Производи од земље: грнчари-лончари-црепуљари, израда зиданих пећи, циглари;
- Производи од камена: каменоресци-чикиризи, кречари;
- Производи од метала: ковачи, израда бритви;
- Производи од коже: опанчари;
- Производи од текстила: мутавције, терзије, абације, кројачи, шнајдери;
- Остали занати: сушење меса и печење ракије;
- Текстилна радиност (производња и прерада влакана, ткање, плетење, вез);
- Традиционална народна архитектура;
- Традиционално становање и култура становања (традиционално покућство, посуђе, организација свакодневног живота);
- Традиционална исхрана;
- Традиционална народна ношња (старовлашки тип ношње).

2. Традиционални друштвени живот и народни обичаји

- Породични живот и међусобни односи чланова породице као и однос са широм друштвеном заједницом (брак и брачни односи и др.);
- Вештачко сродство као облик друштвеног живота и повезивања (кумство, побратимство, посестримство и др.);
- Обичаји животног циклуса (рођење, крштење, свадба, смрт и сахрана)
- Обичаји уз послове (мобе, прела....);
- Народна веровања и митологија.

3. Традиционално духовно народно стваралаштво (етно-музиколошко стваралаштво, народне игре и забаве, народне лирске и епске песме, приче, пословице, загонетке, ликовна народна уметност...).

Главни облици производа

Богато нематеријално културно наслеђе које се читава у усменој традицији, предањима, језику, религији, обичајима, светковинама, уметничким изразима и традиционалним занатима -представља значајан део националног и културног идентитета Србије и Западне Србије.

На основу претходно наведених елемената и уважавајући постојеће класификације, диференцирамо следеће облике етно туризма:

- Етнографски
- Антрополошки
- Верски
- Аутохтони
- Кулинарски
- Носталгични

- Етно образовни
- Етно – еко
- Етно у комбинацији са активним одмором итд.
-

Тржишни сегменти

Разни су критеријуми за сегментацију тржишта када се ради о етно туризму. Могу бити засновани на активностима, могу се груписати теме културе или наслеђа (историја, религија), према типу атракције (тематски паркови), просторно (активности концентрисане у одређеним географским целинама) или другим факторима.

Такође се мора уважити чињеница да сегменти нису строго издиференцирани и да туристи често посете атракције које нису повезане искључиво са тим сегментом.

Интересантан је британски модел сегментације културног и етно туризма (али и мотивацијски трендови) који би се могао применити и код нас²³:

А. Посетиоци етно туризма могу се сврстати у следеће категорије:

- The purposeful културни туриста - културни туризам је примарни мотив за посету дестинацији и туриста има дубоко културно искуство
- The sightseeing културни туриста - културни туризам је примарни разлог за доживљај неке дестинације, али искуство је мање дубоко
- The serendipitous културни туриста (Serendipity као непланирано срећно откриће) - туриста који не путује из културних разлога, али који након учешћа на крају има дубоко културно искуство
- The casual културни туриста - културни туризам је слаб мотив за путовање и резултирајуће искуство је плитко
- The incidental културни туриста - туриста не путује из културних разлога, али без обзира на то учествује у неким активностима и има плитка искуства

Мотивациони трендови: овај ресурс такође идентификује неке мотивационе трендове у културном туризму као што су аутентичност и јединственост, културна урођеност и искуствени празници.

---

²³ Audiences London, Cultural Tourism Resource, Factsheet 3: Segmenting Cultural Tourists, June 2010.

Аутентичност и јединственост

- У континуираној потрази потрошача за смислом свог живота, идентификован је тренд аутентичности који се односи на потрагу за нечим стварним, оригиналним или аутентичним. То може бити у производу, услузи или искуству, као и тражење осећаја тога у себи.
- Многе дестинације већ пласирају свој културни туризам на тему аутентичности
- Водити рачуна да се потрошачима понуди довољно избора далеко од главних активности и искустава како би се избегло да се брзо створе туристичка жаришта са ризицима од увећања негативних ефеката развоја.
- Истраживање тржишта показује да је жеља за „утапањем у културу“ земље која се посећује кључна мотивација за сегмент етно туристе.
- Врсте аутентичних искустава су нпр. посете сеоској кафани и упознавање мештана, учења нове вештине као што је израда злакушке керамике. Друга искуства могу бити плашћење сена, одлазак у цркву на литургију, одлазак на вашар, дегустација или учешће у спремању традиционалних јела.
- У будућности ће људи имати све више и више различитих интересовања, а путовања ће све чешће подразумевати искуство и учешће. То ће чак бити важније и од самог одредишта. Тржишта за специјална интересовања / путовања све више се развијају и иду руку под руку са глобалним трендовима и искуственим путовањима. Ове групе имају снажан образовни фокус у областима уметности, историје, архитектуре, баштованства, шетње, позоришта или музике. Учесници тура су углавном људи који имају педесет и више година. Они су путници у слободно време који траже нова искуства, уче са истомишљеницима и лично се остварују кроз искуствена путовања.

Б) **ArkLeisure™** је систем за сегментацију тржишта који се тренутно интензивно користи широм Велике Британије у области културног туризма, а могао би се применити и на нашу регију. Реч је о сегментацији заснованој на вредностима. Разликујемо 8 сегмената:

1. Заговорници брэнда – прате моду, умерено су заинтересовани за интелектуалне активности, уметност и културу, спремни су да потроше новац на луксуз
2. Следбеници – избегавају ризике, мала заинтересованост за интелектуалне изазове, уметност и културу
3. Несклони променама – без интересовања за уметност и културу, не ризикују, најчешће су лимитирани финансијским средствима

4. Функционалисти – очекују суштину а не форму, не прате моду, заинтересовани су за уметност и културу, имају самопоуздања
5. Традиционалисти – опуштени темпо живота, уживају у интелектуалним изазовима, уметности и култури, вреднују и платиће добру услугу и искуство
6. Истраживачи – независни индивидуалисти, не маре за мишљења других, троше за оно за шта желе, уживају у интелектуалним изазовима, али уметност и културу често доживљавају негативно
7. Космополити – имају самопоуздање, раде оно што желе, пробају ново, али усвајају и традиционалне вредности, преузимају ризик, троше пуно и активни су, али уз поштовање уметности и културе
8. Стилски гоничи – модно су освешћени, теже узбуђењима, под утицајем других, преузимају ризике, троше, не баш заинтересовани за уметност и културу, више за онај забавни део.

В) Генерација *И* или *Миленијалци*

Препознати су као кључни потенцијални сегмент за уметност и наслеђе, као и етно туризам. Они су самопоуздани, технички паметни, тимски играчи, добро образовани, грађански настројени, оптимистични, али и забринуте, проводе трећину мање времена гледајући ТВ од старијих генерација. Дигитална технологија за њих је подразумевана социјална стварност. Они остварују равнотежу између пословног и приватног живота. Као деца *baby boom*-а, они су знатижељни, желе да уче и верују да су искуства начин улагања у себе, па тако желе и да путују и на тај начин уче о себи и другима.

Постојећи садржаји у дестинацији

Градитељство - Дрвенград - Међавник, Етно парк Терзића авлија, Музеј на отвореном Старо село Сирогојно, Музеј плетилца у Сирогојну, Етно насеље Гувниште Камена Гора, Тичије поље, Етно село Штитково и др.

Занати (Грнчарија у Злакуси која је четврто српско нематеријално добро на листи светске баштине УНЕСКА,) дрводељство – кроз производе који се продају на пијацама и вашарима, производња ракије – „Жестивал“ Ужице, Сајам домаће ракије „Ракијада“ у Шљивовици“, производња меда – сталне промоције пчелара, сушење меса – „Пршутујада“ Мачкат, плетење – Сирогојно, као и производи који се продају на пијацама и вашарима

Локална гастрономија – све више тзв. „националних ресторана“ - нагласак на храни овог краја и припремању традиционалних јела (комплет лепиња, качамак, пите, мантије, ћетенија), рурални туризам с домаћинствима који своју услугу базирају на домаћој храни. Манифестације: „Дани малине“ Ариље, „Дани сјеничке пите“, „Купусијада“ Мрчајевци и др.

Ношња, игре, песме, обичаји – „Лицидерско срце“, „Злакуса у песми и игри“, „Комаранска кошија“, „Традиционална српска свадба у околини Косјерића“ и др., културно уметничка друштва и групе, посете музејима и музејским поставкама.

Вашари, теферичи

Осим етно села, на разним локалитетима у регији Западна Србија могуће је организовати обилазак или активно учешће туриста у неким од претходно наведених облика етно туризма.

Оцена производа

Снаге:

- аутохтона култура и традиција,
- спектакуларна топографија
- етно фестивали
- гостољубивост локалног становништва
- институције које се баве истраживањем и заштитом наслеђа на локалитетима
- Грнчарија Злакуса под заштитом UNESCO

Слабости:

- недовољна координација између носилаца понуде
- скромна интерпретација културног и етно наслеђа на локалитетима
- недовољна свест домаћег становништва о сопственим вредностима
- скромна понуда домаћих агенција које нуде посету више локалитета етно туризма у регији Западна Србија

Могућности:

- подршка државних институција
- повећање тражње за сегментима у оквиру овог производа
- допринос заштити културног и етно наслеђа и пажња од стране UNESCO-а

- отварање визиторских центара и успостављање водичке службе на локалитетима

Претње:

- проблем носећег капацитета туристичке дестинације
- глобализација и акултурација
- политичка нестабилност

Развој туристичког производа

За развој туристичког производа етно туризма потребно је уложити додатне напоре у наредном периоду, како би овај облик туризма у туристичкој регији Западна Србија био у потпуности валоризован. То подразумева бољу сарадњу доносилаца одлука на свим нивоима а у правцу оснаживања понуђача да преузму иницијативу у циљу обogaћивања туристичке понуде елементима културне и етно традиције. Потребно је разменити знања и искуства у оквиру пројеката, заједнички развој рута и туристичких програма у оквиру регије, као и заједнички маркетинг да би се формирао сет туристичких производа заснованих на живом културном наслеђу малих етно-културних заједница. Комбиновањем локалног културног наслеђа, услуга које нуде локална туристичка предузећа и атрактивних локација у интегрисану туристичку понуду, постали би препознатљиви на домаћем и иностраним тржиштима. Посебне туристичке туре и програми креирали би се за појединце и мале групе који у фокус стављају различите аспекте етно наслеђа (храна, традиционално певање, сезонске свечаности и прославе, рукотворине итд). Циљ је да се створи истински производ етно наслеђа регије Западна Србија (укључујући снажни заједнички визуелни идентитет и поруку), па је стога неопходно и укључивање и сарадња на свим нивоима (приватни сектор, локалне самоуправе, невладин сектор). Пружаоци туристичких услуга добили би нова знања о коришћењу локалног наслеђа и традиције у сврху креирања новог и иновативног туристичког производа, као и брендирању својих услуга, путем семинара, практичних радионица и заједничких приручника. Важан део развоја производа је покретање или јачање догађаја који посетиоцима представљају локалну традицију исхране (отварање рор-уп ресторана), јер је гастро туризам један од брже растућих туристичких трендова у Европи.

У наредном периоду, као посебан туристички производ, потребно је креирати низ туристичких програма који би се могли понудити ђачким екскурзијама или деци дијаспоре у оквиру којих би се упознали са етнографским наслеђем Западне Србије и Србије уопште.

Пример добро организованог етно туристичког програма је *Традиционална српска свадба* (у околини Косјерића реализоване су 44 туре кинеских туриста).

Туристичка регија Западна Србија је мултикултурална регија што представља значајан туристички ресурс у етно туризму. Квалитетном промоцијом и очувањем српског и бошњачког културног наслеђа могуће је привући туристе са различитих тржишта.

У циљу неговања традиционалне гастрономије краја радити на што обухватнијој и квалитетнијој примени концепта „Планински доручак“.

Незаобилазан акценат ставити на умрежавање традиционалних произвођача у регији кроз јединствене програме етно-руралног туризма.

Такође је потребно организовати међусобна студијска путовања ради размене најбољих пракси, прикупљања идеја и јачања сарадње. Заједничке радионице (укљ. страни стручњаци) и конференције на којима ће се представити благодети и могућности употребе УНЕСКО-ове ознаке ради проналажења заједничких решења за маркетинг туристичке дестинације. Конференције би обрађивале теме попут очувања и оживљавања културног наслеђа малих етничких група, објашњавања и интегрисања наслеђа у савремени свет итд. Отворене радионице широј јавности представиле би културно наслеђе (нпр. Злакуса). Заједничке тематске брошуре које би посетиоцима који се дубље занимају за локалну културу наслеђа представиле нпр. традиционалну одећу или верске празнике.

Чињеница да се стари лончарски занат из села Злакусе код Ужица налази на УНЕСКО-вој листи нематеријалног културног наслеђа, мора да се искористи као јединствено продајно место у заједничким активностима развоја производа, маркетинга и промоције. Коришћење пуног потенцијала јединственог културног наслеђа и светски познате УНЕСКО-ове етикете у промоцији регије као туристичке дестинације на домаћем и иностраном тржишту омогућава повећање броја посетилаца током целе године.

У циљу унапређење услуга у руралном туризму и културном туризму – изузетно је значајно инспирисати власнике домаћинстава да своје објекте граде у складу с народном архитектуром (брвнаром „Осаћанком“) и да обнављају постојеће старе објекте прилагођавајући их новој намени.

10.4. Специјални интереси

10.4.1. Активни одмор

Опис производа

Представља одморишну активност која се догађа у необичном, често и дивљем окружењу. Уско је повезан са високим нивоом учествовања у активностима од стране туриста и

најчешће се догађа на отвореном простору. Корисник очекује да доживи контролисан ниво ризика или узбуђења при чему жели да тестира своје способности у изабраној активности. Неопходно је постојање инфраструктуре која омогућава бављење активностима специјалног интересовања и постојање очуване атрактивне природне средине.

Производи активног одмора углавном су везани за одређену сезону, али пошто постоји велики број тржишних ниша у склопу овог производа атрактиван је током целе године. Обично представља трећи одмор у години, када траје од три до пет дана, или додатну активност током главног одмора, када траје један дан.

Главни облици производа

Лаке (soft) активности: камповање, пешачење, бициклизам, пловидба реком, јахање, лов, риболов, возња 4x4, активности у природи, лаке зимске активности.

Тешке (hard) активности: планинарење, планински бициклизам, проучавање кањона, проучавање пећина, тешке зимске активности, параглајдинг, рафтинг, слободно пењање, јеер safari, возња кануом и кајаком.

Тржишни сегменти

Туристи углавном траже неку врсту изазова и личног испуњења поштујући тренд здравог начина живота и све већу бригу о заштити животне средине. Туристи који преферирају лаке активности су најчешће између 36 и 55 година, вишег образовања и располажу средњим и вишим приходима. Живе најчешће у великим урбаним срединама. Најчешће бирају алтернативне облике смештаја (сеоска домаћинства, пансиони и преноћишта, мањи хотели). Туристи који преферирају тешке активности су најчешће између 26 и 35 година старости, средњег и вишег образовања и средњег и вишег нивоа прихода. Спремни су и на лошији квалитет смештаја, који често укључује и смештај на отвореном (кампове). Главни мотив путовања је активност која их занима, а секундарни мотиви су повезани са личним изазовима, уживањем у природи и практиковање здравог начина живота.

Куповину производа обављају преко специјализованих туристичких агенција које се баве одређеном тржишном нишом, при чему је интернет главни извор информација, док је на другом месту препорука пријатеља и родбине.

Постојећи садржаји у дестинацији

Сви градови и општине које су у саставу туристичке регије Западна Србија имају у понуди неке од активности у природи, посебан квалитет представљају пешачке, планинарске и бициклистичке стазе које спајају више градова/општина. У прилогу 1. овог програма дат је детаљнији преглед активности по дестинацијама.

Оцена производа

- У регији постоји потенцијал за развој тешких и лаких активности који није у довољној мери искоришћен
- Дестинација још увек није довољно препознатљива као место у коме могу да се користе производи активног одмора
- У оквиру стимулативних („incentive“) програма најчешће кроз организовани team building заступљени су производи
- Изграђена инфраструктура није адекватна да би се испоручио производ високе вредности и интензивније комерцијализовао на тржишту
- Промоција ван дестинација готово да не постоји, уз изузетак сајамских активности и спорадичних напора ЛТО
- Недовољна је туристичка сигнализација која усмерава према производима активног одмора
- Производи нису развијени у складу са стандардима који омогућавају интензивнију комерцијализацију
- Корисници производа су у највећој мери удружења планинара, индивидуалне групе заљубљеника у природу и остали гости који долазе због одмора
- Слабо је интересовање туристичких агенција и туроператора за продају производа
- Не постоје пакети производа прилагођени индивидуалним туристима и организованим групама
- Предност је што регија привлачи велики број туриста због одмора, што омогућава лакши развој и комерцијализацију производа
- Велика предност је постојање шире туристичке инфраструктуре (смештајни капацитети, угоститељски објекти), што олакшава развој и комерцијализацију овог производа

Развој туристичког производа

- Улагање у развијање основних и додатних елемената за сваки појединачни производ

- Координација и обједињавање свих актера који нуде производе у јединствен систем
- Креирање пакета који би стимулисали интензивније коришћење производа за кориснике који посећују дестинацију због других активности (само активности)
- Креирање пакета којима би се привлачили туристи који би долазили примарно због коришћења пакета (смештај и активности)
- Стимулисање развоја и подршка агенцијама и пружаоцима услуга производа специјалних интереса
- Постављање туристичке сигнализације за активни одмор
- Унапређење промотивних активности

10.4.2. Спортски туризам

Опис и дефиниција производа

Иако је туризам у прошлости углавном био доступан само привилегованим (вишим) слојевима друштва, са индустријализацијом и модернизацијом, односно појавом „вишка“ времена код људи, али и са повећаном жељом да се упознају (посете, виде и искусе) друге, нове дестинације и начине живљења, туризам је данас постао широко распрострањена (масовна) појава доступна свима, и представља једну од основних функција испољавања слободног времена савременог друштва.

Туризам и спорт су две појаве које су међусобно врло повезане. Најочигледнија веза између спорта и туризма се огледа у развоју специфичног облика туризма који називамо спортски туризам. Повезаност туризма и спорта датира још од античког доба. У старој Грчкој су се сваке четири године одржавале Олимпијске игре које су трајале пет и више дана уз присуство хиљада гледалаца. У Риму су разлог окупљања биле гладијаторске борбе. И у једном и у другом случају спорт је био покретач људи на путовања. Међутим тек је савремени спорт постигао пуну афирмацију у туризму стварајући посебан облик туризма-спортски туризам.

Спортски туризам данас представља повезаност спорта и туризма који превазилази само посматрање спортских догађаја. Туристи желе да се на одмору баве разним спортским и рекреативним активностима, стога спорт постаје важан садржај у туристичкој дестинацији. Оваква повезаност доводи до изградње спортских објеката различитих користи за туристе и спортисте као што је рекреација у очуваној природи, али и економског и друштвеног развоја самих дестинација. Потребно је посебно нагласити превладавање сезоналности туристичке дестинације односно бенефите који се постижу

развојем спортског туризма. Они се јављају у различитим облицима, а свакако су најважнији:

- повећање мотивације туриста за одређену туристичку дестинацију
- повећање изванпансионске потрошње
- унапређење разноврсности туристичке понуде
- побољшање квалитета туристичке понуде и др.

Главни облици производа

Спортски туризам представља путовања у којима је примарна мотивација активно или пасивно ангажовање у спорту и спортским активностима. На основу примарног туристичког мотива долазимо до питања: Шта је то што једну туристичку дестинацију чини довољно атрактивном да туристи представља мотив његовог доласка? Одговор лежи како у репрезентативности одређене туристичке дестинације тако и у могућности социјализације односно дружења са људима сличних афинитета и сличног животног стила, који имају заједнички интерес приликом задовољавања њихових специфичних туристичких потреба и интересовања. Бартолучи у том смислу наводи како се „туризам у којем је спорт главни мотив путовања и боравка туриста у туристичком одредишту назива спортски туризам“. Према истом аутору спортски туризам се појављује у различитим облицима и то као:

- спортски тренинг (припреме спортиста, жеља за надметањем, учествовање у разним спортским такмичењима)
- зимски спортско-рекреативни туризам
- летњи спортско-рекреативни туризам

Разлика између зимског и летњег спортско-рекреативног туризма се односи превасходно на место одвијања ових активности.

Оно што је јако битно јесте Бартолучијева подела видова спортског туризма, као и разврставање спортског туризма на четири подкатегорије. То су:

*Посматрачки туризам – путује се у жељи праћења одређених спортских дешавања или обиласку спортских објеката

*Рекреативни туризам – рекреативно учествовање у одређеним дешавањима везаним за спорт

*Авантуристички (адреналински) туризам – за њега је најбитније природно окружење које пружа могућности за активности као што су шетње, планинарење, бициклизам, сплаварење, параглајдинг, коњички спорт, веслање и др.

***Природњачки туризам**

Weed и Bullseye направили су категоризацију спортског туризма, која обухвата пет група:

- туризам са спортским садржајем
- туризам са спортском активношћу
- спортски тренинг
- спортски догађаји и
- луксузни спортски туризам

Туризам са спортским садржајем: Главна карактеристика овог типа је да спорт није примарна сврха самог путовања.

Туризам са спортском активношћу је категорија где је спорт сврха путовања, и самим тим ова категорија је оно што би већи број људи назвао спортски туризам.

Спортски тренинг је много ужа категорија од претходних. Главна сврха ових путовања је обучавање и тренинг у спорту. Можемо разликовати три поља унутар ове категорије: почетнички курсеви, напреднија обука и врхунски тренинг.

Спортски догађај је категорија која се односи на путовања ради учествовања у одређеној спортској манифестацији, било као учесник или као гледалац.

Луксузни спортски туризам се на неки начин преклапа са свим претходно наведеним категоријама спортског туризма. Наиме, у овој категорији се фокусирамо на део клијентеле чији се специфични захтеви одвајају од претходних. Сам квалитет смештаја, спортских објеката и услуга чини је посебном.

Де Кнор је извршио поделу која разликује две врсте спортских активности:

- **single-sport activity** путовање – када се појединац бави само једним спортом и
- **multiple-sport activity** путовање – када појединац узима учешће у неколико различитих спортова.

Тржишни сегменти

Упоредо са разликовањем различитих облика спортског туризма, посебно је осврт потребно направити и на различите врсте спортских туриста у зависности од мотива који их инспиришу да посећују одређену туристичку дестинацију. У том смислу најраспрострањенија је она подела које се придржава већи број аутора, а које спортске туристе разврстава на:

- **Професионални спортисти**

- **Учесници масовних спортова**
- **Рекреативци**
- **Пасивни спортски туристи**

Професионални спортисти: Кључна реч ове групе је ефикасност. Спортистима су неопходни квалитетни тренинг центри, добар смештај, повољни климатски услови, медицинска нега и могућност да добијају храну прилагођену тренутним потребама.

Учесници масовних спортова: Циљ ове групе је унапређење здравља и одржавање физичке кондиције. Кључни фактор за ову групу су квалитетни терени и доступност дестинације у периоду одмора.

Рекреативци: За ову групу престиж игра значајнију улогу од спортских амбиција. Спортске активности и интереси за културу имају подједнаки утицај на ову групу.

Пасивни спортски туристи: Ова група туриста се не бави активно спортом већ посећује велика спортска такмичења. Они захтевају велике и модерне спортске објекте (стадиони и спортске хале)

Спортски туризам представља веома занимљиву и растућу област која има јединствену способност да привуче велики број посетилаца, пружајући учесницима (путницима) који трагају спортски доживљај да доживе спорт и који по свом обиму, сложености и потенцијалу прети да израсте у потпуно нову индустријску област.

Истраживања Светске туристичке организације показују да нпр. немачки туристи бележе 32 милиона спортски оријентисаних путовања годишње, што износи 55% укупних путовања. Холанђани направе седам милиона путовања која укључују спортске компоненте и тиме чине удео 52% годишњих путовања. Процена Sport Travel магазина је да путовања мотивисана спортом само у САД чине тржиште вредно око 120 милијарди долара.

У последње време се све чешће професионални спортиста представља као пословни туриста, јер је основни разлог његовог путовања посао (тренирање или такмичење), а не задовољство. Подаци великих туроператора (TUI, ITC sport, Sportsworld) указују да се око 50% посетилаца ауто-мото трка и фудбалских такмичења одлучује за аранжмане преко агенција. Туристима се нуде и пакет аранжмани за посету већем броју трка Формуле 1, тениских турнира, голф турнира, авантура паркова и сличних спортских активности које одређена дестинација може да понуди.

Развој туристичког производа

Регија Западна Србија поседује потенцијал за развој спортског туризма, било да је реч о пасивном или активном спортском туризму (зимски или летњи спортско-рекреативни туризам), спортском тренингу, спортским догађајима или носталгични спортски туризам.

У ери интернет куповине велику пажњу треба усмерити ка друштвеним мрежама, online резервационим системима, интернет промоцији спорта као веома важног сектора туризма у регији.

Едукација стручног особља у хотелима, организацијама који могу препоручити спортске активности које туристи могу пробати, информисати их о локацији, предложити спортски догађај и слично. Обавезна је боља промоција спортских догађаја који се одржавају у регији.

Неопходно је побољшати туристичку инфраструктуру и супраструктуру како у смештајним капацитетима тако и у спортским објектима. Потребно је водити рачуна пре, за време, а нарочито након спортског догађаја да се инфраструктура не запостави и не пропадне. Да се настави са промоцијом еколошког начина живота и подстицањем локалног становништва на здрав начин живота, од чега ће сви, укључујући и туристичку дестинацију, имати користи.

Затворени базени могу бити значајан покретач развоја спортског туризма.

У факторе који утичу на развој спорта и рекреацију у туризму могуће је убројити факторе као што су мода, навике и престиж те тзв. посредничке фактори у облику туристичко-спортских агенција.

Такође је утврђено да су спортско-туристичка одмаралишта идеална локација за одвијање пословних састанака и конференција (team building).

Статистичка евиденција страних туриста који присуствују спортским дешавањима у регији.

Обзиром да саме спортске догађаје прати изузетна медијска пажња и заинтересованост то је неопходно искористити за добру промоцију и туристички маркетинг. Доласком већег броја страних агенција и адекватном маркетинг стратегијом несумњиво се може привући већи број страних туриста.

Велики број спортиста, тимова, лига, савеза и такмичења обраћа велику пажњу на еколошке вредности и заштиту животне средине.

Изградња аква парка би у великој мери повећала број туриста, како рекреативаца тако и активних спортиста.

Општине у регији располажу изузетним условима за развој спортског туризма, нарочито екстремних спортова који је генерално у Србији слабо развијен. Овакве спортске манифестације могу бити централна тема спортског туризма – организовање такмичења и скупова планинара, параглајдера, бициклиста и осталих мање или више екстремних спортова.

Од велике је важности утврдити праве потребе потенцијалних туриста како би организације знале у које ресурсе да улажу средства. Неопходно је утврдити и

заинтересованост локалног становништва за спортски догађај како не би дошло до великих губитака, пре свега финансијских.

Међународни спортски турнири могу се успешно организовати у општинама регије (позитиван пример је Међународни фудбалски турнир пријатељства "Златибор").

Циљеви су да се регија претвори у пожељну дестинацију спортског туризма, као и побољшање имиџа спортског туризма, олакшавање повезивања, образовних и комуникационих могућности, стварање инвестиција из јавног и приватног сектора и друго.

10.5.Еко туризам

Опис производа

Термин еко туризам (еко – скраћеница од еколошки) почео је да се користи осамдесетих година прошлог века. И поред тога што не постоји опште прихваћена дефиниција еко туризма, једну од најкомплетнијих први је формулисао мексички архитекта Seballos-Lascuégui: „Енвиронментално одговорно путовање у релативно недирнуте области природе са циљем уживања у њој, као и њеног уважавања, (укључујући и пратеће културне објекте из прошлости и садашњости), а које промовише заштиту животне средине, резултира малим утицајем посетилаца и омогућава корисну и активну друштвено – економску укљученост локалног становништва.“

Иако је удео еко туризма у укупним туристичким кретањима 2015. године у свету износио свега око 5% што значи да тек треба да постане глобални феномен, као дестинације еко туризма нарочито су популарне: Аустралија, Костарика, Нови Зеланд, Перу и Антарктик.

У литератури се наглашавају две основне варијанте еко туризма – тврда (hard) и мека (soft). *Тврди* еко туристи су дубоко заинтересовани, поседују знања о екологији, спремни су да путују под тежим условима са мало удобности и желе аутентичан доживљај на специјализованом Еко туристичком путовању. *Меки* Еко туристи имају неформално интересовање за природу, мање су спремни на неудобне услове и физички напор, доживљај им је површнији и често га остварују уз помоћ медијатора (агенција, водич), као део ширег туристичког доживљаја.

Тржишни сегменти

У пракси, еко туризам подразумева индивидуална или путовања у малим групама, од највише 25 особа. Типичан еко туриста дуже борава на дестинацији и троши далеко више од просечног туристе, избегава масовна путовања и посете популарним дестинацијама, а уместо тога тражи нешто што за њега има посебну вредност. Иако су високо образовани,

често путују и финансијски су независни, Еко туристи преферирају скроман смештај у мањим објектима, који не нарушавају изглед и чистоћу околине, а користе обновљиве изворе енергије. Када год је то могуће, крећу се без превозних средстава или уз помоћ оних који најмање загађују околину и производе најмање буке. Пешачење, вожња бицикла, веслање, вожња параглајдером и јахање коња, омиљени су им начини кретања и провођења слободног времена у природи²⁴.

Постојећи садржаји у дестинацији

Природне атрактивности и заштићена природна добра су најчешћи разлог због кога туристи посећују регију Западна Србија: Национални парк Тара, Парк природе Златибор, Парк природе Голија и Резерват биосфере Голија – Студеница, Парк природе Мокра Гора, Специјални резерват природе "Увац", Предео изузетних одлика „Овчарско-кабларска клисура” и други. Поред тога постоје разноврсни додатни садржаји за љубитеље активног одмора: пешачке, планинарске и бициклистичке стазе, рафтинг, сплавање, проучавање пећина и др.

Оцена производа

Заштићена природна добра, планински центри и рурална подручја привлаче велики број домаћих и страних туриста, добра је туристичка инфраструктура са мноштвом додатних садржаја. Управљачи заштићених природних добара у сарадњи са осталим туристичким субјектима у великој мери успевају да се на адекватан начин старају о заштити животне средине и сервисирању посетилаца.

У летњим месецима када је велика посећеност туристичких центара у регији неретко се на неким локалитетима могу видети смеће и пластичне флаше које плутају рекама и језерима што ствара ружну слику и негативно утиче на имиџ дестинације.

На међународном туристичком тржишту регија још увек није довољно препознатљива као дестинација еко туризма и неопходно је у наредном периоду уложити много више средстава у промоцију и едукацију кадрова.

Развој туристичког производа

Да би се туристичка регија Западна Србија позиционирала као подручје које еко туристи радо бирају за свој одмор неопходна је много веће брига о заштити животне средине пре свега кроз подизање свести локалног становништва које још увек није довољно свесно да је саставни део туристичке понуде. Неопходни су разноврсни програми едукације од деце школског узраста до одраслих. Еколошки одговорни туристи желе да упознају локално

---

²⁴доц.др Ивана Мишковић, Екотуризам, шта је то? bookiraj.com

становништво, ангажују локалну радну снагу, пробају локалне специјалитете и купују традиционалне сувенире које производи локално становништво. Да би се то остварило потребно је вршити минималан утицај на природу и прикупљати средства за њено очување јер само таква места еко туристи бирају за свој одмор.

Еко туристи желе да унапред буду добро упознати са дестинацијом коју посећују. Због тога су промотивне активности, пре свега на интернету и друштвеним мрежама изузетно значајне. Туроператори и туристичке агенције које се баве организацијом еко туристичких путовања морају бити посвећени принципима еко туризма и поштовати одређена правила понашања, услове и ограничења. За организацију еко тура много више су заинтересоване мале рецептивне туристичке агенције него велики организатори путовања јер се ради углавном о малим групама са специфичним захтевима и потребама. Због тога је неопходно стимулисати рад оваквих агенција и помоћи им у едукацији кадрова. Изузетно је значајна улога локалних водича који морају бити посебно обучени за туре у природи, познавати терен и могуће ризике, владати вештином квалитетне интерпретације и промовисати принципе одрживог туризма кроз одговорно понашање туриста.

Локалне самоуправе и туристичке организације треба да кроз програме едукације стимулишу издаваоце приватног смештаја у домаћој радиности да граде Еко коначишта. Еко коначишта се граде од аутохтоних материјала, усклађена су са традиционалном архитектуром и одликама локалног амбијента. Током изградње врше минималан утицај на животну средину. Представљају посебан смештајни објект који нуди мањи комфор у односу на стандардне хотеле јер је акценат на активностима у природи и додатним садржајима, а не на удобности. Потребно је да власници Еко коначишта примењују програме еколошког образовања и васпитања, како запослених тако и туриста, као и да дају допринос одрживом развоју локалне заједнице кроз разне истраживачке програме.

У заштићеним природним добрима у регији Западна Србија, осим у Парку природе Мокра Гора, не наплаћују се никакве таксе и улазнице што није у складу са праксом у свету. Имајући у виду да Национални парк Тара, Парк природе Златибор, Парк природе Голија и Резерват биосфере Голија – Студеница, Парк природе Мокра Гора, Специјални резерват природе "Увац", Предео изузетних одлика „Овчарско-кабларска клисура” и други представљају изузетну туристичку вредност потребно је размотрити могућност наплате еко туристичке таксе, за све посетиоце, то се посебно на односи на подручја са највишим нивоом заштите. Средства од наведених такси била би наменски утрошена за активности које су усмерене на заштиту животне средине и развој туризма у заштићеним подручјима.

10.6. Здравствени туризам, spa&wellness

Опис производа

Тренд развоја туризма, у делу који се односи на здравље људи, креће се у Европи од класичног бањског ка савременом појму здравственог туризма, који поред медицинске компоненте (превентиве, куративе, рехабилитације) укључује и друге компоненте (wellness, спорт, рекреација, забава, здрава исхрана и сл.). Може привући не само болесног човека коме држава кроз систем здравственог осигурања плаћа лечење/рехабилитацију и боравак, него и здравог који је свестан да је неопходно да за сопствено здравље и кондицију сам финансира свој одмор у бањским и климатским местима, односно дестинацијама здравственог туризма.

С обзиром да је право на одмор, као природна последица права на рад, прихваћена као једно од основних права човека (World Tourism Organization), туризам испуњава основну потребу човека за опоравком и психофизичком добробити. Иако се корисници у туристичка путовања укључују из различитих разлога, као што су пословни, конгресни, породични, посета пријатељима, културно и/или духовно обогаћење, еколошки, најчешћи, али и најстарији разлог је *здравствени*, односно здравље.

Повезаност здравља и туризма сажето изражава Д. Алфиер тврдећи да је „здравље уствари један од најстаријих, трајних и најјачих мотива туристичког кретања те да туризам у свим својим облицима више-мање увек врши и здравствену функцију“.²⁵

Претеча данашње Светске туристичке организације (WTO-ОМТ), организација IUOTOUIOOT, још је почетком седамдесетих година у студији „Health Tourism“ дефинисала појам здравственог туризма истичући коришћење минералне воде и климе у здравствене сврхе. Исти став је касније преузела и WTO, као и остале међународне организације које се баве здравственим туризмом са медицинског (WHO-World Health Organisation), балнеолошког (FITEC - Међународно удружење за термализам и климатизам) те туристичка становишта (AIEST - Међународно удружење научних туристичких експерата).

Многи аутори који су истраживали здравствени туризам истицали су да је то „гранично подручје медицине и туризма или заједничко сродно подручје здравства и туризма“. Због

25(Алфиер, Д.: Улога туризма у ресоцијализацији и десоцијализацији савременог човјека, у књизи ТУРИЗАМ, ИТ. Загреб)

тога се често код субјеката који се баве проблематиком бања и климатских места као дестинацијама здравственог туризма, често јавља дилема шта у њиховом развоју треба да има приоритет: туризам или медицина. У суштини, ово је лажна дилема пошто квалитетан развој сваког бањског и климатског места треба да прати паралелна динамика развоја и медицинског и туристичког сектора, те као такав треба да представља јединствену понуду.

Анализирајући теоријска сазнања о здравственом туризму, уочава се да је реч о специјализованој туристичко-здравственој понуди развијеној на основама лечилишта, бања и климатских места.

Под заједничким именом „Здравствени туризам“ временом се стварају, условно речено, две групе туристичких потрошача које имају сличан или исти начин задовољавања својих здравствених потреба. За једну групу се може рећи да су потрошачи здравственог туризма у ужем смислу (традиционални термализам или лечилишни туризам), док друга група обухвата потрошаче здравственог туризма у ширем смислу, који осим коришћења природног лековитог фактора желе и друге врсте активности, понуде и програме за које је побољшање, очување и унапређење здравља само једна од више туристичких потреба.

Из напред наведеног се може уочити да ресурсну основу здравственог туризма у ужем смислу чине природни лековити фактори (лековите термоминералне воде, лековита блата – пелоиди, лековита нафта, лековита клима и море, лековито биље, медицинска инфраструктура, стручни кадрови), док здравствени туризам у ширем смислу подразумева коришћење свих туристичких атрактивности, које приликом боравка на недељном или годишњем одмору, могу задовољити индивидуалне потребе за лечењем и опоравком, али и за унапређењем здравља уз помоћ природних лековитих фактора, здравствених услуга, спортско-рекреативних и wellness садржаја.

Главни облици производа

Постоји битна разлика између здравствених и wellness туристичких производа. Здравствени туризам повезан је с клијентима са разним здравственим проблемима који путују ради терапија/третмана које ће им помоћи да побољшају своју здравствену ситуацију. Wellness туризам се тиче клијената доброг здравља који су у потрази за третманима који ће им омогућити одржавање тог статуса. Данас су здравствени и wellness клијенти у потрази за бољим здрављем, смањењем прекомерне тежине, смањењем ефекта старења, смањењем бола и нелагоде, уклањањем стреса, што су и главни мотиви одабира овог производа. Савремени концепт подразумева „раздвајање здравих од болесних“.

Међународно Spa удружење је дефинисало седам врста Spa/wellness капацитета:

- **Club Spa** - првенствена намена је Fitness, али има у понуди и широки спектар професионално вођених Спа услуга на дневној бази,

- **Cruise ship Spa** - Спа центар на броду за кружна путовања (Fitness и wellness компоненте и Спа јеловник),
- **Day Spa**- Спа центар који има у понуди професионалне Спа услуге на дневној бази. Најразвијенији је у западној Европи,
- **Destination Spa** клијентима пружа могућност одабира, а повезано с побољшањем животног стила,
- **Medical Spa** - примарна улога му је пружање комплетне здравствене и wellness услуге у амбијенту који интегрише Спа услуге са конвенционалним и посебним третманима и терапијама,
- **Mineral Spa Spring** - у својој понуди има природне минерале, термалне и друге изворе који се користе у сврху хидротерапијских третмана. Ова врста је најтипичнија за европски Spa/wellness сектор,
- **Resort/hotel Spa** - Спа у склопу хотела или ресорта који пружа професионалне спа услуге, фитнес и велнес компоненте са Спа јеловником. Друга по величини од свих седам категорија, услед чињенице што ју је хотелска индустрија прихватила као стандард у циљу повећања профитабилности, али и све веће преференције гостију за овом врстом понуде.

Тржишни сегменти

Спа туристи су углавном женске особе (иако је у последњих пар година приметан и стално растући интерес мушкараца), имају између 36 и 55 година (највише их је око 47 година старости) и више су или високо образоване. Углавном живе у урбаним срединама или у предграђима, а Спа дестинације најчешће посећују без деце.

Све је већи помак са типичног „женског“ производа на мушке кориснике и целе породице, као и на природне и „еколошке“ производе.

Главни мотив доласка/боравка је релаксација, педикерски, маникерски, третмани лепоте, програми образовања, односно здрава прехрана за смањење тежине. Уз главне мотиве доласка у Спа дестинације, ови гости воле да се баве и активностима на отвореном попут голфа, бициклизма и пешачења, али воле и да упознају историјско и културно наслеђе средине у којој се налазе. Понекад током боравка у Спа дестинацији одлуче да оду на кратак излет у околину са интересовањем за локалне догађаје и фестивале. Немају сезоналну преференцију. У избору дестинације највише се ослањају на препоруке пријатеља и познаника, али ће узети у обзир и препоруке путничке агенције, односно књиге или водича. Такође користе и интернет ради додатног информисања о садржајима и понуда у дестинацији.

Постојећи садржаји у дестинацији

Специјална болница за болести штитасте жлезде и болести метаболизма „Златибор“

Здравствени садржаји

Специјална болница за штитасту жлезду и метаболизам је модерна установа која поседује неопходну дијагностику јединствену на овим просторима. Састоји се од основних организационих јединица-служби које су повезане и функционишу као целина. Медицинске службе су: служба за стационарно лечење, амбулантно-поликлиничка служба, служба нуклеарне медицине, служба за научно-истраживачки рад, наставу и консултације и једина немедицинска – служба заједничких и општих послова. Посебно се издваја консултативна служба професора Медицинског факултета.

Амбулантно-поликлиничка служба у свом саставу има:

- биохемијску лабораторију (врши различите биохемијске анализе: ККС, СЕ, фибриноген, гликемија, холестерол, ХДЛ, ЛДЛ, триглицериди, уреа, креатинин, АСТ, АЛТ, гвожђе, калцијум, ацидум урицум, укупни билирубин, алкална фосфатаза),
- кабинет за кардиореспираторну функционалну дијагностику бави се функционалном дијагностиком кардиоваскуларног система (ерго тест) у циљу дијагностиковања коронарне болести и одређивања кондиционе функционалне способности код спортиста,
- кабинет за остеодезинитометрију (одређивање густине костију помоћу ДХА апарата),
- кабинет за физикалну медицину и рехабилитацију (електротерапија, електродијагностика и примена топлотних, хидро и кинези терапијских процедура).

Служба нуклеарне медицине:

- нуклеарна ендокринологија,
- нуклеарна нефро-урологија,
- нуклеарна хепатологија,
- нуклеарна кардиологија.

У оквиру нуклеарне медицине за дијагностичке сврхе се користи нови хибридни SPECT/CT уређај и као такав једини је у Србији. Намењен је за дијагностичке процедуре тзв. компјутеризоване томографије и сцинтиграфије штитасте жлезде, скелета, срца и других ткива и органа што има широку примену у онкологији и дијагностици уопште.

Што се тиче терапијске нуклеарне медицине, спроводи се радикално лечење хипертиреозе радиоактивним јодом.

Поред обољења штитасте жлезде и ендокриног система Специјална болница „Златибор“ се успешно бави лечењем кардиоваскуларног система као и акутним и хроничним обољењима локомоторног система, обољењима централног нервног система и другим.

Осим куративног садржаја, Специјална болница велику пажњу придаје превентивним и дијететским режимима заштите здравља.

Превентивно рекреативни садржаји

Специјална болница „Златибор“ у циљу унапређења здравља својим посетиоцима нуди:

"Чигота програм" (добро избалансиран дијететски план, програм физичких активности, стварање групне, позитивне атмосфере и основно информисање о значају правилне исхране и рекреације),

- wellness-менаџер програм – (преглед лекара специјалисте, лабораторијске анализе, ЕКГ, вежбе у сали и вежбе у базену, мануелна масажа, јапанска арома сауна, шетња и финска сауна),
- wellness-антицелулит програм – (преглед лекара специјалисте, ТАНИТА *axalasis*- одређивање процента воде и масти у телу, вежбе у сали, вежбе у базену, лимфна дренажа-*green press*, мануелна антицелулит масажа, хидро масажа, финска сауна),
- wellness-*fitness* програм – (преглед лекара специјалисте, ТАНИТА *analysis*, мануелна масажа, хидро масажа, шетња и фитнес у сали),
- wellness центар – (базен, сауна, хамам, слана соба, руске купке, арома терапија, масаже, третмани лица и тела, итд.).
- модерна теретана
- терени за мале спортове на отвореном

Оно што је посебно карактеристично и својствено за ову установу, а што је чини јединственом на нашим просторима и шире, јесте програм „Чигота“. То је популарни дијететско-рекреативни програм који помаже ослобађању вишка килограма, одмору и обнављању кондиције. Програм „Чигота“ се већ 30 година успешно бори против гојазности и пратећих болести као последица удружености мултиплекс поремећаја и лоших навика које су најчешће последица урбанизације. Програм „Чигота“ остварује свој циљ: смањење погубног утицаја гојазности на здравље.

Јединствен у Србији и земљама у окружењу, програм превенције и лечење гојазности код деце и адолесцената спроводи се у Специјалној болници „Златибор“. Од 2008. године програм финансира РЗЗО. „Чиготица“, како је назван програм, захваљујући дијети и рекреацији током тронедељног третмана омогућава смањење тежине за 6-11 кг. Уз повећану физичку активност, програм подразумева дијету која је хиперпротеинска, мултивитаминска, хипокалоријска са очуваном хранљивом вредношћу, са пуно дијетних влакана из свежих намирница које служе да се што дуже задржи осећај ситости. У току је интернационализација програма, јер пријаве стижу не само из наше земље него и из земаља у окружењу. Поред стационарних услуга, Специјална болница „Златибор“ пружа и могућност амбулантних прегледа.

Данас је "Чигота" прва у Србији и једина у свету установа која је заштитила своје услуге, и медицинске и туристичке, под географском ознаком. Наиме, решењем Завода за интелектуалну својину Републике Србије 2017. године "Чигота" је постала бренд и тиме стекла лидерску позицију у области здравственог туризма.

Специјална болница за рехабилитацију "Ивањица"

Налази се на 220 км од Београда у југозападној Србији окружена планинама Јавором и Мучњем, на обронцима планине Голије (резерватом биосфере од 2000. године).

Специјална болница за рехабилитацију "Ивањица" у природном амбијенту очуване животне средине са четири деценије искуства, најсавременијом опремом и стручним кадром нуди квалитетну и ефикасну услугу из области физикалне медицине, хематологије и рехабилитације респираторних органа, као и рекреативних одмора.

Установа поседује 250 лежаја (90 лежаја у мрежи РФЗО и 160 лежаја у туристичком делу) распоређених у три ламеле са по два спрата. У највећем броју то су двокреветне собе, за оне који би да буду сами постоје и једнокреветне собе, а за оне који воле друштво и трокреветне собе. Пет апартмана је предвиђено за оне који желе додатни комфор. Цео објекат је окружен шумом, покривен је широкопојасним бежичним интернетом, а свака соба има телевизор са кабловским прикључком. Исхрана обухвата три пансионска obroка

са домаћом кухињом и производима из локалног краја уз могућност израде посебних програма исхране.

Области у којима болница бележи резултате су: Интерна медицина, Хематологија, Физикална медицина и рехабилитација, Пулмолошка рехабилитација, Лабораторија. Ту су и: специјалисти интерне медицине, субспецијалисти хематологије, специјалисти физијатрије, специјалисти дечје физијатрије, специјалисти пулмологије, специјалисти опште медицине, дипл. биохемије.

Саставни део медицинског пакета, а може бити и посебан (одмор и рекреација), спроводи стручни тим рекреатора и аниматора. Обухвата сауну, затворени базен, ђакузи каду, сале за билијар и стони тенис, спортске терене, трим стазу и пешачку стазу (7 км), пењање на врхове оближњих брда, излете на планине Голију (1.833 метра), Јавор (1.519 метара) и Мучањ, излете у средњовековне манастире Студеницу, Ковиље, Придворицу ....

Специјална болница за рехабилитацију "Златар"

Статистички показатељи и научна истраживања у свету и код нас показали су да фактори ризика кардиоваскуларних болести доминантно угрожавају најпродуктивнији и најумнији део популације човечанства. Структура ове болести и смртни случајеви од ње заузимају прво место. То је био разлог и повод да се крајем седамдесетих година прошлог века организује и одржи конференција Међународне здравствене организације у Љубљани. Поступајући по овим смерницама Српско лекарско друштво, Медицински факултет у Београду (посебно одбор-секција кардиолога) и Завод за здравствено осигурање Србије покрећу иницијативу за организационо, кадровско, научно и просторно стварање услова за превенцију лечења и рехабилитацију лица угрожених или оболелих од кардиоваскуларних болести. На основу тога приступило се изградњи таква три центра: Златар, Опатија и Нишка Бања. На основу закључка социјално-здравственог већа скупштине Србије и СО Нова Варош 29. јула 1970. године приступило се изградњи центра на Златару.

Објекат је лоциран на изванредној падини планине Златар са кога се пружа поглед на све четири стране света и доминира простором на већим удаљеностима. Надморска висина је 1.230 метара. Окружен је природним пејзажима, богатством биљног и животињског света, дивним четинарима и другим растињем. Има изванредан квалитет ваздуха, повољан однос позитивних и негативних јона. Магла је ретка, а ветрови благи, смена годишњих доба пријатна. На Златару се укршта медитеранска и континентална клима, па је Златар место са највећим бројем сунчаних дана после Хвара на територији целе бивше Југославије, што је још један разлог да место буде погодно за рехабилитацију кардиоваскуларних болесника.

Објекат има 17 хиљада квадратних метара корисне површине и девет хектара земљишта. Поред смештајних капацитета од 330 лежајева у двокреветним и трокреветним собама, апартманима и полуапартманима, центар располаже кабинетом за кардиологију опремљеним најсавременијим апаратима (ултразвук и ерго тест), кабинетом за физикалну медицину и рехабилитацију, лабораторијом за функционалну дијагностику, рестораном, баром, конгресном салом, кабинетом за боди билдинг, ТВ салама, теренима за мале спортове, базеном затвореног типа, стазом здравља.

Специјални програми завода су програм за регулисање крвног притиска и програм телесне тежине. У првој деценији рада, док се центар бавио превенцијом, лечењем и рехабилитацијом кардиоваскуларних болесника који су долазили са упутима тадашњег СИЗ-а здравства и СИЗ-а ПИО, центар је бележио изванредне резултате. Како су слабили СИЗ-ови и Фондови и како је долазило до реорганизације у здравственој делатности тако су се почели повећавати проблеми у центру на Златару. Већ у другој деценији рада центар се суочио са озбиљнијим проблемима, па у покушају решења тих проблема интегрисан је са "Чиготом", али су само 14 месеци заједно функционисали. После тога око годину и по дана центар "Златар" је био ван функције. Године 1993. долази до активирања центра од стране оснивача СО Нова Варош. Од 1994. до 2000. године "Златар" креће путем интензивног и успешног развоја бавећи се превенцијом, рехабилитацијом и рекреацијом радника са угрожених радних места. Од 2000. године па до данашњег дана због рестриктивне политике у здравственом систему и губљењем болесничких постеља са 80 на 30, центар запада у све веће проблеме. Остаје без адекватне опреме и кадра. Године 2009. "Златар" губи основну делатност рехабилитацију кардиоваскуларних болести и додељује му се рехабилитација реуматских обољења и повреда локомоторног система.

У октобру 2019. године Републичка дирекција за имовину и Републички фонд за пензионо и инвалидско осигурање огласили су продају Бањског комплекса „Златар“ у Новој Вароши и продат је у октобру 2020 године.

Овчар бања се налази 18 км западно од Чачка, у Овчарско-кабларској клисури на надморској висини од 278 м. Развила се на простору између природног тока Западне Мораве и испусног канала из хидроелектране „Овчар Бања“. Бања обилује изворима термоминералне воде. Лековита вода Овчар Бање има температуру од 35°C до 37,5°C и по саставу је слабо сумпоровита, једна вода.

Лековита својства њених вода су позната одавно тако да је о њој писао и турски путописац Евлија Челебија. Минерална вода Овчар Бање се користи за лечење реуматичних обољења, нервних поремећаја, кожних болести, последица прелома костију и повреда мишићног ткива.

Бања има купатило са хомеотермалном водом, која се користи за пуњење два базена и 10 када. Лечење је под контролом здравствених радника из Чачка.

У Овчар Бањи се налази једна од најстаријих хидроцентра у Србији. У Бањи се налазио и ауто-камп са бунгаловима који сада није у функцији, па би на томе требало порадити с обзиром на важност смештајних капацитета за туристички боравак. На вештачком језеру као и на старом кориту реке Западне Мораве између висећег и путничког моста заступљен је спортски риболов. У Овчар Бањи, поред здравствених услуга, гостима су на располагању терени за спортско-рекреативне активности, базен за рекреацију са термоминералном водом, активан одмор у природи, обале реке и језера. Постоји могућност пловидбе или крстарења језером и планинарења.

Бања Горња Трепча се налази у југозападној Шумадији, испод шумовитих планина Вујан и Буковик, у клисурастом делу речице Бање. Смештена је између Чачка, Горњег Милановца и Мрчајеваца. Саобраћајно је добро повезана путним правцима до свих већих градова у Србији. Од Београда је удаљена 159 км, Чачка 18 км, Горњег Милановца 9 км, Мрчајеваца 13 км, а од Ибарске магистрале 8,5 км. Представља ваздушну бању захваљујући надморској висини.

Пространи шумски комплекси обрасли буквом, грабом, цером, јасеном, липом и четинарима, као и ливаде обрасле разнобојним цвећем делују на организам умирујуће и окрепљујуће, а боравак у бањи чине благотворним и разноврсним, што утиче на опоравак и релаксацију организма. Просечна температура ваздуха која је у летњим месецима 20°C, умерена влажност ваздуха, интензитет облачности и сунчевог зрачења, као и брзина ветрова са севера и северозапада не утичу битно на промену времена. Ово поднебље карактеришу нешто топлије јесени у односу на пролећне месеце.

Бања Горња Трепча позната је под именом **Атомска Бања** и има три извора лековите воде. Вода за пиће по саставу је хидрокарбонатна, земноалкална, силицијумска хипотерма. Температура воде је 29,8°C, а капацитет 0,4 л/сек.

Минерална вода Горње Трепче је благо радиоактивна. Лечење се обавља купањем, пијењем воде и употребом пелоида (облагање блатом). Купање траје 20 до 30 минута. Дневно се пије од један до два литра воде. Вода и пеллоид се могу користити за лечење неуролошких болести (мултиплекс склероза, церебрална парализа), реуматских болести, гастритиса.

Лечење се обавља у Специјалној болници за рехабилитацију “Атомска бања Горња Трепча”, под контролом специјалистичке лекарске службе. Завод располаже добро опремљеном лабораторијом и оспособљен је за спровођење рехабилитације и физикалне медицине. Исхрана за бањске госте је организована у ресторану са одговарајућим капацитетом obroка дневно, који одговарају смештајним капацитетима.

Слатинска бања се налази у селу Слатини, 17 км југоисточно од Чачка, на северној страни подножја планине Јелице. Иако постоји народно предање по коме се тврди да се „иста бања показивала још у средњем веку па и у турско доба, али не као бања, већ као мочвара (бара)“, први научни докази лековитости Слатинске бање потичу из друге деценије 20. века.

Извор је у кориту Бањске реке и ограђен је бетоном. Вода се пребацује у олук и спроводи у два купатила уз обалу. Температура је 16,8°C. Лековите компоненте ове воде су благо повећани садржај калијума, литијума, рубидијума, цезијума, стронцијума, баријума и фосфора. Долазе до изражаја ако се вода користи за купање. За пиће није довољно испитана. Благо је радиоактивна а киселост износи 7,5.

Лечење се врши умивањем и облогама од блата. Пре Другог светског рата била су четири мала купатила. Спада у категорију такозваних „дивљих бања“, јер није уређена да би могла да функционише као лечилиште.

Развој туристичког производа

- Покретање иницијативе за побољшање законске регулативе у области осигурања путника и пацијената
- Стандардизација услуга у здравственом туризму
- Улагања у медицинску опрему, унапређење дијагностичких и терапијских процедура
- Едукација кадрова
- Раздвајање комерцијалних садржаја од здравствених са тежом медицинском дијагностиком
- Адекватније коришћење балнеоло-климатолошких фактора у лечењу и рехабилитацији
- Модернизација и реновирање смештајних капацитета у здравственим установама
- Прилагођавање тражњи за wellness и spa услугама
- Осавремењивање постојећих и увођење нових пакета услуга (детокс, антистрес, менаџер програм, team building...)

- Унапређење промотивних активности
- Заједничка промоција здравствених установа на циљним тржиштима
- Сегментација тржишта у складу постојећом понудом и ресурсима и маркетиншки приступ у складу с тим
- Повезивање са осталим туристичким производима у циљу продужења боравка

10.7. Манифестације

Опис производа

Производ манифестације представља јавно извођење у виду приредбе или више приредби (разних категорија) које се издвајају по својој специфичности и атрактивности са јасно израженом централном темом. Пружа јединствене доживљаје сваком учеснику на његов индивидуалан начин, могућност упознавања великог броја појединаца са истим или сличним интересима попут њихових, у учесницима буди осећај заједништва. Представља додатан или искључив разлог одласка у неку дестинацију. Првенствена улога манифестација је да забави, едукује, информише, промовише... Али и унапреди и употпуни туристичку понуду, оствари економски и маркетиншки бенефит.

Вредност манифестације као туристичког производа се огледа кроз програмску специфичност догађаја, квалитетне учеснике, добар садржај и прецизно планирање, атрактивну локацију на којој се догађај организује, атрактивно време погодно за већу посету.

Производ има значајан тржишни туристички потенцијал. Може да допринесе повећању обима туристичке потражње, посебно према природним и антропогеним вредностима туристичког места или региона, као и да допринесе афирмацији мање познатих дестинација, утиче на повећање стопе понављајућих посета. Добро позициониран производ на туристичкој мапи манифестација утиче на остваривање профитабилности целе туристичке дестинације, врши унапређење осталих туристичких производа, ствара јачу базу за маркетиншке активности као и за имплементацију бројних туристичких ефеката и циљева. Квалитетно осмишљен и реализован туристички производ оставља позитивну слику о целој дестинацији како на домаћем тако и на иностраном тржишту, кроз маркетинг самог догађаја промовишу се и остали видови туризма и ствара позитиван имиџ дестинације.

Захваљујући разноврсности садржаја није стриктно везан за одређену сезону, догађаји се одржавају током целе године, највише лети, у просеку трају три дана. Разноврстан садржај

утиче и на разноврсност профила посетилаца (од млађе популације до пензионера, посетиоци су различите платежне моћи, образовања, интересовања), што пружа могућности утицаја на менаџмент туристичке потрошње.

Локације одржавања су градски и сеоски тргови и улице, занимљиви алтернативни јавни простори, излетишта, бање, планине, места поред река и реке, манастири, археолошка налазишта, домови културе, спортске хале, сајамски простори, галерије, музеји... Организатори су најчешће центри за културу, локална самоуправа, невладине организације, туристичке организације и културно-уметничка друштва, спортски клубови и друштва. Сарадња међу стејкхолдерима и добар дестинацијски менаџмент су од кључног значаја за успешан развој овог туристичког производа.

Неретко, централни догађај има и пратећи програм који доприноси повећаној посећености и то првенствено профила туриста са неким другим интересовањима. Као пратеће манифестације издвајају се: ликовне изложбе, изложбе фотографија, изложбе старих заната, спортски сусрети, књижевне вечери, филмске пројекције, музичко-сценски програм, вечери фолклора, едукативне радионице, стручни скупови и слично.

Главни облици производа

Овај се производ према врсти догађаја може појавити кроз:

1. **Спортски догађаји** (врсте спортова) - Спорт чини примарну вредност. Обезбеђују забаву локалној заједници, повећају понос заједнице и стимулишу домаћу привреду.
2. **Културни догађаји** (позориште, филм, књижевност, фестивали...) - садржајно су везани за област културе и уметности. Организују се самостално или као допуна осталој (интегралној) туристичкој понуди. Културни догађаји имају свој ослонац у дугој традицији одржавања и широк спектар етноколора региона одржавања, који јој даје богатство и разноврсност са специфичношћу природних вредности, а представљају и значајан пратећи програм код осталих видова манифестационог туризма.
3. **Музички догађаји** (концерти, фестивали, такмичења...) - израз су сценског приказивања, уметничке манифестације су прилагођене за туристичку презентацију и представљају вредност која привлачи посетиоце, манифестације које заузимају значајно место као допуна туристичког боравака у појединим туристичким местима.

4. **Посебни интереси** (гастрономија, уметност, наука, привреда, политичко-историјске, верске...) Специјализовани догађаји намењени одређеним профилима посетиоца.

Тржишни сегменти

Добра полазна основа регије Западна Србија је постојање великог броја манифестација (око 120 сталних) које покривају различита тематска поља: култура, народно и традиционално стваралаштво, спорт, гастрономија, прослава празника, музика и уметност, забава, манифестације посвећене деци и друго.

Појам „туризам догађаја“ укључује разне облике туризма, као што су спортски, културни, пословни, религијски и сл. али је фокус само на једном аспект – догађају или манифестацији као поводу окупљања туриста. У оквиру туристичке понуде манифестациони туризам представља врсту туризма који доприноси повећању обима туристичке тражње, што је поткрепљено евиденцијама ноћења и остварених прихода за време трајања манифестација. Туристи заинтересовани за манифестациони туризам су старосне доби 18-55 година, разноврсних интересовања, образовања и социјалног статуса. Мотив за њихово путовање су различита интересовања (теме манифестација), док је примарни мотив потреба човека да се забави, одмори и опусти, упознаје нове пределе и обичаје, уз промену своје животне и радне средине коју задовољава организовање разноврсних, атрактивних догађаја.

Уз чињеницу да данас туристи не проводе свој одмор само на једном месту и да се одмор дели у неколико делова, предност постојања и функционисања регије је у просторној синхронизацији и разноврсној понуди манифестација. Наиме, отвара се могућност формирања производа који ће обухватити више манифестација сличних тема или не, где ће туристима бити понуђен производ-ланац манифестација који ће обухватити више дестинација у регији. Тако манифестације не морају бити допунски садржај осталим туристичким производима већ мотив путовања уз који ће туристи конзумирати и друге туристичке производе и продужити свој боравак у регији због разноврсности понуде. „Куповину“ производа врше углавном путем интернета, друштвених мрежа, електронских медија, али ништа мање занемарљива је и улога препоруке пријатеља и родбине.

Манифестациони туризам карактерише профил туриста који желе да:

Да се забаве и обогате свој друштвени живот. Туристи долазе на манифестације да се опусте, забаве и доживе авантуру, успоставе нова пријатељства, ван места свог сталног борава. Они су у потрази за узбудљивим искуством које покреће емоције, али и у потрази за новим сазнањима уколико посећују културне и едукативне манифестације које задовољавају потребу ширења видика, уживања у садржајима који се организују са ограниченим временским трајањем.

Да стекну нова сазнања о култури, народном стваралаштву и традицији. Учење и откривање су јаки мотиви данашњих образовних туриста. Људи путују да би проучили културу, традицију и обичаје, испитали веровања тог краја, открили нешто о себи итд.

Они желе да виде, дотакну и осете нешто мање познато. Присуство манифестацијама им пружа угођај у средини у време када влада посебна атмосфера којој доприноси и домицилно становништво свесно чињенице да одређени догађаји кроје имиџ њиховог места.

Додатна едукација за одрасле и децу. Манифестације на тему култура, музика и уметност пружају могућност стицања нових знања и искустава у природном окружењу. Доживљај повезивања визуелног и звучног са уметношћу и природом кроз неговање духовности и развијање еколошке свести савршен су спој који траже конзументи из урбаних средина.

Да присуствују манифестацијама о којима се прича. Туристи формирају мишљење на основу мишљења својих пријатеља који су посетили манифестацију, али и коментара које су чули или видели на интернету, друштвеним мрежама или рекламама путем електронских медија. Колико је јак стимуланс коментара или рекламе утолико је и бржа и одлучнија жеља за присуством и потребом да осети манифестација “на својој кожи”.

Да побољшају здравствено стање и да се опусте. Присуствовање манифестацијама ствара атмосферу опуштеног боравка у дестинацији што је веома битно за ментално здравље појединца, породице или групе која је посетила дестинацију. Доласком на манифестацију посетиоци регије у свим местима имају могућност уживања у природи, конзумирања активности у природи или само одмора у урбанијим или руралнијим деловима дестинације. Присуствовање манифестацијама представља и бекство од посла, брига, напора и омогућава људима да се забаве, задовоље своје потребе ван места сталног боравка, али и да се освеже и одморе.

Да доживе авантуру. Манифестације пружају авантуру и узбудљиво искуство које тражи млађа популација.

Присуствовање манифестацијама у родном месту. Посета манифестацијама које се одржавају у срединама које туристи идентификују као “средину из које су потекли” оживљавају старе успомене, дружење са старим пријатељима а све то у другачијем амбијенту који стварају манифестације.

Постојећи садржаји у дестинацији

Списак манифестација налази се у Прилогу 2 овог Програма.

Табела 22-Најпосећеније манифестације у туристичкој регији Западна Србија

Р.бр.	Назив манифестације	Процена броја посетилаца
1.	Златиборско културно лето	180.000
2.	Драгачевски сабор трубача Гуча	100.000
3.	Дринска регата Бајина Башта	80.000
4.	„Купусијада“ Мрчајевци	80.000

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

5.	„Нушићијада“ Ивањица	70.000
6.	„Златар фест“ Нова Варош	50.000
7.	Фестивал „ПриЧа“ Чачак	40.000
8.	Међународни дечји фолклорни фестивал „Лицидерско срце“ Ужице	30.000
9.	„Чобански дани“ Косјерић	15.000
10.	„АРЛЕММ“ Арт фест Ариље	10.000
11.	Сајам сувомеснатих производа „Пршугијада“ Мачкат	10.000
12.	Фестивал природе и традиције „Жестивал“ Ужице	10.000

Извор: Процена броја посетилаца организатора манифестација

Оцена производа

Снаге – strengths

- Велики број и тематска разноврсност манифестација,
- Транзитни положај, атрактивне дестинације и њихова близина,
- Природни потенцијали – очуваност воде, земље и ваздуха, заштићена природа,
- Богато традиционално наслеђе (култура, архитектура, фолклор, храна и пиће, занати),
- Манифестације националног и међународног значаја,
- Богатство туристички привлачних локалитета, препознатљиви производи
- Људски ресурси: стручан кадар и освешћено домицилно становништво о значају догађаја,
- Постојање туристичко-информативних центара,
- Туризам догађаја је обухваћен стратегијама локалног економског развоја општина и програмима развоја туризма ЛТО,
- У регији постоји потенцијал за развој интегрисаног туристичког производа који ће обухватити манифестације целе регије, синхронизовати их и поделити тематски у неколико производа допуњених другим активностима,
- Јачање позитивне слике о дестинацији и јачање њене привлачности,
- Оригиналност манифестација и квалитетна организација доносе конкретне финансијске ефекте,
- Регија привлачи велики број туриста због одмора што омогућава лакши развој и комерцијализацију производа,
- Постојање шире туристичке инфраструктуре (смештајни капацитети, угоститељки објекти) што олакшава развој и комерцијализацију производа манифестација.

Слабости – weaknesses

- Лоша популациона и старосна структура становништва,

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

- Недовољно развијена и застарела туристичка инфраструктура,
- Слаба саобраћајна повезаност и слаба сигнализација,
- Интерсекторско повезивање на свим нивоима,
- Квалификован кадар,
- Мотивација локалног становништва,
- Финансирање (више стимулативних средстава са републичког и локалног нивоа),
- Истраживање тржишта,
- Слаба понуда репрезентативних сувенира
- Промоција манифестација.

Могућности – opportunities

- Регионални приступ развоју туризма догађаја,
- Ограничено трајање манифестација може се продужити повезивање тематски сличних манифестација у регији,
- Координација и обједињавање свих актера који учествују у манифестационом туризму у регији и стварање јединственог система,
- Креирање пакета који би стимулисали интензивније коришћење производа за кориснике који посећују дестинацију због других активности,
- Креирање пакета којима би се привлачили туристи који би долазили примарно због манифестација, али би користили и остатак понуде регије,
- Унапређење туристичке сигнализације,
- Унапређење промотивних активности,
- Развој перцепције о значају манифестације за локално становништво,
- Креирање нових и унапређење постојећих манифестација.
- Категоризација манифестација и увођење стандарда (број посетилаца, квалитет организације, оригиналност, аутентичност, економски, друштвени и културни ефекти),
- Брендирање и позиционирање манифестација,
- Ауто-пут и активирање аеродрома за масовнији саобраћај.

Претње – threats

- Непостојање техничке и кадровске инфраструктуре у неким дестинацијама које могу да прате раст и потребе манифестације,
- Конкуренција из екстерног окружења (манифестације из окружења регије и са територије републике),
- Промене у структури власти (на националном и локалном нивоу) и њихов поглед на манифестације,
- Угрожавање природне средине услед масовне посете манифестацијама,

- Деградација дестинација за време трајања манифестација,
- Кратко задржавање на дестинацији-ограничено време трајања.

Развој туристичког производа

С обзиром на огроман значај који манифестације имају за туристичку привреду, али и локалну заједницу потребно је посебну пажњу посветити могућностима за њихово унапређење. Ту пре свега мислимо на активности на организацији, програмске садржаје и маркетинг активности.

У том смислу потребно је поставити одређене универзалне стандарде за организацију манифестација који се тичу наведена три сегмента и на основу испуњења тих стандарда извршити категоризацију манифестација. Тиме би Туристичка организација регије Западна Србија на најбољи могући начин представила информације о броју, квалитету и значају манифестација које се организују на нашој територији. Туристи и посетиоци би, са друге стране, имали јасну слику о свакој манифестацији понаособ и у којој мери могу задовољити своја очекивања. Стандардизација и категоризација манифестација је можда и почетни корак ка унапређењу свих манифестација у регији.

Друга важна ствар у овом делу јесте усклађивање термина одржавања манифестација у оквиру регије. С обзиром на број манифестација које се организују, није реално да не дође до неких преклапања, али је јако значајно да се манифестације које имају регионални, национални или међународни значај међусобно не преклапају. Због тога је неопходна боља координација између организатора манифестација и усклађивање календара. Ово је јако важна активност, јер преклапања манифестације доводе до низа нежељених ефеката који ниједном организатору нису у интересу. И ово је један од разлога због кога је важно урадити стандардизацију и категоризацију како би се у што већој мери избегло преклапање манифестација из највиших рангова.

Када говоримо о самој организацији догађаја, ту засигурно има могућности за унапређење о било којој манифестацији да је реч. Кључне ствари су добро планирање и довољан број извршилаца који се баве конкретним стварима. Све манифестације имају велики број сличних активности када је реч о организацији, тако да се у великој мери те активности могу предвидети и планирати. Када је то добро урађено остаје да довољан број извршилаца све планове спроведе у дело. Наравно да увек постоје потешкоће и проблеми, али је овај сегмент од изузетног значаја, јер туристи врло брзо и лако установе у којој мери је нека манифестација добро или лоше организована, што врло често може бити и одлучујући фактор њиховог задовољства. Значи, добар план и довољан број квалитетних људи укључених у организацију гарант су да ће манифестација у организацијском смислу протећи како треба.

Програмске активности су такође веома битан сегмент сваке манифестације. Сваки догађај треба посетиоцу да понуди одређено искуство употпуњено адекватним програмским

садржајима. Врло често су ти програмски садржаји један од важнијих мотива због чега се људи одлуче да посете неку манифестацију. Важно је знати циљну групу на коју се манифестација доминантно односи и програм прилагодити том делу тржишта па не би требало да успех изостане.

На крају долазимо до маркетинга који сам по себи захтева посебну студију. у сваком случају ово је један од кључних сегмената, посебно у данашње време. Имиц који нека манифестација изгради је врло битна ствар. О сегменту маркетинга увек постоји могућност за унапређење и иновативним приступом може се урадити много. Посебну пажњу треба посветити друштвеним мрежама.

10.8. Кружна путовања - Културно тематске руте

Опис производа

У развијеним туристичким дестинацијама кружна путовања представљају један од најзначајнијих производа који привлачи велики број туриста. У дестинацију се долази аутобусом, аутомобилом или авионом, након чега почиње одређена тематска тура. Туре се углавном одвијају у оквиру области, регије, дестинације, земље, мада може укључивати и неколико земаља.

Кружно путовање се сматра једним од најстаријих концепата путовања. Дефинише се као кретање по простору са циљем откривања и упознавања већег броја туристичких атракција неког подручја.

Главне туринг дестинације су Шпанија, Француска, Италија и Немачка, које заједно годишње прихватају више од 15 милиона туринг путовања.

Главни међународни организатори туринг пакета су Atlas Travel, Intray, Globus Journeys, Trafalgar, Cosmor Tourama, Contiki Holidays itd.²⁶

Главни облици производа

Производ кружних тура у зависности од начина на који се организује путовање дели се на:

1. Индивидуални — када туристи самостално организују путовање, најчешће аутомобилом.

---

²⁶(Стратешки и опетаривни маркетинг план туризма дестинације Златибор – Златар, РРА Златибор и Horwath & Horwath Consulting, 2013, стр. 38)

2. Групи – посећују се дестинације и локалитети по унапред утврђеном програму и углавном се одвија аутобусима

Тура обухвата углавном два до три ноћења, а продаје се кроз широку мрежу организатора путовања и туристичких агенција на подручју емитивних тржишта. Туре су сврстане у пет главних категорија: ²⁷

- Туре уживања – главни мотив је уживање без неке специјалне теме;
- Туре сценографије – главни мотив је проучавање природних, историјских и културолошких атракција;
- Истраживачке туре – главни мотив је истраживање сопствених преференција и посебних интереса;
- Егзотичне туре – врло сличне истраживачком тоурингу, али са екстремнијим начином провођења времена;
- Крузинг – упознавање дестинација на другачији начин;

Тржишни сегменти

У производу кружних тура најчешће уживају старији парови без деце, млађи парови без деце, групе и индивидуални туристи. Воле да посећују нове дестинације у којима претходно нису били. Желе динамичан одмор и не задржавају се предуго у једној дестинацији / локалитету. Млади и породице више преферирају индивидуална путовања, док старији преферирају групни туринг.

У Европи се годишње реализује нешто више од 43 милиона међународних туринг путовања, што чини од 15 до 20% свих путовања. Процењени волумен путовања је 50 милијарди евра, с просечном потрошњом по путовању (укључујући, смештај, храну, превоз, личну потрошњу) од 1.000 – 1.400 евра.

Преко 70% туринг путника врше резервације пре почетка путовања и то доминантно преко туристичка агенције или интернета. Више од две трећине туринг путника користи хотелски смештај и то 3*, 4* и 5*.

Оцена производа

Последњих година забележен је значајан пораст броја туриста који организовано посећују регију, а то се посебно односи на стране туристе. И поред тога још увек је недовољна заступљеност овог подручја као и Србије у целини у програмима иностраних организатора путовања.

---

²⁷ (Пословни (мастер) план туристичке дестинације Златибор – Златар, Универзитет Сингидунум, Београд, 2007.стр.129)

Доступност дестинације за краће одморе није на задовољавајућем нивоу.

Развој туристичког производа

С обзиром на изузетан туристичко-географски положај, природне атрактивности и културно-историјске знаменитости, кружна путовања треба да представљају значајан вид понуде Западне Србије. Да би се то остварило неопходно је маркетиншко повезивање и већа заступљеност дестинације у турама које спајају више земаља у региону. Посебно су значајне туре које повезују Западну Србију са Босном и Херцеговином и Црном Гором, јер је туристичка понуда врло слична и лако ју је комерцијализовати кроз различите тематске туре. Предлог неколико различитих тематских тура од којих неке од њих већ представљају туристички производ:

- „Чаробни туристички прстен“ - тура у трајању два до три дана која обухвата посету Мокрој Гори, вожњу возом до Вишеграда, посета чувеном мосту на Дрини, пловидбу кањоном Дрине од Вишеграда до Перућца и обилазак планине Таре. Може трајати и више дана и обухватити остале дестинације у регији, на пример Златибор, Златар, Голију.
- Рафтинг и сплаварење – Тара, Лим, Дрина
- Еко туризам – посета заштићеним природним добрима (НП Тара, Парк природе "Златибор", Парк природе "Мокра Гора", Резерват биосфере "Голија – Студеница", Специјални резерват природе "Увац", Предео изузетних одлика "Овчарско-кабларска клисура" и др.)
- Културно-тематске руте (посета манастирима, споменицима културе и др.)
- „Пут ракије“ – тура уживања која обухвата целу регију и заснована је на гастрономији
- Етно обилазак регије (посета етно селима и руралним областима, упознавање са обичајима и традицијом).
- „Адреналинске туре“

У развоју туристичког производа кружних тура изузетно је значајно повезивање са Београдом као најзначајнијим туристичким центром у Србији. Страним туристима који посећују Београд треба понудити организовану посету Западној Србији кроз различите тематске туре.

Развој производа кружних тура много више зависи од умећа и интереса организатора него од туристичке инфра и супраструктуре. Зато је изузетно значајна добра координација између менаџмента дестинације, ТОС-а, локалних агенција као посредника и повезивање

са иностраним организаторима путовања. Пошто се производ тура може брзо комерцијализовати, од изузетне је важности постићи сагласност о избору неколико тура и након тога их доступним каналима промовисати и дистрибуирати.

Кључни предуслов за развој овог туристичког производа је активирање аеродрома Поникве и долазак нискобуџетних авиокомпанија, као и изградња ауто-пута Београд – Јужни Јадран.

Културно-тематске руте

Културно-тематске руте су специјално изграђени итинерери (планови путовања) засновани на некој интересантној теми. Најпопуларније су руте са културном и енолошком тематиком. Овај вид туризма афирмише заштиту културног наслеђа, ангажује локалну радну снагу и даје предност шармантним породичним хотелима и приватном смештају. Локалцима се пружа шанса да остану у својим родним селима и баве се пословима којима су се бавили и њихови преци, негују традицију, обнове стара имања и баве се туризмом. Руте могу обухватати једну или више држава и могу трајати од неколико сати до неколико дана, што зависи од броја локација којима је обухваћено путовање и њихове удаљености.

Афирмација културних рута представља концепт који је настао у оквиру Савета Европе осамдесетих година прошлог века, управо у време када је Европа настојала да код својих грађана створи осећај заједничке припадности.

Прва званично промовисана рута била је Рута Светог Јакова, која из више делова Европе води за Сантјаго де Компостелу на северу Шпаније. Исходиште је црква у којој се чувају његове мошти, а на путу се посећује више локација, на различите начине повезаних са овим светитељем. Хришћански ходочасници су те стазе утабали још пре више од 1.000 година, путујући месецима пешице, на магарцима и коњима. Тада је и настала легенда да је Млечни пут заправо створен од прашине коју су подизале колоне верника. Данас је овим стазама посебно популарно ићи бициклом, а рута је добила и свој заштитни знак, односно грб са мотивом шкољке.

Свака тематска рута би требало да има и свој визуелни идентитет, да постане бренд, по коме ће држава или регија бити препознатљиви. Добар потез за маркетинг руте су и слогани, химне, а нарочито филмови у којима су део сценографије. Додатно мотивишући фактор за учеснике су „пасоши“, у које туристи добијају печате на свакој станици (check point), како би на крају добили сертификат и неки сувенир за успомену. Ове свешчице често садрже и купоне за попусте у продавницама, ресторанима и смештају на рути.

Савремени туристи су унапред добро упознати са дестинацијом на коју одлазе. Интернет и ТВ репортаже остављају врло мало тога што може да их изненади, практично остаје им само лични утисак и доживљај који могу стећи на лицу места. Они желе да гледају

народну ношњу у свакодневној употреби, једу исто што и домаћини, купују народне рукотворине на аутентичним базарима, упознају локалне обичаје, норме понашања и одевања, по коју реч локалног језика поред неизбежног „живели“. Готово да нема државе у којој се не може осмислити нека рута везана за производњу и дегустацију националног пића, сирева, посланица... Рута може да прати живот и рад познатих личности или да буде инспирисана легендама или архитектуром. (постоје и такве руте у којима можете посетити све локације везане за живот неке познате личности, на пример Че Геваре или Хемингвеја.)²⁸

Могућности за креирање различитих културно-тематских рута у Западној Србији су изузетне. Још увек не постоји довољно квалитетних програма који би били намењени различитим интересовањима туриста.

Добро осмишљена тематска рута са квалитетним водичима, која би била намењена љубитељима поклоничких путовања и обухватала посету манастирима и црквама у регији била би изузетно атрактивна: манастири Овчарско-кабларске клисуре, црква Светог Ахилија у Ариљу, манастир Рујно, манастир Рача, манастир Милешева...

10.9. Транзитни туризам

Транзитни туристички правац је засебан, специфичан простор туристичке понуде дуж међународних и националних саобраћајних и (друмских и пловних) коридора, као део туристичке зоне или као засебна понуда.

Географско-саобраћајни и туристички положај Србије изузетно је повољан за развој транзитних туристичких кретања. Главне саобраћајнице као и транзитни правци чине главни саобраћајни крвоток изузетно важним и за туристички саобраћај. У маси која транзитира овим саобраћајницама веома је тешко, без одређених анкета и анализа, утврдити тачан број оних са туристичком сврхом путовања. Ако се има у виду да су најоптерећенији путеви истовремено и потенцијални коридори туристичке потрошње, онда је битно да се понуда, просторно и садржајно, налази на самим правцима кретања или у веома непосредној близини. Предност друмског над осталим врстама саобраћаја је у његовој способности заустављања, уливања и изливања туристичких токова на свакој тачки. Тиме друмови емитују или апсорбују туристичка кретања целом својом дужином и утичу на своје окружење. За размештај туристичких објеката и опреме у простору, како на

---

²⁸(Ивана Мишковић, Тематске руте, спој путовања и интересовања, www.travelmagazine.rs)

уском појасу тако и у непосредној околини, највећи значај има друмска саобраћајна мрежа. Друм као коридор тражње доводи туристе до свих места која се налазе на правцима кретања. Захваљујући томе, сва места и ресурси дуж пута могу се активирати као елементи туристичке понуде. Али зато ниједан објект, место или регија не могу се туристички активирати ако нису саобраћајно повезани са изворима тражње.²⁹

Туристичка потрошња је у директној корелацији са брзином транзита. Спорији транзит обезбеђује дуже задржавање, већу потрошњу у успутним објектима и ако је у питању туристичка тражња онда је логична и потреба за допунским садржајима. Формирање адекватне туристичке понуде за овај специфичан вид туристичке тражње, који укључује низ разних врста услуга, роба и доживљаја питање је коме савремене туристичке земље придају велики значај. Логично је што се и у нашој земљи придаје све већи значај транзитном туризму са циљем да се туристички садржај боље валоризује и оствари већа реализација туристичких прихода. Полазећи од чињенице да кретање људи чини основу туризма, било да је у питању рецептивна или емитивна регија, јасно је да саобраћајнице и саобраћајна средства остварују најнепосреднију везу са туристичком делатношћу.³⁰

Изградња путева има мултипликативан значај за целу привреду, јер посредно ангажује још 25 привредних грана, пре свега грађевинарство. Објективна је процена да ће у непосредној будућности модернизована путна мрежа са пратећом опремом и квалитетним туристичким садржајима створити шансе за интензивнији развој туризма.³¹

Туристичка регија Западна Србија има изузетне предиспозиције за развој транзитног туризма које су само делимично искоришћене. Транзитни правци који спајају Србију, Црну Гору и Босну и Херцеговину пролазе кроз Западну Србију.

Кроз највеће градове у регији Чачак, Ужице и Пријепоље углавном се само пролази на путу ка Црној Гори, Босни и Херцеговини, Златибору, Тари, Мокрој Гори..

У последњих неколико година значајно је побољшана путна и туристичка сигнализација, на државним путевима I и II реда обележене су најзначајније туристичке дестинације у регији што је изузетно важно за развој транзитних туристичких кретања. Неопходно је стално обнављати и унапређивати сигнализацију, постављати информативне табле и билборде, обележавати природне и културно-историјске знаменитости.

Како истраживања показују, кроз поједине туристичке дестинације у југозападној Србији дневно прође и до 10.000 путничких возила. То је био повод да Програм развоја приватног

---

²⁹ (Програм развоја туризма града Чачка са период од 2019-2024, стр. 113)

³⁰ (Програм развоја туризма града Чачка са период од 2019-2024, стр. 115)

³¹ (Програм развоја туризма града Чачка са период од 2019-2024, стр. 116)

сектора у југозападној Србији (ПСД), који финансира швајцарска влада, успостави партнерство са Министарством туризма, трговине и телекомуникација, Туристичком организацијом Србије (ТОС), регионалном и локалним туристичким организацијама из Западне Србије и ЈП "Путеви Србије" и покрене заједнички пројекат за постављања туристичке сигнализације, као средства за повећање промета у транзитном туризму.

Да би се унапредила координација између свих у ланцу туристичке понуде и потражње, а све у циљу бољег пласмана на тржишту, направљен је инвентар туристичких атракција и локалитета Западне Србије. Након њиховог мапирања, обележено је адекватном туристичком сигнализацијом 70 туристичких атракција, одредишта и објеката од туристичког значаја, укључујући по први пут и 20 произвођача традиционалних производа. Промоција ових атракција, али и других туристичких атракција Србије, почиње већ на граничним прелазима на којима су постављени билборди добродошлице и омогућена бесплатна "WI-FI" конекција преко које туристи могу да преузму бесплатну "андроид/ИОС" мобилну апликацију – Аудио водич кроз Србију.

Понуда у транзитном туризму је обogaћена и за 20 дегустационих центара традиционалне производње који су, уз подршку ПСД програма, припремили простор за пријем индивидуалних туриста и туристичких група. Њима је омогућено да погледају производни процес, пробају традиционалне производе као што су пршута, ракија и џемови, купе их и тако утичу на повећање продаје и прихода традиционалних произвођача. Најважнији показатељ успешности ове иницијативе је број додатних транзитних туриста који су посетили обележене локалитете. Већ у 2016. години промет туриста на обележеним локалитетима се повећао за 20% само захваљујући сигнализацији, док се промет код традиционалних произвођача повећао у просеку за 15%.

Евидентан је недостатак туристичко-информативних пунктова на главним саобраћајницама, у којима транзитни туристи могу добити информације о томе шта могу видети у близини, како до тог локалитета доћи, где се могу зауставити и сл. Постављање туристичко-информативних пунктова треба да буде у просторним плановима региона кроз које пролази ауто-пут.

Недостатак угоститељско-туристичких капацитета за потребе транзитних туриста указује на потребу за изградњом пространих одморишта, по узору на европске магистралне саобраћајнице, која садрже велика паркиралишта, погодности прилагођене потребама савремених транзитера – санитарно-хигијенске садржаје (туш кабине, простране просторе са тоалетима и предпросторе са опремом за преповијање беба), ресторане са специјализованим асортиманом понуде, системом самоуслуживања, разноврсне продајне просторе прилагођеног асортимана. Специфично је да се мотели и кампови обично граде на излазним и улазним пунктовима, односно на тзв. субурбаним подручјима градова, па у том правцу треба размишљати и у туристичкој регији Западна Србија.

Недовољан број уређених паркинга је евидентан проблем дуги низ година. С обзиром да се и даље праве само проширења на путевима без других елемената (мокри чвор, тоалети, продавнице) које паркинг подразумева, то је сигурно да су оваква половична решења неусклађена са потребама транзитних туриста. Посебан проблем настаје уколико би ти туристи желели да посете град и паркирају своја возила. Проблем за власнике путничких аутомобила је начин плаћања паркинга, а за аутобусе изнајужење места за паркирање.

Неуједначен распоред и опремљеност сервисно-ремонтних радионица крај ауто-путева, као и неповољно радно време постојећих, што проистиче из неодговарајућег планирања уређених паркиралишта. Посебан проблем су различите цене за истоветне услуге које се пружају транзитним туристима.

Лош квалитет услуга и непознавање страних језика запослених у објектима на коридорима је резултат лоше кадровске екипираности туристичко-угоститељских и других објеката, што је последица недовољног познавања сегмента транзитних туриста.

Транзитни промет је још увек недовољно проучен сегмент туристичке тражње, па самим тим нису проучене ни све могућности повећања његових девизних ефеката. Да би се превазишла стихијност у туристичком опремању путева и организовању туристичке понуде за потребе транзитних туриста треба извршити планско решавање појединих проблема и обратити пажњу на просторни размештај и међусобну повезаност мреже угоститељских објеката, информативних пунктова, сервиса, трговинских и других објеката.

10.10. Пословни туризам / MICE

Опис производа

Пословни односно MICE туризам једна је од најбрже растућих грана туризма у последњих 20 година у свету. Производ пословног туризма укључује индивидуална лица која путују у одређене дестинације из професионалних разлога. Број пословних туриста стално расте, процењује се да пословни туристи чине око 28% свих туристичких долазака у свету и да остваре око 29% укупне потрошње у туризму. Пословна путовања најчешће трају два до три дана, а у неким случајевима до седам.

За прво организовано путовање сматра се посета конгресу коју је 1841. године организовао Thomas Cook за 570 учесника годишњег конгреса Савеза друштва антиалкохоличара.

Значај пословног туризма за развој дестинације је изузетан, јер се он одвија током целе године. Највећи део пословних путовања реализује се у пролеће и јесен што позитивно утиче на продужење туристичке сезоне и попуњеност капацитета. Пословни туристи бораве у дестинацији углавном радним данима.

Главни облици производа

Када се говори о пословном туризму данас се обично користи појам MICE што је акроним од речи Meetings, Incentives, Conferences и Events и односи се на све наведене подсегменте туризма: индивидуална пословна путовања, incentive или подстицајна путовања, састанци, конференције, конгреси и изложбе и сајмови. У различитим земљама важност и удео подсегмената варира, у зависности од развијености подручја и заступљености одређених грана привреде. У Србији индивидуална пословна путовања и корпоративни састанци заузимају највећи део MICE туризма, следе конференције и корпоративни састанци, затим мотивациона (incentives) путовања која подразумевају семинаре, програме образовања и тренинге, и на крају су сајмови.

Као вид пословног туризма помиње се и „корпоративна гостољубивост“ или „корпоративна забава“ када компанија позива госте да бесплатно, о њеном трошку присуствују некој манифестацији или да у њој непосредно учествују.

Тржишни сегменти

Туристи који иду на пословна путовања су углавном индивидуални путници између 30 и 60 година старости. У великом броју случајева њихови трошкови пословног путовања су потпуно покривени. Имају више и високе и приходе и углавном живе у урбаним подручјима. Иако је примарни мотив доласка посао воле да истражују, активнији су од осталих туриста, често остају и дан дуже и троше више од просечних туриста.

Углавном резервишу преко интернета (65%), а други избор су туристичке агенције (око 20%).

Најновија истраживања указују на нови тренд, такозвана *bleisure* путовања (пословна путовања која су продужена због личног задовољства и уживања – од енглеских речи *business* и *leisure*). Она доживљавају процват, а пословни путници се труде да што боље искористе своје слободно време током пословног путовања.

Постојећи садржаји у дестинацији

Златибор се позиционирао као један од највећих центара конгресног туризма у Србији. Велики број конгреса, семинара, симпозијума и других скупова одржава се током целе године, јер за то постоје изузетни техничко-организациони услови.

Хотел Палисад важи за пионира конгресног туризма на овој планини који данас својим гостима представља иновирани концепт у склопу којег нуди два функционално одвојена конгресна центра опремљена да задовоље потребе модерних пословних скупова. Конгресни центар „*Палисад*“ простире се на 735 м² и састоји од једне велике и пет мањих конгресних сала. Конгресни центар „*Србија*“ поседује дворану капацитета 650 места са одговарајућом аудио-видео опремом и малом салом до 100 места.

Конгресни центар "*Коледа*" хотела "*Златибор Мона*", капацитета до 500 места, опремљен је најмодернијом технологијом, климатизацијом, озвучењем и расветом. По потреби овај мултифункционални простор се дели у две или три независне целине, које располажу комфорним претпростором. За потребе организације великих скупова, конгресни простор пружа могућност успостављања излагачког простора у фоајеима конгресног центра, рецепцији и летњој башти. За секцијски рад или рад у мањим групама у хотелу "*Златибор Мона*" на располагању је Бизнис центар са четири борд сале за 15-20 особа у театар стилу. Сале су опремљене компјутером, пројектором и платном, климом, озвучењем...

Специјална болница "Чигота" у својој понуди располаже конгресном салом од 300 места, изложбеним простором, пројекцијском опремом, као и могућношћу за симултано превођење. Поседује и две мање сале са 30, односно 60 места.

Гранд Хотел Торник, први хотел са пет звездица на Златибору, располаже са три сале за организацију пословних скупова: Ballroom величине 395 м² и капацитета 300 места, Meetingroom 1 величине 30 м² и капацитета 30 места, и Meetingroom 2 величине 90 м² и капацитета 80 места.

Хотел Букет располаже конференцијском салом капацитета 80 места.

Ускоро се на Златибору очекује отварање конгресног центра у којем ће бити могуће прихватити 1.000 учесника.

У хотелу *Оморика* на **Тари** одржава се велики број конгреса, семинара и саветовања. Хотел поседује конгресну салу са потребном аудио-визуелном опремом и више мањих сала за рад. У понуди имају и организацију team building програма.

Хотел *Парк* у **Ивањици** поред квалитетног смештаја и хране поседује и модерну салу за конференције, што га чини одличним избором за успешну реализацију разноврсних скупова, пословних догађаја и презентација. Осим сале за конференције, хотел *Парк* има и мултифункционалну салу „*Lux hall*“ погодну за састанке, презентације, промоције, ревије, представе, концерте...

Однедавно је у **Ивањици** категорисан хотел *Президент* са четири звезде, са великом конференцијском салом за око 500 места, кафе-рестораном са 70 места и паркингом са преко 100 паркинг места.

У току је адаптација хотела *Морава* у **Чачку**. Према пројекту који је завршен, конгресна сала имаће капацитет за пријем 250 учесника, а хотел ће имати и сву пратећу инфраструктуру и смештајне капацитете прилагођене стандардима за пословни туризам.

Као дестинација за организацију мањих пословних скупова и семинара погодна је планина **Златар** са хотелима *Панорама* који има конгресну салу са око 100 места, *Златарски бисер* који располаже са 70 места.

Оцена производа

Србија је у последњих десет година једна од конгресних дестинација са највећим растом у свету у којој просечни посетилац конгреса потроши од 350 – 400 евра дневно, што је и до три пута више од потрошње класичног туристе. Пре десет година Србија готово да није ни била на мапама организатора конгреса и заузимала је 72. или 73. место у свету, а у последње три-четири године налази се у топ 50 дестинација. У поређењу са регионом Београд је водећа дестинација у односу на Загреб и Љубљану, а као конгресне дестинације тражени су и Нови Сад, Копаоник, **Златибор**, Палић, Стара планина, бање.

Осим Златибора, остале дестинације у регији нису препознате као место за организацију већих пословних скупова. Велики недостатак за организацију међународних скупова представља неадекватна авио и друмска повезаност са иностраним тржиштем.

Не постоје специјализовани организатори пословних догађаја, не постоје систематизоване информације на интернету прилагођене продаји.

Развој туристичког производа

Пословни туризам се мора плански и системски развијати на државном нивоу. Појединачно унапређење понуде хотела, организатора скупова, простора за организацију догађаја је значајно, али недовољно за неке осетније помаке.

Стратегијом развоја туризма Републике Србије јасно су дефинисани планови за унапређење понуде у овом сегменту и очекује се да до 2025. године прилив туриста и прихода у овом сегменту порасте за 100% у односу на 2016. годину, уколико се предвиђени пројекти реализују.

Неопходна су значајна улагања у модернизацију смештајних капацитета, конгресних центара и осталих садржаја.

Пословни туристи у великом броју случајева користе услуге ДМС, потребно је да постоји дестинацијска менаџмент компанија специјализована за организацију пословних скупова. То је посебно значајно због продужења боравака и појаве *bleisure* путника којима треба понудити додатне садржаје: излете, културне садржаје, добру гастрономску понуду, доживљаје у којима ће осетити дух дестинације и аутентичности краја.

Потребно је да постоји посебан интернет сајт са МІСЕ понудом прилагођен продаји и планерима догађаја.

10.11. Наутички туризам

Опис производа

Наутика је врста туристичког производа која подразумева боравак на реци кроз крузинг, једрење или индивидуалну пловидбу рекама или језерима.

Овај производ највише зависи од природних потенцијала, односно атрактивности река или језера, могућности пловидбе на њима, као и од климатских фактора.

Од седамдесетих година прошлог века наутички туризам се јавља као један од најекспанзивнијих облика туристичке рекреације, а тиме и туристичког промета. Вишеструки економски значај, бројни облици у којима се јавља, продор ка новим до сада туристички неокупираним просторима, као што су површине и дубине мора, језера и река, његове су главне карактеристике. Свеобухватно разумевање наутичког туризма укључује три основна елемента:

- Наутички туристички производ (скуп различитих услуга и производа који могу задовољити потребе наутичара; јавља се у безброј комбинација)
- Наутичка туристичка понуда (способност и спремност економских субјеката да понуде одређену услугу; може бити непосредна – луке наутичког туризма, али и посредна – логистика са широким спектром јавних услуга, сервисима)
- Потрошачи (међусобно се могу веома разликовати, како по потрошачкој снази тако и по бројности, националним али и социјалним специфичностима)^[1]

Главни облици производа

Наутички туризам се у најширем смислу може сврстати у три категорије:

1. *Крузинг* – коришћење крузинг бродова – пасивна пловидба

2. *Јахтинг* – коришћење малих бродова за пловидбу и ноћења се реализују на тим бродовима

3. *Динги* – пловидба на разним пловилима, а ноћења се реализују на копну у смештајним капацитетима као што су хотели, апартмани, марине и слично

Тржишни сегменти

Оваква врста одмора захтева веће трошкове, па је могу приуштити особе са бољим имовинским стањем. Млађи туристи склонији су динги верзији док старији претежно уживају у крузингу.

О дестинацијама воле да се упознају детаљно унапред, највише користе интернет и препоруку пријатеља и у великој мери специјализоване публикације, часописе и водиче.

Постојећи садржаји у дестинацији

-Крстарење кањоном реке Дрине, трећим по дубини у свету, од Перућца до Вишеграда у дужини од 52 километра

- Пловидба кањоном реке Увац: Златарско, Радоињско и Сјеничко језеро

-Вожња бродићем Западном Моравом кроз Овчарско-кабларску клисуру

Оцена производа

Овај туристички производ обично не представља основни мотив доласка у дестинацију, али је изузетно значајан за задовољство туриста и у комбинацији са осталим туристичким производима доприноси обогаћивању понуде додатних садржаја и квалитетнијем боравку у Западној Србији.

Заштита животне средине није на задовољавајућем нивоу, на рекама и језерима често се могу видети велике количине отпада и смећа, што представља велики проблем и ствара изузетно негативан утисак о дестинацији. Не постоји довољно марина и пристаништа.

Развој туристичког производа

Природни услови за развој наутичког туризма су изузетни, а број туриста који плове реком Дрином, Западном Моравом, Сјеничким, Златарским и Радоињским језером је све већи.

Потребно је системски решити проблеме који се односе на загађеност река и језера. Неопходна је сарадња између свих кључних актера која ће, поред бољег чишћења река и језера обухватати измену законске регулативе у овој области, оштрију казнену политику, подизање свести локалног становништва, чишћење река и језера и друго.

Неопходно је унапређење туристичке инфраструктуре за наутички туризам која је често финансијски захтевна, а у коју спадају: изградња марина, пристаништа и привезишта, постављање речне сигнализације, садржаји за поправак пловила, специјализоване продавнице...

Веома битан фактор је добро функционисање граничних прелаза. Овај сегмент значајно је унапређен последњих година када је омогућен несметан прелаз туриста реком Дрином између Србије и Босне и Херцеговине, али је неопходно ускладити законску регулативу у овој области и унапредити координацију граничних полиција две државе.

10.12.ПРИОРИТЕТНИ ТУРИСТИЧКИ ПРОИЗВОДИ ПО ДЕСТИНАЦИЈАМА У РЕГИЈИ

Приоритетни туристички производи по дестинацијама у регији дефинисани су на основу кључних производа у туристичкој регији Западна Србија који су приказани у Стратегији развоја туризма Републике Србије 2016. – 2025.

	Планински туризам	Рурални туризам	Етно туризам	Активни одмор	Спортски туризам	Еко туризам	Здравствени туризам, spa&wellness	Манифестациони туризам	Кружна путовања – Културно- тематске руте
Златибор									
Ужице									
Б.Башта									
Златар									
Ивањица									
Косјерић									
Пожега									
Пријеполје									
Сјеница									
Ариље									
Лучани									
Чачак									

Приоритетне туристичке производе по дестинацијама дефинисали су чланови радне групе за израду Програма.

11. МАРКЕТИНГ ПЛАН

Туристичка регија Западна Србија позиционирала се на туристичким тржишту као подручје са атрактивном понудом које туристи радо посећују. То се пре свега односи на домаће тржиште, док на иностраном тржишту регија још увек није довољно препознатљива.

Маркетиншко-промотивне активности реализује регионална туристичка организација у сарадњи са локалним туристичким организацијама, с тим што локалне туристичке организације ове активности реализују и самостално. У циљу унапређења маркетиншких активности у Западној Србији неопходно је поћи од следећих кључних претпоставки:

- анализирати тренутну тржишну позицију
- дефинисати конкурентске предности у односу на окружење
- унапредити постојећи маркетинг систем и координацију кључних актера у дестинацији
- унапредити постојећу и развити нову структуру туристичких производа
- развити маркетинг систем прилагођен потребама регије

11.1. Анализа кључних туристичких тржишта од значаја за развој туризма и маркетинга

Изузетно је значајно да се маркетиншке активности усмере на формирање свести туриста о регији као јединственој дестинацији, као и да кључне вредности у туризму одговарају потребама различитих циљних група посетилаца.

11.1.1. Стратегија циљних сегмената

Профилисало се неколико традиционалних циљних група које имају свака своје интересе и правила понашања те захтевају различит приступ како би њихове потребе биле задовољене. То су: породице са малом децом, породице са великом децом, DINKS, Empty nesters, Golden oldies, пословни гости, спортисти и backpackeri. На основу ранијих анализа, доступних докумената и практичних искустава за сваку од наведених циљних група дефинисан је приоритет (висок, средњи, низак), карактеристике циљне групе и карактеристике успешне дестинације.

ПОРОДИЦЕ СА МАЛОМ ДЕЦОМ	Висок приоритет
Карактеристике циљне групе:	Карактеристике успешне дестинације:
<p>Старосна група од 30 до 45 година Различити нивои примања и образовања Њихова деца су млађег узраста (предшколски и основна школа) Много обавеза на послу и код куће Потребна дужа припрема и планирање одмора Одмор се планира на основу децјих жеља и потреба Бирају дестинације које имају садржаје прилагођене млађој деци Одмор проводе у главној сезони током распуста Родитељи понекад одлазе на кратак одмор ван сезоне без деце</p>	<p>Понуда прилагођена деци (забавни и тематски паркови, базени и др.) Анимацијски програми Саобраћајна доступност Оријентисаност породичним вредностима Квалитет услуге, богатство садржаја, забаве и активности Излети, спортске активности Доступност информација на интернету, преглед активности у дестинацији</p>

ПОРОДИЦЕ СА СТАРИЈОМ ДЕЦОМ	Висок приоритет
Карактеристике циљне групе:	Карактеристике успешне дестинације:
<p>Старосна група од 40 до 50 година Различити нивои примања и образовања Њихова деца су основна школа или средњошколског узраста Преферирају одлазак на места која су спој породичне атмосфере и забаве Одмор мора одговарати родитељима и деци Родитељи свесни одрастања деце још увек теже заједничком провођењу одмора Одмор проводе у главној сезони за време распуста и понекад за време празника</p>	<p>Прилагођеност понуде младима / деци и одраслима истовремено Анимацијски програми Квалитет услуге, богатство садржаја, забаве и активности Саобраћајна доступност Излети, спортске активности Доступност информација на интернету, преглед активности у дестинацији Језера, реке, базени</p>

DINKS - Средњи приоритет	
Карактеристике циљне групе:	Карактеристике успешне дестинације:
<p>DINKS – double income no kids (двоструки приход, нема деце) Старосна група од 25 до 35 година Одмор проводе у пару и значајан је за одржавање везе</p>	<p>Информације о дестинацији на интернету Различитост садржаја у дестинацији Саобраћајна доступност Вредност за новац Могућност упознавања са традицијом и</p>

<p>Углавном запослени на захтевним и добро плаћеним радним местима Немају довољно слободног времена Одмор као бег од стресног начина живота Воле да истражују и траже узбуђење Немају породицу па новац за време одмора троше за задовољење властитих потреба</p>	<p>обичајима Отвореност локалног становништва</p>
---	---

ПОСЛОВНИ И МІСЕ Средњи приоритет	
Карактеристике циљне групе:	Карактеристике успешне дестинације:
<p>Старосна група од 25 до 65 година Запослени на различитим положајима и радним местима Очекују висок ниво услуге и велике расположиве капацитете Интернет као извор информација пре и за време боравка у дестинацији Бирају дестинације које нуде додатне активности и богату гастрономску понуду Изузетно им је важна саобраћајна доступност и угодно путовање Бирају нове дестинације</p>	<p>Смештајни капацитети и конгресни центри добро технолошки опремљени Доступност дестинације – предност аеродром и ауто-пут DMO и DMC као кључни фактор успеха Добра понуда излета и додатних активности Угоститељски објекти, дегустациони центри довољног капацитета да приме организоване групе Забавни садржаји и shopping понуда</p>

СПОРТИСТИ - Средњи приоритет	
Карактеристике циљне групе:	Карактеристике успешне дестинације:
<p>Особе различите старосне доби Професионални спортисти, рекреативци, млађе категорије Пућују током целе године (припреме, главна сезона, спортски кампови, додатне активности) Имају посебне захтеве: квалитетни и функционални спортски терени, прилагођена исхрана, посебне услуге</p>	<p>Доступност дестинације, предност аеродром и ауто-пут Спортски центри и терени Разноврсност смештајних капацитета и угоститељских садржаја Присуство осталих спортских екипа – спаринг партнера</p>

BACKPACKERI - Низак приоритет	
Карактеристике циљне групе:	Карактеристике успешне дестинације:
Старосна група од 15 до 35 година	

<p>Ученици, студенти, запослене и незапослене особе</p> <p>Углавном путују у удаљене дестинације и на дужи период</p> <p>Бирају јефтинији начин путовања (воз, low cost авио превоз, аутостоп, авиопревоз)</p> <p>Бирају јефтинији смештај (хостели, мотели, приватни смештај, сеоска домаћинства)</p> <p>Интернет као главни извор информација</p> <p>Склони су авантуризму и промени планираног итинерера</p>	<p>Доступност дестинације различитим превозним средствима</p> <p>Добра повезаност са дестинацијама у окружењу јавним превозом и јефтинијим облицима транспорта</p> <p>Могућност јефтиног смештаја и додатних услуга</p> <p>Разноврсност садржаја у дестинацији</p> <p>Гастрономска понуда</p>
---	---

EMPTY NESTERS - Низак приоритет	
Карактеристике циљне групе:	Карактеристике успешне дестинације:
<p>Старосна група од 45 до 65 година</p> <p>Углавном запослени на одговорним и добро плаћеним радним местима</p> <p>Деца су им одрасла</p> <p>Склони су поновној посети дестинацији, али и откривању нових</p> <p>Путују током целе године, често резервишу “last minute” путовања</p> <p>Воде рачуна о здравом начину живота, за време одмора користе wellness садржаје и лаке физичке активности</p>	<p>Квалитет услуге</p> <p>Осећај угодности и луксуза</p> <p>Доступност информација на интернету</p> <p>Саобраћајна доступност</p> <p>Добро понуда излета</p> <p>Аутентичност дестинације</p> <p>Специјална интересовања</p>

GOLDEN OLDIES- Низак приоритет	
Карактеристике циљне групе:	Карактеристике успешне дестинације:
<p>Старосна група од 65 година и више</p> <p>Релативно доброг здравља и самостални</p> <p>Траже нове дестинације, активности и садржаје</p> <p>Имају довољна примања да могу да приуште путовања и додатне активности</p> <p>Посећују дестинације из младости, као и светски познате дестинације</p> <p>Имају искуства у путовањима, захтевни су, траже додатне садржаје и активности</p>	<p>Саобраћајна и ценовно умерена доступност дестинације</p> <p>Доступност најважнијих информација о дестинацији на интернету</p> <p>Различитост садржаја у дестинацији</p> <p>Гастрономска понуда</p> <p>Групни излети</p> <p>Могућност упознавања са традицијом и обичајима</p> <p>Вредност за новац</p>

11.1.2. Стратегија циљних тржишта

Због недовољног буџета којим располажу првенствено туристичке организације, а све у циљу рационализације маркетиншких активности, неопходно је дефинисати приоритетна емитивна тржишта на основу одређених критеријума: број долазака, доступност тржишта, просечна потрошња и друго. У складу са тим дефинисане су три групе тржишта:

- примарна тржишта су најзначајнија, неопходно је константно присуство и сталне маркетиншке активности: Србија, БиХ, Црна Гора, Словенија, Русија, Кина
- секундарна тржишта имају потенцијал да буду више заступљена, потребна су веће издвајања за маркетинг и промоцију: Италија, Аустрија, Немачка, Велика Британија, Румунија, Бугарска, Мађарска, Хрватска, Турска, земље Бенелукса, Скандинавске земље, САД, Израел
- терцијарна тржишта на којима се не чине већи маркетиншки напори, али се прате: Грчка, Пољска, Чешка, Македонија

Домаће тржиште захтева посебан маркетиншки приступ, јер и поред значајних помака последњих година већина људи у Србији још увек своју земљу не доживљава као туристичку дестинацију у којој треба провести одмор и радије бирају дестинације у иностранству.

Ваучери за одмор у Србији као подстицајна мера ресорног министарства дала је изузетно добре резултате и неопходно је подржавати ову меру и у наредним годинама кроз укључивања све више туристичких субјеката који би примали ваучере. По угледу на ваучере неопходно је осмислити програм подстицаја на нивоу регије који би умрежио туристичке субјекте у програм лојалности, а који би функционисао на принципу туристичких картица.

11.2. Оперативни маркетинг план - унапређење маркетинга у регији Западна Србија

-Туристичка сигнализација

Туристичка регија Западна Србија спада у подручје које има релативно добру туристичку сигнализацију. Реализацијом многобројних пројеката који су имали за циљ унапређење туристичке инфраструктуре туристичка сигнализација је, посебно на најзначајнијим дестинацијама, доведена на ниво да може да задовољи потребе туриста. То се посебно односи на информативну сигнализацију, док промотивна и локацијска сигнализација још увек нису на задовољавајућем нивоу.

Неопходно је формирати радну групу (комисију) која би се константно бавила унапређењем туристичке сигнализације кроз израду пројеката у складу са правилницима из ове области, планирањем три категорије сигнализације: промотивне, информативне и локацијске, редовним обиласком постављене сигнализације и одржавањем. Посебно је значајно постављање нове сигнализације за пешачке, планинарске и бициклистичке стазе и могућност да ове стазе буду доступне online.

-Унапређење сарадње са туристичким агенцијама

Анкетно истраживање рађено за потребе израде овог програма показало је да 61% посетилаца самостално организује путовање у туристичку регију Западна Србија, 22% то чини преко туристичке агенције, а 9% преко фирме.

Евидентно је да не постоји довољно квалитетних програма, посебно тематских рута које би биле прилагођене одређеним циљним групама. Главни разлог за то је чињеница да се мали број туристичких агенција у Србији бави рецептивним туризмом. Као позитиван пример можемо навести туристичку агенцију „Таратурс“ из Бајине Баште преко које велики број домаћих и иностраних туриста посећује Западну Србију. Један од најатрактивнијих програма у региону је „Чаробни туристички прстен“ који је заживео 2018. године и представља позитиван пример добре сарадње између јавног и приватног сектора како би се превазишле све препреке на добробит туриста.

Поред понуде квалитетних програма за коју је најодговорнији менаџмент дестинације потребно је стимулисати туристичке агенције у циљу подстицања продаје. То подразумева доделу награда за туристичке агенције који достигну одређени ниво продаје, као и награде за оне агенције које посете тајни купци, а којима оне као први избор препоруче Западну Србију.

Једна од мера која би допринела подстицању продаје и повећању туристичког промета је додела субвенција туристичким агенцијама на основу оствареног туристичког промета. То се посебно односи на оне локалне самоуправе које остварују мањи туристички промет: (Косјерић, Пожега, Ариље, Лучани, Пријепоље, Сјеница). Издавањем новчаних средстава од стране локалних самоуправа/туристичких организација која не би била велика, а односила би се на то да се за сваког туристу који преко агенције посети дестинацију издвоје одређена средства, утицало би се на повећање посета и директно и индиректно на развој осталих делатности.

Пошто је Златибор постао емитивно тржиште за остале дестинације у регији, ова мера се може односити и на једнодневне излете које организују агенције са Златибора. Понуда једнодневних излета са Златибора је разноврсна, али још увек нема довољно интересовања за посете Ужицу, Потпећкој пећини, Злакуси, Пријепољу (манастир Милешева, Камена гора, Сопотница), Ариљу (Црква Светог Ахилија, Водена пећина), Ивањици (Хаџи Продановој пећини) Пожеги, Косјерићу, Чачку, Овчарско-кабларској клисури.

Субвенционисањем туристичких агенција од стране локалних самоуправа и туристичких организација из наведених општина туристичке агенције би се стимулисале да продају и ове дестинације.

-Туристички визитор и инфо-центри

У регији постоје туристичко-информативни центри у скоро свим дестинацијама и туристи у њима могу да добију квалитетне информације. Радно време није увек прилагођено туристима, неки од информативних центара не раде поподне и викендом што је недопустиво, посебно у шпицу сезоне. Потребно је да особље које ради у туристичко-информативним центрима поред стручности буде униформисано, јер то ствара утисак пословности и озбиљности дестинације. Особље у овим центрима мора да буде обучено да пружи подршку туристима и да код туристе створи утисак да постоји добро организована мрежа која им у сваком тренутку може пружити подршку. Потребно је унапредити сарадњу са високим и средњим стручним школама из области туризма како би студенти и ученици волонтирали, а рад у информативним центрима признавао би се као стручна пракса.

У Западној Србији је потребно развити један регионални визиторски центар, који осим информативног дела поседује и сувенирницу, просторију за групне презентације, део за чување ствари и друго.

Увести бесплатан телефонски број и е-маил адресу за туристе.

- Дестинацијски веб сајт туристичке регије (портал)

У туристичкој индустрији, све више услуга које се пружају туристима заснива се на употреби интернета као главног комуникационог канала, који омогућава истовремено смањивање трошкова пословања и повећање броја клијената. У пракси то значи да туристи имају могућност директне комуникације са крајњим пружаоцима туристичких услуга и у могућности су да идентификују, задовоље, па чак и промене захтеве за туристичким производима. Са друге стране, пружаоци услуга могу ефикасније да удовоље све комплекснијим захтевима својих корисника. Веб сајт је постао активан маркетиншки алат који омогућава корисницима тражење информација, планирање и уговарање одмора, а све из њихове куће и то 24 сата на дан. Могућност да се понуди широка лепеза туристичких производа, висока транспарентност, као и могућност да се понуда погледа пре коначне куповине, чине интернет најатрактивнијим каналом дистрибуције.

У протеклим годинама дошло је до великог раста обима информација о путовањима и туризму, захваљујући наравно интернету. Ово је довело до тога да су многи корисници збуњени пред обиљем информација и нису у стању да донесу одлуку. Индивидуалне туристичке компаније су покренуле своје сајтове, али упоређивање цена и понуђених услуга више различитих понуђача представља компликовану операцију, бар што се

туризма тиче. За купца ово море информација може бити веома збуњујуће за навигацију и цео систем не улива поверење, јер се долази до ситуације у којој није јасно ко је одговоран за сајт и садржај на њему. Да би ово превазишли, интернет портали туристичких организација (ДМО) поставили су обимне базе података о дестинацији, производима и услугама које се нуде. **Дестинације са једним високо квалитетним порталом имају осетну тржишну предност у поређењу са регионима који су заступљени са већим бројем приватних портала, од којих ниједан није заиста потпун.**

Нови дестинацијски портал туристичке регије Западна Србија треба да се базира на принципима опште дигитализације понуде и продаје дестинације кроз изградњу интегрисаног интернет резервационог и менаџмент система. Сајт треба да пружи редовно ажуриране и детаљне информације о туристичким атракцијама, искуствима, турама, смештајним капацитетима и свим осталим посредним услугама. Сајт треба да омогући посетиоцима и могућности за резервисање највећег дела туристичких производа и услуга - смештај, туре, пратеће услуге.

Изузетно је битно осмислити квалитетну архитектуру новог сајта - начин структурисања информација, начин презентовања и навигације на сајту. Услед велике количине разноврсних информација које дестинацијски портал Западне Србије треба да садржи, креирање једноставне навигације на сајту свакако представља својеврсни изазов.

Информације које нови дестинацијски портал треба да пружи туристима се могу разврстати на:

- **Информације о туристичким атракцијама** (све природне и антропогене атракције): конкретне информације, занимљиве приче о атракцијама, тачне локације на мапи, приступачност, цене, фотографије, видео и виртуелне туре (где год је могуће). Пожељно је корисницима понудити филтере претраге према локацији и типу атракције.
- **Информације о смештају** (сви смештајни капацитети): информације о сваком објекту, фотографије и видео садржај, локације на мапи, цене, линк до сајта конкретног објекта, број телефона, могућност слања упита, додатне информације. Пожељно је корисницима понудити филтере претраге према локацији, цени и типу смештаја.
- **Информације о дешавањима** (Календар манифестација): информације о свакој манифестацији, локација одржавања манифестације на мапи, фотографије, описи, могућност преузимања саопштења о предстојећој манифестацији, телефони за додатне информације.
- **Информације о пружаоцима услуга:** туристички водичи, локалне туре, спортско-рекреативне активности, културне активности, изнајмљивање возила и пловила, изнајмљивање ски опреме, СПА услуге и све остале туризму комплементарне услуге.

Пружити јасне информације о свим понуђачима услуга: контакт подаци, линк до сајта, фотографије, видео садржај, локација на мапи.

- **Додатне сервисне информације:** хитне службе, здравствено-медицинске установе, превозници и ред вожње, занатске услуге, ауто сервиси и слично.

- **Информације намењене туристичкој привреди и широј јавности:** све информације од значаја за развој туризма, вести и дешавања, стручни скупови и конференције, информације за потенцијалне инвеститоре...

Данас туристи интернету приступају са другачијих уређаја, технологија се брзо мења, као и навике туриста, па су неопходне и честе промене у дизајну и техничким предиспозицијама дестинацијских портала. Зато, поред очигледно велике количине разноврсних података које нови сајт мора да садржи, дестинацијски портал треба да задовољи и одређене техничке предуслове:

- прилагођеност за мобилне уређаје
- брзо учитавање садржаја
- једноставна навигација
- релевантан садржај
- оптимизованост за претраживаче
- филтрирање информација
- могућност упита

Примери добрих дестинацијских портала:

- _ www.visitcornwall.com
- _ www.visitnorway.com
- _ www.visitcopenhagen.com
- _ www.discoverlosangeles.com
- _ www.visitflorida.com
- _ www.visitgreenland.com
- _ www.visitsunshinecoast.com

Један од најбитнијих елемената дестинацијског портала је садржај. Осим што треба да пружи све потребне информације садржај мора бити креиран тако да буде интересантан и занимљив, како би се потенцијални туристи што дуже задржали на сајту и заинтересовали да посете дестинацију.

Садржај на порталу мора бити оригиналан. То је првенствено битно због оптимизације сајта за претраживаче који одмах препознају дуплиран садржај на интернету, па портал дестинације може бити означен као плагијаторски од стране Google и осталих претраживача, што није добро за рангирање и посећеност портала. Стога сви текстови и описи на сајту морају бити оригинални, али и интересантни и занимљиви туристима. За најзначајније туристичке атракције треба ангажовати професионалце који ће креирати адекватне текстове и садржаје. За све фотографије које се користе на сајту мора се имати јасна дозвола аутора за коришћење, уколико те фотографије нису у власништву Туристичке организације регије Западна Србија и локалних туристичких организација.

Пожељно је да у креирање садржаја на сајту буду укључене све локалне туристичке организације у туристичкој регији Западна Србија, било као посредници или као директни пружаоци информација и садржаја.

При избору партнера за израду дестинацијског портала треба одабрати фирму која већ има искуства у креирању дестинацијских и других туристичких сајтова и која ће бити одговорна за одржавање и додатно унапређивање сајта.

Дестинацијски портал туристичке регије Западна Србија захтева стално ажурирање података и креирање нових садржаја. Није неопходно да веб портали дестинације искључиво буду вођени од стране локалне туристичке организације. За ове послове се може ангажовати фирма која ће се бавити креирањем и постављањем новог садржаја и ажурирањем постојећих информација.

Основни кораци у реализацији ове активности:

1. Прављење уређивачког одбора чинилаца понуде дестинације;
2. Дефинисање задатака за достављање садржаја за потребе дестинацијског портала;
3. Дефинисање структуре, карактеристика и основних функционалности новог дестинацијског портала;
4. Одабир фирме која ће креирати нови дестинацијски портал и радити на одржавању истог; дефинисати рокове и квалитет израде;
5. Дефинисање канала комуникационих процедура које ће бити гаранција за редовно ажурирање доступних информација; проналажење партнера који је у могућности да креира и постави дефинисани садржај високог квалитета на време;

6. Мониторинг квантитета и квалитета сесија домаћих и страних посетилаца портала.

Интернет маркетинг

Нови дестинацијски портал морају пратити одређене интернет маркетинг активности како би се промовисао садржај портала и привукли посетиоци. Интернет маркетинг треба да обезбеди и већу видљивост појединих локалитета и туристичке регије у целини, као и да оснажи брендирање Западне Србије као изузетне туристичке регије.

Друштвене мреже

Друштвене мреже су од пресудног значаја за препознатљивост и промоцију дестинације на интернету. Туристичка регија Западна Србија је већ начинила озбиљне помаке у коришћењу друштвених мрежа у промоцији регије, нарочито са кампањом "Моја Западна Србија". Међутим, потребно је бити стално присутан на овим каналима, током читаве године.

Потребно је креирати стратегију садржаја и комуникације за сваку од друштвених мрежа. Садржај треба прилагодити карактеристикама сваке друштвене мреже и увек се мора бити у корак са трендовима. Тренутно је на Инстаграму најактуелнији вид садржаја Инстаграм Стори (Instagram Story) који се свакако мора користити у промоцији.

Садржаје на друштвеним мрежама треба објављивати два до четири пута недељно, а сходно ситуацијама и потребама. Садржај који се пласира треба да промовише туристичке атракције, дешавања и све оно што може да привуче туристе у регију. Свака од општина које сачињавају туристичку регију Западна Србија треба да има подједнаку заступљеност у објавама.

Објаве мора пратити и плаћено оглашавање на друштвеним мрежама како би оне заправо и дошле до потенцијалних туриста и ширег аудиторијума. Ово је и даље најјефтинији и најефикаснији начин промоције тако да је за ове потребе битно оформити и обезбедити што већи буџет на месечном нивоу.

Повремено треба активирати пратиоце на друштвеним мрежама различитим кампањама, као што је „Моја Западна Србија“. Ове кампање подстичу активност на налозима, обезбеђују већу видљивост и интересовање туриста за туристичку регију.

Да би се ове активности реализовале потребно је ангажовати и обучити особу која ће се бавити овим пословима или ангажовати партнера који ће пружати све ове услуге, а који мора имати доказано искуство у вођењу налога и плаћеном оглашавању на друштвеним мрежама за туристичке дестинације.

Основни кораци у реализацији ове активности:

1. Одређивање приоритетних друштвених мрежа;
2. Дефинисање учесталости објава, начина креирања објава, тон комуникације, кризне стратегије;
3. Ангажовање и едукација особе или одабир фирме која ће радити на вођењу налога друштвених мрежа и плаћених кампања;
4. Дефинисање циљева и делегирање задатака;
5. Мониторинг ефеката

Видео садржај

Видео је све популарнија форма садржаја на интернету, па је важно оформити начине за редовно креирање кратких тематских спотова.

На интернету су најефикаснији кратки видео клипови, до 60 секунди. Стога није потребно радити један високобуџетни спот туристичке регије за једну годину већ што чешће радити мање тематске видео клипове (посвећеним само појединој атракцији, манифестацији) Пожељно је да се овакви видео садржаји, трајања од 15 до 60 секунди, креирају најмање два пута месечно.

Видео садржај се може вишеструко искористити у промоцији и делити на више платформа: Инстаграм, Инстаграм Стори, Фејсбук, Јутјуб, Вимео, Твитер и сл. Ови кратки видео садржаји се могу користити и за плаћено оглашавање на свим поменутих платформама.

За ове активности је потребно ангажовати адекватног партнера у регији који ће бити у могућности да у предвиђеним роковима, редовно, доставља маркетинг тиму видео садржаје у већ претходно договореној форми.

Основни кораци у реализацији ове активности:

1. Дефинисање јасних циљева и делегирање задатака;
2. Одређивање тема за креирање кратких видеа;
3. Одабир фирме која ће радити на снимању и монтирању видеа;
4. Промоција видеа на различитим платформама;
5. Мониторинг ефеката помоћу алата за веб аналитику.

Виртуелне туре

Виртуелне туре дају могућност потенцијалним гостима да прошетају целокупном туристичком регијом са погледом од 360 степени на најзначајније атракције и локалитете. На овај начин, гости се могу интерактивно упознати са понудом регије Западна Србија, а не само да посматрају одређену атракцију на статичној фотографији.

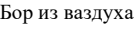
Виртуелне туре уживају веће поверење код туриста јер представљају много аутентичнији мултимедијални садржај. Чињеница је да сајтови туристичких дестинација са виртуелним турама бележе знатно веће време трајања посете – пет до 10 пута дужи боравак посетилаца на сајту.

Предности виртуелних тура:

- Дају потенцијалним гостима много боље визуелне информације него што то могу статичне фотографије
- Издавају понуду од конкуренције
- Повећавају поверење код потенцијалних гостију јер делују много веродостојније, па су шансе за резервацију много веће
- Дају могућност туристима да замисле свој боравак у дестинацији
- Повећавају број резервација
- Подједнако су погодне за све типове туристичких атракција, локалитета, али и смештајних објеката

Тренутно најатрактивнији начин презентације туристичке дестинације путем виртуелних тура јесте креирање виртуелне туре из ваздуха. На овај начин потенцијални гости имају невероватно искуство истраживања дестинације и атракција у њој. Применом специјалних ВР наочара ово искуство постаје још величанственије јер посетиоца увлачи у виртуелну стварност дестинације. Корисник добија искуство „летења“ изнад дестинације, а одабиром атракције добија више информација о њој.

Ове туре из ваздуха се могу комбиновати и са виртуелним турама са земље и унутар објеката, што би омогућило ултимативни виртуелни доживљај целокупне туристичке регије.

Примери оваквих виртуелних тура су и .

Основни кораци у реализацији ове активности:

1. Одређивање приоритетних локација за снимање у свим општинама у регији, одредити број тачака;

2. Одабир фирме која ће креирати виртуелне туре;
3. Дефинисање изгледа и функционалности виртуелне туре;
4. Постављање виртуелне туре на дестинацијски портал;
5. Промоција виртуелне туре;

- Унапређење понуде сувенира

У већини дестинација у свету, па чак и у оним најразвијенијим, недовољна је понуда квалитетних сувенира. Права реткост је видети оригиналан сувенир, а туристи желе да понесу са собом нешто што ће их подсећати на дестинацију коју су посетили.

У туристичкој регији Западна Србија потребно је унапредити понуду сувенира стварањем сета типичних и промотивних сувенира који преносе део искуства дестинације Западна Србија.

Типичан сувенир представља локално произведен сувенир који ће асоцирати туристе на дестинацију и по коме ће дестинација бити препозната. Сувенир треба да се развија у две варијанте: приступачан сувенир и луксузан сувенир. Ови сувенири се могу дистрибуирати као поклон важним клијентима, али је неопходно да се нађу и у продаји у туристичко-информативним центрима и сувенирницама у регији.

Промотивни сувенир представља општеприсутне сувенире и поклоне који су универзалне вредности, али се по дизајну и изгледу могу прилагодити визуелном идентитету и вредностима дестинације. У ове сувенире спадају: usb, dvd, магнети, привесци, мајице, шешири, шоље и друго.

У изради сувенира веома је битно анимирати локалне занатлије и домаћине у процесу креирања сувенира, као и организовање радионица и тренинга за израду и продају истог. На радионицама би се осмислила понуда типичних и традиционалних сувенира и након тога би се приступило њиховој изради.

- Туристичка конференција Западна Србија

Туристичка конференција Западна Србија има за циљ да окупи најзначајније туристичке субјекте из Србије и окружења који ће на интерактивним радионицама, панел дискусијама, презентацијама и примерима добре праксе разматрати актуелне теме и проблеме у туризму, као и усаглашавати стратешке и оперативне одлуке за наредни период.

Конференција је први пут одржана 2017. године у хотелу "Златибор Мона" када су постављени високи стандарди у избору тема, предавача, учесника и закључака. Конференција је 2018. одржана је у хотелу "Оморика" на Тари и задржала је висок ниво, а

она одржана на Златару 2019.године је по оценама присутних била најуспешнија. Циљ је да конференција постане традиционална и да се одржава сваке године у некој од дестинација у регији. Да би се то постигло потребно је оснивање организационог одбора у који ће бити укључени и представници приватног сектора. Како би конференција била актуелна и окупила туристичке субјекте из Србије и региона пожељно је да предавачи буду и међународно признати стручњаци у туризму. Посебно је значајно да у раду конференције узму учешће и представници ресорног министарства и Туристичке организације Србије.

Сви кључни субјекти у регији требало би да учествују у финансирању оваквог догађаја који би трајао два дана, а за организацију је потребно ангажовати професионалног организатора догађаја.

Конференција је и прилика да се доделе награде за успешно пословање и постигнуте резултате у туризму.

-Истраживање тржишта

Туризам као друштвени феномен и туристичко тржиште као комплексно и софистицирано са све већим захтевима савремених туриста намећу потребу за правим информацијама и проактиван став менаџмента дестинације на уочене промене у окружењу.

Истраживање тржишта које до сада није постојало као континуирана активност у дестинацији треба да обезбеди квалитетне и ажурне информације које ће представљати основу за планирање маркетиншких активности.

Истраживање тржишта ће бити усмерено на следеће области:

1. Испитивања ставова и преференција туриста на емитивним тржиштима
2. Испитивања ставова и преференција туриста који посећују дестинацију
3. Анкетирање туроператора, туристичких агенција, хотелијера, удружења из области туризма и осталих актера
4. Праћење трендова на савременом туристичком тржишту

Да би се ова активност квалитетно реализовала потребно је укључивање широке мреже партнера и увођење редовних процедура када је у питању анкетирање туриста у оквиру регионалне и локалних туристичких организација. Неопходно је анкетирање туриста на кључним туристичким дестинацијама, визиторским и информативним центрима и кључним емитивним тржиштима. Значајна је сарадња са стручним школама и факултетима и учешће ученика и студената у овим активностима.

Константним истраживањем тржишта јавни сектор и предузећа која послују у сектору туризма добили би релевантне информације о карактеристикама туриста, њиховим потребама, променама ставова током времена, новим тенденцијама и друго, што би створило много јаснију слику о могућностима у сектору туризма. За ове активности биће ангажована специјализована маркетиншка агенција из ове области која ће у сарадњи са туристичким организацијама, хотелијерима, туристичким агенцијама, издаваоцима приватног смештаја и осталим туристичким субјектима анкетирати туристе једном годишње, а уколико се за то укаже потреба и више пута у току године. Студенти и ученици средњих туристичких школа биће ангажовани за рад на терену.

- База података

Маркетиншке активности имаће највише ефекта уколико су усмерене ка најзначајнијим stakeholderima у туризму. Због тога је изузетно важна база података која ће садржати информације о:

- посетиоцима/ туристима
- туроператорима и туристичким агенцијама
- медијима
- удружењима и осталим актерима у туризму

Поред основних података, база података требало би да садржи део у којем би се налазиле информације о мотивима доласка у дестинацију, начину информисања, посебним интересовањима туриста... База података садржаће податке о посетиоцима дестинације и о онима који то тек треба да буду. Најзначајнији канал за прикупљање података је интернет, али су значајни и остали, као што су подаци о туристима који су посетили туристичко-информативне и визиторске центре.

Особама које се налазе у бази података константно ће бити достављане информације у складу са њиховим интересовањима и групи којој припадају.

Да би се ова активност реализовала неопходна је набавка софтвера за вођење базе податка и обука особља, посебно из туристичких организација, које ће бити задужено за администрирање базе података.

-Медијска промоција

Промоција у медијима представља једну од најзначајнијих активности и пракса је показала, посебно у туризму, да „оно што нису забележили медији као да се није ни десило“.

И поред велике експанзије интернета и друштвених мрежа, електронски медији бележе изузетно велику гледаност, а штампани медији иако све мање служе као извор информација за своје место под сунцем боре се и електронским издањима. У последњих десетак година медијска слика се умногоме променила, што захтева проактивни приступ, знатно више рада и прилагођавање новим околностима.

Медији су постали комерцијалнији, доминирају информације које нуде сензацију, па је неопходна, поред све већег издвајања финансијских средстава, и осмишљена медијска промоција која ће нудити актуелне и занимљиве информације.

У последњих неколико година Туристичка организације регије Западна Србија ангажовала је специјализовану агенцију која прати и анализира медијску присутност (pressclipping) на дневном нивоу и по унапред задатим параметрима. Ова анализа је показала да је у медијима убедљиво најприсутнија дестинација Златибор и да Туристичка организација Златибор поред значајнијих финансијских средстава које издваја за медијску промоцију, а што нису у могућности остале дестинације, ову промоцију планира и осмишљава на прави начин па за резултат има све већу посећеност ове планине.

Регионална промоција још увек није на нивоу на коме би требала да буде.

Такође је индикативно да су се неколико манифестација у регији одлично позиционирале и привлаче изузетну медијску пажњу. То су: "Дринска регата" Бајина Башта, "Арлемм" Ариље, "Нушићијада" Ивањица, "Златиборско културно лето", "Лицидерско срце" Ужице и друге.

-Промоција на циљним тржиштима

У досадашњим промотивним активностима на регионалном и локалном нивоу значајан сегмент представљале су промоције у земљама у окружењу. Ове промоције је потребно реализовати сваке године у сарадњи са амбасадама и конзулатима Републике Србије, туроператорима, туристичким агенцијама и медијима.

-Наступи на сајмовима

Туристичке организације издвајају значајна средства за промоцију на сајмовима, иако се по истраживањима која су рађена све мање посетилаца о дестинацији информисе посећујући сајмове. Већина сајмова не представљају пословне догађаје на којима је могуће истаћи специфичности дестинације. У досадашњим сајамским наступима, посебно

када је у питању Сајам туризма у Београду, туристичка регија Западна Србија поставила је високе стандарде које треба унапређивати. Али имајући у виду тенденције на туристичком тржишту, уместо наступа на општим сајмовима акценат треба ставити на наступе на специјализованим сајмовима, пре свега оним који су посвећени одређеним туристичким производима од значаја за регију: рурални туризам, активни одмор и другим. Ове сајмове посећују посредници и туристи који су заинтересовани за одређени производ.

Неопходна је добра припрема сајамског наступа, састанци и договори са кључним актерима у дестинацији. Потребно је да на сајмовима у што већем броју наступају представници приватног сектора који продају услуге.

Изузетно је важна евалуација сајамских наступа како би се утврдили најуспешнији и пажња усмерила на њих.

12. МОДЕЛ УПРАВЉАЊА ДЕСТИНАЦИЈОМ

12.1. Организациона структура ТО регије Западна Србија

Туристичка организација регије Западна Србија основана је 2006. године у складу са Законом о туризму, а на основу иницијативе коју су покренуле локалне туристичке организације, Регионална привредна комора Ужице и Туристичка организација Србије. Оснивачи Туристичке организације регије Западна Србија 2006. године су општине Ужице, Чајетина, Бајина Башта, Ивањица, Ариље, Пожега, Косјерић, Нова Варош, Пријепоље и Прибој. Општина Сјеница је 2009. године донела одлуку о приступању, а општина Лучани је то учинила 2018. године. Град Чачак приступио је туристичкој регији Западна Србија у априлу 2019. године. Општина Прибој искључена је из чланства.

Од оснивања до данас организација рада и модел управљања модификовани су у складу са тенденцијама на туристичком тржишту и потребама које захтева управљање дестинацијом на регионалном нивоу, а које се пре свега односе на укључивање најзначајнијих актера из јавног и приватног сектора у процес доношења одлука.

Оснивачким актом из 2006. године Управни одбор Туристичке организације регије Западна Србија чинили су представници локалних туристичких организација, Туристичке организације Србије и Регионалне привредне коморе Ужице.

Године 2010. у Управни одбор укључени су представници туристичке привреде: удружења туристичких агенција YUTA и АТАС и удружење хотелијера.

Имајући у виду потребу за унапређењем модела управљања и приближавању моделу функционисања дестинацијске менаџмент организације, у сарадњи са Регионалном

развојном агенцијом "Златибор" и консултантском кућом "Horwath HTL" 2012. године урађен је Предлог модела оптималног управљања туризмом са организационом структуром туристичке регије Западна Србија.

Наведени модел управљања дефинише три полуге управљања дестинацијом:

1. Планирање развоја дестинације
2. Управљање дестинацијом
3. Дестинацијски маркетинг

Овај модел управљања у великој мери је имплементиран 2015. године изменама оснивачких аката, Уговора о оснивању и Статута Туристичке организације регије Западна Србија и данас је актуелан. У Управни одбор укључена је и Регионална развојна агенција "Златибор", а поред Управног одбора, који је кровно тело, уведен је Извршни одбор који има пет чланова. Три стална члана су представници Туристичких организација Златибор, Ужице и Бајина Башта на мандатни период од четири године и два члана су ротирајућа на мандатни период од једне године. Најзначајнија функција Извршног одбора је да предлаже кључне стратешке одлуке и развојне пројекте из области туризма на подручју регије.

У Туристичкој организацији регије Западна Србија постоје и следећи стручни одбори:

1. Стручни одбор за стратешко планирање и инвестиције
2. Стручни одбор за развој туристичких производа и конкурентности дестинације
3. Стручни одбор за дестинацијски маркетинг

Чланови стручних одбора су представници туристичких организација, Регионалне развојне агенције "Златибор", хотелијера и туристичких агенција. Формирањем стручних одбора у управљање дестинацијом укључени су, као додатни квалитет, и стручњаци из области туризма који се не налазе у Управном одбору. У процесу управљања Извршни одбор и стручни одбори још увек немају значај који би требало да имају, што показује да је успостављање организационе структуре на регионалном нивоу процес који захтева максималну посвећеност и ангажовање свих кључних актера који деле заједничку визију.

Предлогом модела управљања предложен је модел финансирања који је предвиђао да локалне самоуправе учествују у финансирању ТО регије Западна Србија од 0,5 до 1% буџета. Пракса је показала да овај модел није одржив ни реалан, па није ни успостављен.

Дијаграм на коме је приказана организациона структура

Активности Туристичке организације регије Западна Србија, које су пре свега заједничке активности локалних туристичких организација чланица регије и осталих институција које имају утицај на функционисање РТО, препознате су и са државног нивоа па је у Стратегији развоја туризма Републике Србије 2016--2025. године ТО регије Западна Србија наведена као пример добре праксе: „Пример добре домаће праксе јесте постојање и успешан рад Туристичке организације регије Западна Србија која постоји од 2006. године и до сада је једина регионална туристичка организација у Републици Србији формирана у складу са Законом о туризму као ДМО у оснивању (јер у управљачким структурама поред представника јавног сектора – локалних туристичких организација, налазе се ТОС, удружење хотелијера, удружења туристичких агенција, Регионалне развојне агенције (у даљем тексту: РРА) "Златибор", Регионалне привредне коморе Ужице) и на тај начин би се стимулисало формирање Регионалних туристичких организација у осталим деловима Републике Србије које би у догледно време прерасле у регионалне ДМО.“³²

„С обзиром да Република Србија нема регионални административни и буџетски капацитет да координира развој у области туризма, неопходно је дефинисати групације туристичког простора и у оптималном року дефинисати управљаче туристичког простора у чему треба

³² (Стратегија развоја туризма Републике Србије за период 2016-2025, стр. 62)

користити искуства и применити примере добре праксе Туристичке организације регије Западна Србија.“³³

12.2. Карактеристике садашњег модела управљања:

-Градови и општине у регији Западна Србија, као и туристичке организације показале су зрелост у смислу разумевања потреба и сарадње око развоја туризма регије и препознале потребу за оснивањем и функционисањем ТО регије Западна Србија.

-Још увек се нису стекли услови да ТО регије Западна Србија реализује своју мисију на адекватан начин, формална организација ТО регије Западна Србија не постоји, јер је запослен само један радник – директор.

-Чланарине које издваја јавни сектор (локалне самоуправе – туристичке организације), а које представљају основни буџет ТО регије Западна Србија, недовољне су за реализацију значајнијих развојних пројеката и маркетиншких активности. Регионална привредна комора Златиборског округа, Регионална развојна агенција "Златибор", Туристичка организација Србије и приватни сектор који имају своје представнике у Управном одбору не плаћају чланарину. Укупан годишњи буџет ТО регије Западна Србија из чланарина је око 22.000 евра. Зараду директора исплаћује град Ужице где је и седиште ТО регије Западна Србија.

-Министарство трговине, туризма и телекомуникација одобравањем пројеката различитим туристичким субјектима у регији, од регионалне и локалних туристичких организација до локалних самоуправа, удружења из области туризма, значајно доприноси развоју туризма у регији.

-Недостаје ефикасна комуникација и сарадња између јавног и приватног сектора. Приватни сектор очекује боље разумевање њихових потреба и прилагођавање јавног сектора, а јавни сектор очекује од приватног већу заинтересованост за реализацију заједничких активности.

---

³³ (Стратегија развоја туризма Републике Србије за период 2016-2025., стр. 65)

12.3. Препоруке за унапређење модела управљања

На туристичком тржишту конкурише велики број дестинација, поред већ познатих које посећује велики број туриста константно се појављују нове и јасно је да се развојем туризма мора професионално управљати.

Успешан развој туристичке дестинације је важан јер обезбеђује економски напредак, запосленост и приходе локалном становништву. Туристичке дестинације којима се успешно управља привлаче будуће инвеститоре, унапређују имиџ дестинације, а тиме и квалитет живота локалног становништва.

Једна од основних карактеристика дестинације као система је сложеност која варира у зависности од територијалног обухвата. Сложеност подразумева да у дестинацији постоји више различитих ресурса и актера који се могу наћи у различитим међусобним односима и чији интереси често могу бити супротстављени. Из тога произилази и важност начина приступа решавању свих различитих питања и проблема који могу произаћи из њихових међусобних односа, што се решава кроз процес управљања туристичком дестинацијом.³⁴

Примери европских регија, као што су Јужни Тирол, Тоскана, Каталонија, Прованса – Алпи – Азурна обала којима се успешно управља у туризму, говоре у прилог нужности унапређења управљачког модела у туристичкој регији Западна Србија.

Регије, осим што представљају простор за изградњу конкурентности, препознате су и као кључне за сарадњу са европским фондовима. У прилог томе говори и чињеница да је Туристичка организација регије Западна Србија, и поред тога што има мали кадровски и финансијски капацитет, успешно реализовала два пројекта који су финансирани из фондова Европске уније, била је партнер у Програму развоја приватног сектора који финансира Влада Швајцарске и учествовала у другим пројектима које финансирају донаторске организације.

Туристичко подручје Западне Србије има потребу за подршком и полугама за активно управљање туризмом на одржив и конкурентан начин, како би ова дестинација могла да настави своју мисију, преузме одговорност за одрживи развој, конкурентност и маркетинг, односно изградњу целовитог ланца вредности у складу са претходно дефинисаним профилом одређених микро дестинација, односно регије у целини.

Туристичке организације у Србији данас су организоване као дестинацијске маркетинг организације (DМаО), али развој туризма и последице тога развоја намеће потребу за усклађивањем активности свих актера који послују у туристичкој дестинацији што се

---

³⁴ (Ј.Попеску, 2011, Менаџмент туристичке дестинације, Универзитет Сингидунум Београд, стр.54)

једино може постићи уколико се дестинацијом ефикасно управља. Оснивање дестинацијских менаџмент организација (ДМО) као специфичног облика сарадње између јавног и приватног сектора је неопходно, а потребно је прецизно уредити начин њиховог оснивања и функционисања. Процес трансформације ДМаО у ДМО у већини земаља је у почетној фази и треба користити искуства других, развијених туристичких дестинација/регија. Али није могуће копирање решења, јер је свака дестинација специфична и као таква захтева посебан приступ свим сегментима туристичке понуде, самим тим и организацији управљања дестинацијом.

Законом о туризму из 2019. године предвиђено је оснивање дестинацијских менаџмент организација и дестинацијских менаџмент компанија:

Дестинацијска менаџмент организација (ДМО) је привредно друштво или друго правно лице основано ради управљања туристичком дестинацијом (планирање, организовање, маркетинг и вођење), чији оснивачи могу да буду из јавног и приватног сектора.

Дестинацијска менаџмент компанија (ДМС) је привредно друштво или друго правно лице специјализовано за одређену дестинацију, односно регију, са адекватним познавањем туристичких ресурса, кадровски оспособљено да креира, организује и реализује туристичке програме и путовања, посредује у пружању услуге боравка, смештаја, забаве, излета, услуга водича, трансфера и других услуга, повезујући се са свима који пружају услуге на тој дестинацији, а све ради пружања професионалних, висококвалитетних туристичких услуга.

Чланом 44. Закона о туризму остављена је могућност туристичким организацијама да се удружују:

Туристичка организација, уз сагласност оснивача, у циљу планирања, координације и управљања туристичким активностима, може са другом туристичком организацијом, привредним друштвом, другим правним лицем и предузетником који обавља делатност из области саобраћаја, туризма, угоститељства, промета робе и услуга, културе, спорта, информисања, конгресних и сајамских активности, основати организацију за оперативне, маркетиншке и промотивне послове. Делокруг рада и начин финансирања, као и међусобна права и обавезе туристичке организације и оснивача из става 1. овог члана уређују се уговором. У случају из става 1. овог члана туристичка организација доставља министарству обавештење.

Улога регионалне и локалних ТО у повезивању кључних актера и оснивању ДМО је најзначајнија и туристичке организације уз помоћ локалних самоуправа треба да буду лидери у дестинацији. Садашњи модел управљања Туристичке организације регије Западна Србија када је у питању организациона структура представља добру основу, а да би регионална ТО у будућности преузела активнију улогу у развоју туристичких

производа, маркетиншким активностима и реализацији развојних пројеката у туризму неопходно је њено јачање у кадровском и финансијском смислу.

Искуства из праксе показују да је најлогичније прво формирати дестинацијске менаџмент организације као модел јавно-приватног партнерства у најразвијенијим дестинацијама у регији: Златибору, Тари, Златару и Голији. Оснивање дестинацијске менаџмент организације на нивоу локалне дестинације организационо је много лакше него на нивоу туристичке регије, имајући у виду различите степене развијености локалних дестинација које чине регију.

12.4. Модел финансирања

Законом о туризму предвиђено је да туристичку организацију регије могу основати две и више локалних самоуправа, што значи да је остављена могућност и слобода туристичким регијама да се саме организују и успоставе жељену структуру. Основни извор финансирања Туристичке организације регије Западна Србија представљају чланарине које издвајају локалне самоуправе/туристичке организације и приликом планирања активности ова средства представљају основу и једини стабилни извор финансирања, што је недовољно за функционисање једне овакве организације која претендује да буде носилац развоја туризма на регионалном нивоу.

Министарство трговине, туризма и телекомуникација значајно помаже рад Туристичке организације регије Западна Србија, пре свега одобравањем инфраструктурних и пројеката промоције, а на основу расписаног јавног конкурса за коришћење субвенција.

Законом о туризму дефинисано је да су средства боравишне таксе приход локалне самоуправе из кога се финансирају активности локалних туристичких организација. У земљама у окружењу (Хрватска) део средстава од боравишне таксе издваја се за функционисање регионалних туристичких организација које функционишу на нивоу жупанија. Имајући у виду да у нашој земљи регионални ниво власти и регионалне институције немају великог значаја, као и да постоји мало регионалних туристичких организација није реално очекивати да у догледно време законска решења иду у правцу да регионалним туристичким организацијама припада део средстава од боравишне таксе.

Имајући све наведено у виду, евидентно је да је неопходно повећање буџета ТО регије Западна Србија што би резултирало још бољом реализацијом развојних пројеката у туризму, унапређењу маркетиншких активности и повећањем броја запослених (што се намеће као императив).

Примери из праксе успешних дестинација из Европе и света показују да је оптималан модел финансирања организација које управљају дестинацијом заснован на јавно-

приватном партнерству, односно учешћем у финансирању од стране јавног сектора и приватних предузећа која утичу на развој туризма.

Садашњи модел финансирања потребно је унапредити тако да постоје три стабилна извора финансирања:

1. Локалне самоуправе / туристичке организације
2. Ресорно министарство
3. Туристичка привреда

1. Локалне самоуправе/туристичке организације финансирале би активности ТО регије Западна Србија на начин како је то било и до сада, с тим што би износ средстава био значајно повећан

2. Значајан извор финансирања представљају средства која регионалној туристичкој организацији одобрава ресорно министарство на основу расписаног јавног конкурса за доделу средстава. Предлогом квалитетних пројеката, у сарадњи са локалним самоуправама и туристичким организацијама, значајно ће се унапредити туристичка инфраструктура и промотивне активности у регији и финансирати оне активности за које не постоје средства из редовног пословања.

3. Потребно је пронаћи адекватан модел да туристичка привреда (хотели, туристичке агенције, издаваоци приватног смештаја, сеоска домаћинства) учествују у финансирању заједничких активности које реализују ТО регије Западна Србија и локалне ТО.

Повећањем буџета РТО створили би се услови за успостављање формалне организације кроз повећање броја запослених. Поред директора ТО, запослили би се радници у сектору за маркетинг, за пројекте у туризму и међународну сарадњу, развој туристичких производа и други.

13. АКЦИОНИ ПЛАН

Акционим планом предвиђене су конкретне мере и активности које је потребно предузети да би се реализовали циљеви Програма. Одређени су носиоци активности, институције подршке, индикатори на основу којих се прати реализација активности и време потребно за имплементацију активности.

	АКТИВНОСТ	ОПИС	ВОДЕЋА ИНСТИТУЦИЈА	ИНСТИТУЦИЈЕ ПОДРШКЕ	ИНДИКАТОРИ АКТИВНОСТИ	ВРЕМЕ ИМПЛЕМЕНТАЦИЈЕ
ПРОГРАМ 1: СТРАТЕШКИ ДОКУМЕНТИ ОД ЗНАЧАЈА ЗА ИМПЛЕМЕНТАЦИЈУ ПРОГРАМА						
1.	ИЗРАДА И УСВАЈАЊЕ СТРАТЕГИЈСКОГ И ОПЕРАТИВНОГ МАРКЕТИНГ ПЛАНА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ	Израда Стратегијског и оперативног маркетинг плана Републике Србије 2019. - 2024.	Туристичка организација Србије	Привредна комора Србије, РТО, ЛТО, пословна и струковна удружења	Израђен стратегијски и оперативни маркетинг план	2020.
2.	ПРИПРЕМА И УСВАЈАЊЕ ЛОКАЛНИХ ПРОГРАМА РАЗВОЈА ТУРИЗМА	На основу одлука локалних самоуправа приступиће се изради локалних Програма развоја туризма. Основ за израду Програма развоја туризма	Локалне самоуправе, локалне туристичке организације	ТО регије Западна Србија, Министарство трговине туризма и телекомуникација, РРА Златибор, Регионална привредна комора	Број израђених и усвојених програма развоја туризма на локалном нивоу	2020. – 2021.

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

		представљаће Стратегија развоја туризма РС 2016. – 2025. и Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија		Златиборског округа, пословна и струковна удружења		
ПРОГРАМ 2: УНАПРЕЂЕЊЕ ТУРИСТИЧКЕ ИНФРАСТРУКТУРЕ И СУПРАСТРУКТУРЕ						
1.	УНАПРЕЂЕЊЕ ТУРИСТИЧКЕ ИНФРАСТРУКТУРЕ И СУПРАСТРУКТУРЕ	На основу пројеката који су саставни део програма формирати радну групу која ће дефинисати приоритетне пројекте, начин финансирања и имплементације. Након припреме пројектне документације конкурсати са пројектима код Владе Републике Србије, надлежних Министарстава,	ТО регије Западна Србија, Локалне самоуправе, Локалне ТО, РРА Златибор	Министарство трговине, туризма и телекомуникација, страни донатори, расположиви фондови ЕУ, пословна и струковна удружења	Унапређен квалитет туристичке инфраструктуре и супраструктуре, број реализованих пројеката	Континуирана активност

		донаторских организација, страних амбасада и др.				
ПРОГРАМ 3: УНАПРЕЂЕЊЕ МАРКЕТИНГ АКТИВНОСТИ						
1.	УНАПРЕЂЕЊЕ СИСТЕМА ИСТРАЖИВАЊА ТРЖИШТА	Израда плана истраживања домаћег и међународног тржишта и реализација истраживања. Увођење стандардизованог система праћења ставова и мишљења домаћих и страних гостију, формирање базе података и издавање периодичних анализа	ТО регије Западна Србија, Локалне ТО	ТОС, Републички завод за статистику, Образовне институције у области туризма, туристичка привреда, пословна и струковна удружења	Унапређена методологија за прикупљање и обраду података. Број анкетираних туриста. Примена резултата истраживања у пословању туристичких субјеката	Континуирана активност
		Општа дигитализација	ТО регије Западна Србија,	ТОС, Регионална привредна комора	Унапређена понуда и	Континуирана активност

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

2.	ИНТЕРНЕТ МАРКЕТИНГ	понуде и продаје дестинације кроз изградњу интегрисаног интернет резервационог и менаџмент система. Развој платформе за резервације туристичких производа и услуга. Унапређење промоције на друштвеним мрежама, видео садржаји, виртуелне туре.	Локалне ТО	Златиборског округа, туристичка привреда, пословна и струковна удружења	продаја дестинације преко интернет портала и друштвених мрежа. Развијена платформа за резервације туристичких производа и услуга	
3.	УНАПРЕЂЕЊЕ САРАДЊЕ СА ТУРИСТИЧКИМ АГЕНЦИЈАМА	Унапређење постојећих и креирање нових тематских туристичких програма. Стимулисање туристичких агенција у циљу подстицања продаје. Умрежавање туристичких	ТО регије Западна Србија, Локалне ТО, туристичке агенције	локалне самоуправе, Регионална привредна комора Златиборског округа, пословна и струковна удружења	Креирани квалитетни туристички програми. Повећање броја туриста који организовано посећују дестинацију.	Континуирана активност

		субјеката у регији и унапређење понуде једнодневних излета.				
ПРОГРАМ 4: ЕДУКАЦИЈА И ОБРАЗОВАЊЕ КАДРОВА						
1.	УНАПРЕЂЕЊЕ САРАДЊЕ СА ВИСОКОШКОЛСКИМ И СРЕДЊОШКОЛСКИМ УСТАНОВАМА	Повезивање образовних институција и послодаваца из области туризма. Стварање одрживог и делотворног оквира за сарадњу високошколских и средњошколских установа и послодаваца и допринос даљем усаглашавању система образовања и тржишта рада у Србији. Боља организација студентске и	ТО регије Западна Србија, Локалне ТО, Образовне институције, туристичка привреда	Регионална привредна комора Златиборског округа, РРА Златибор, пословна и струковна удружења	Квалитетнија организација студентске и ученичке праксе. Број одржаних предавања туристичких радника. Унапређена сарадња између образовних институција и туристичке привреде.	Континуирана активност

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

		ученичке праксе. Учешће истакнутих туристичких радника у настави као гостујућих предавача.				
2.	УВОЂЕЊЕ СИСТЕМА КОНТИНУИРАНЕ ОБУКЕ	Семинари и едукације за запослене у туризму и другим јавним и сервисним службама	ТО регије Западна Србија, Локалне ТО	ТОС, Образовне институције, Регионална привредна комора Златиборског округа, РРА Златибор, пословна и струковна удружења	Број одржаних семинара и едукација	Континуирана активност

14. АНАЛИЗА И ПЛАН КОНКУРЕНТНОСТИ СА ПРЕДЛОГОМ КЉУЧНИХ ИНВЕСТИЦИОНИХ ПРОЈЕКТА

14.1. Анализа и план конкурентности

За туристички развој дестинације и њену конкурентност, било да се посматра на националном, регионалном или локалном нивоу фактор туристичке политике је од изузетне важности.

„Држава има незаменљиву улогу у стварању повољних услова конкурентности. Најважнији и највећи утицај државе на пословање предузећа туристичке привреде, везан је за дефинисање институционалне основе пословања с једне, дефинисања и реализацију мера економске политике с друге стране. Држава својим мерама уређује системски амбијент у коме туристичка предузећа послују, правни облици у којим туристичка предузећа могу да се конституишу, могући начини комуникације са привредним и осталим субјектима, структура и токови надлежности државних и осталих институција. Посебно значајан део овог система представља регулатива којом се дефинишу облици и начини комуницирања са иностранством (режим курсева иностраних валута, облици заједничког пословања и улагања са страним партнерима, трансфер капитала и слично).“³⁵

Као простор за изградњу конкурентности све више се посматрају туристичке регије које представљају подручја од значаја за туризам.

„Простор је поред кретања, основ развоја туризма. Туристичке регије, како развијене тако и потенцијалне, привлаче туристе својим мотивским потенцијалима. Природни и антропогени мотиви, који доминирају одређеним простором утичу и на специфичност развоја туризма.

Са друге стране, природна богатства и просторни елементи, утичу на развој туристичких регија, односно изузетно је значајна улога простора као основе и надградње развоја туризма.

Дакле, туризам и његов развој морају се посматрати интердисциплинарно, јер туризам није само човек и простор, већ и саобраћај и индустрија и низ других фактора. Због тога је планирање, развој и организација туризма у појединим регијама и специфичним

---

35 (С.Черовић,2020, Стратегијски менаџмент у туризму, Универзитет Сингидунум Београд. стр191.)

дестинацијама изузетно важно. Посебно због проблема очувања животне средине и развоја туризма до граничних могућности.

Имамо у виду да су туристичке регије и развој туристичке дестинације у међузависности. Осим познатих светских регија, све се више појављују и нове потенцијалне туристичке регије, које постојећим рецептивним и комуникативним факторима, уз развој локалних служби почињу да се укључују у туристичке токове. Стварање туристичке регије је у просторима који поседују одређене квалитете.

Валоризацијом поједних елемената ресурса, који представљају предност тог простора на туристичком тржишту почиње и стварање туристичке регије. Еволуција од потенцијалних ка правим туристичким регијама слична је као и процес животног циклуса производа. То је и делимичан одговор за варирање туристичког промета у појединим деловима света.

Прерастање потенцијалне у туристичку регију зависи од многих фактора и у квантитавном и квалитативном смислу. Улагање и екипирање туристичког простора зависи од тражења и могућности заједнице. Међутим, стална измена туристичке тражње, простора, локалне, потенцијалне и стварне туристичке регије утиче на креирање флексибилног стратегијског управљања конкретном туристичком дестинацијом.

Са развојем туристичке регије и њеном валоризацијом интензивирају се улагања у промоцију и пропаганду, што утиче на довођење све већег броја туриста. Планирање у туризму, са националног прелази на међународни ниво и туристичка дестинација се суочава, не само на домаћем него и на међународном тржишту. “³⁶

SWOT анализа туризма туристичке регије Западна Србија идентификовала је унутрашње слабости које је неопходно брзо неутралисати да би се конкурентност регије подигла на виши ниво и искористиле њене компаративне предности. Анализа је дефинисала и кључне тачке у којима се огледа снага и потребно је њихово одржавање и унапређење. Стратешким деловањем у ова два сегмента позитивно ће се утицати на факторе из окружења, односно искористиће се могућности и смањити опасности.

Конкурентност туристичке регије Западна Србија у највећој мери зависи од конкурентности Србије као туристичке дестинације и туристичке политике на националном нивоу, а која је део различитих политика које индиректно или директно утичу на развој туризма.

На нивоу туристичке регије Западна Србија потребно је предузети мере из неколико области како би се унапредио пословни амбијент за развој туризма:

36(С.Черовић, 2020, Стратегијски менаџмент у туризму, Универзитет Сингидунум Београд, стр.171,172)

1) инфраструктура, саобраћај и туристичка инфраструктура

- активирање аеродрома Поникве и стварање услова за приступ нискобуџетским авиопревозницима
- изградња ауто пута Београд – Јужни Јадран
- реализација кључних инфраструктурних пројеката од значаја за развој туризма који су саставни део овог Програма развоја туризма
- успостављање система туристичке сигнализације на нивоу регије
- сарадња са државним органима у циљу бржег протока туриста на граничним прелазима са Босном и Херцеговином и Црном Гором

2) унапређење туристичких производа и услуга

- стварање регионалног туристичког производа Западне Србије
- развој професионало обликованих производа намењених иностраном тржишту
- позиционирање Западне Србије које ће омогућити заузимање лидерске позиције у планинском, руралном, здравственом и пословном туризму у односу на туристичке регије у окружењу
- унапређење регионалне сарадње (посебно са Босном и Херцеговином и Црном Гором), креирање регионалних туристичких производа и тематских рута у циљу привлачења туриста са далеких тржишта
- улагање у развој основних и додатних садржаја за сваки појединачни производ активног одмора и подршка пословним и професионалним удружењима из ове области
- увођење нових пакета услуга у здравственом (wellness и spa) туризму
- изградња визиторских центара, тематских паркова, аква паркова, забавних садржаја
- стандардизација и категоризација манифестација у регији, побољшање организације догађаја, програмских садржаја и маркетинг активности
- постављање туристичко – информативних пунктова на главним саобраћајницама у циљу информисања туриста у транзиту
- унапређење туристичке инфраструктуре за наутички туризам: изградња марина, пристаништа и привезишта, постављање речне сигнализације, специјализоване продавнице, садржаји за поправак пловила

3) одрживи развој и заштита животне средине

- успостављање модела управљања локалним дестинацијама који је уско повезан са концептом одрживости и који подразумева сарадњу великог броја различитих интересних група
- организовање акција и манифестација у циљу подизања свести локалног становништва о значају заштите животне средине
- уклањање дивљих депонија – потенцијалних еколошких бомби
- прилагођавање туристичке понуде, амбијента и услуга најширем кругу корисника (особе са инвалидитетом, пензионери, породице са малом децом) – туризам доступан свима

4) унапређење људских ресурса

- побољшање сарадње између образовних институција и туристичке привреде и усаглашавање система образовања са потребама тржишта
- увођење нових наставних програма формалног и неформалног образовања и успостављање система континуиране обуке за запослене у туризму
- покретање иницијативе за отварање нових средњих стручних школа за угоститељство и хотелијерство у циљу афирмације дефитицарних занимања (конобар, кувар...)
- унапређење организације стручне праксе за ученике и студенте

5) унапређење система регионалног туристичког маркетинга

- усмеравање маркетиншких активности на формирање свести туриста о регији као јединственој дестинацији са разноврсном туристичком понудом прилагођеној различитим циљним групама посетилаца
- сарадња са кључним актерима у туризму Србије у циљу примене Стратегијског маркетинг плана Републике Србије
- успостављање система истраживања тржишта
- стимулисање и субвенционисање туристичких агенција и циљу подстицања продаје
- успостављање интегрисаног резервационог система и платформе за резервације туристичких производа и услуга

14.2. Кључни инвестициони пројекти од значаја за развој туризма до 2025. године

14.2. 1. ОПШТИНА АРИЉЕ

Р. Бр.	Назив и кратак опис пројекта	Статус пројекта/ Извор финансирања
1.	Уређење непосредне околине цркве Светог Ахилија	Израђен „Пројекат уређења непосредне околине цркве Светог Ахилија у Ариљу“ од стране Завода за заштиту споменика културе Београд Неопходно је обезбедити средства Црква Светог Ахилија је споменик културе од изузетног значаја. Средства обезбедити од Министарства културе, Министарства туризма или из неких других релевантних извора.
2.	Конзервација и уређење археолошког налазишта Стари град на Градини Комплетна конзервација и реконструкција Старог града. Конзервација цркве Светог Илије која се налази у оквиру локалитета. Изградња пешачко-бициклическе стазе до локалитета, као и постављање телескопа	Реализација пројекта у току Завод за заштиту споменика Краљево Министарство културе и информисања Општина Ариље Општина Ивањица
3.	Реконструкција републичког пута Висока - Ариље (пут повезује Ариље са Височком бањом, која се налази у близини територије општине Чајетина што представља могућност међуопштинске сарадње у туризму).	С обзиром на то да се ради о републичком путу, општина није упозната са постојањем било какве документације, што не значи да она не постоји
4.	Изградња моста и реконструкција пута у Височној бањи (изградња моста на реци Велики Рзав и асфалтирања око једног километра пута ка општини Чајетина)	Потребно израдити планску документацију
5.	Асфалтирање пута ка Воденој пећини	-Општина Ариље конкурисала је код Министарства трговине, туризма и телекомуникација за овај пројекат и чека се одговор.
6.	Асфалтирање пута Трешњевица –	Потребно је израдити планску

	Градина. Неасфалтирана деоница пута (око 5 км дужине) који води ка цркви на Градини и археолошком налазишту Градина.	документацију
7.	Височка бања – Након делимичног уређења од донаторских средстава ЕУ 2012. године планира се даље туристичко уређење овог локалитета.	Донета одлука о изради Плана детаљне регулације, Просторним планом прописана урбанистичка разрада
8.	Уређење стазе ка Воденој пећини	Потребно је израдити планску документацију за уређење овог простора Општина Ариље до сада је издвајала одређена средства како би се сваке године ово подручје мало средило, али за озбиљније радове нема ни планска документа ни неопходна средства
9.	Излетиште Клокоч – Изградња видиковца са погледом на панораму Ариља, изградња спортско-рекреативних терена и стаза.	Израђен идејни пројекат „Уређење и опремање туристичког локалитета Клокоч“ у оквиру Студије за унапређење туристичких локалитета општине Ариље
10.	Рзавске плаже – Плански развој, унапређење, промоција и друге активности са циљем укључивања плажа у даљи развој туризма у Ариљу.	Донета одлука о изради Плана детаљне регулације, Просторним планом прописана урбанистичка разрада
11.	Кањон Орловаче – Изградња видиковца изнад кањона(археолошки локалитет Градине Орловача коме је такође потребна превентивна конзервација), организовање кампа.	Просторни план предвиђа успостављање заштите на овом подручју.
12.	Реконструкција конака сердара Јована Мићића	Израђен „Пројекат уређења непосредне околине цркве Светог Ахилија у Ариљу“ од стране Завода за заштиту споменика културе Београд, чији је део реконструкција овог конака Иста институција током 2010. године је извршила расклапање конака како би се обавила конзервација и спречило даље пропадање Средства обезбедити од Министарства културе, Министарства туризма или из неких других релевантних извора.
14.	Завршна фаза израде Археолошке карте Ариља – средњовековна црква у Брекову	Почев од 2012. године стручњаци Народног музеја у Ужицу континуирано су радили на реализацији овог пројекта. Током 2018. године био је планиран завршетак једне од фаза пројекта –

		издавање монографије зидног сликарства цркве Светог Николе у Брекову. Општина Ариље планира обезбеђивање средстава за финализирање овог дела пројекта.
15.	Уређење прилаза Споменику природе „Бјелушка потајница“	1964. године овај локалитет је смештен у трећу категорију заштите као споменик природе геоморфолошког карактера од стране државе 2006. године донета је Одлука о заштити споменика природе Бјелушка потајница“ од стране Скупштине општине Ариље Неопходно је урадити пројектну документацију уређења прилаза локалитету А потом обезбедити средства од надлежних министарстава
16.	Уређење Градског парка у Ариљу	Урађено идејно решење. Конкурисати код ресорног Министарства

14.2.2. ОПШТИНА БАЈИНА БАШТА

Р. Бр.	Назив и кратак опис пројекта	Статус пројекта/ Извор финансирања
1.	Изградња тунела Кадињача	У току је прибављање локацијских услова и припрема за експропријацију земљишта
2.	Изградња пута Перућац – Растиште (приобаље језера Перућац)	Реализација пројекта у току, завршена друга деоница пута од укупно три планиране, следећа фаза у 2020. години
3.	Изградња канализационе мреже и шетне стазе од центра Бајине Баште до ушћа реке Пилице у Дрину	Реализација пројекта у току, израда плана детаљне регулације
4.	Изградња пута Бесеровина-Ослуша, планина Тара	Завршена израда главног пројекта
5.	Визиторски центар Заовине, центар за посетиоце у оквиру кога ће се налазити инфо-пулт, сувенирница, сала за презентације, Музеј "Јосиф Панчић"	Завршена прва фаза, изграђен објект у сивој фази
6.	Уређење и постављање нове подлоге на спортским теренима, комплетна реконструкција фудбалског стадиона са	Прва фаза пројекта реализована, постављена нова подлога на делу терена у СРЦ

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

	тартан стазом и пратећим садржајима у оквиру СРЦ "Браћа Милутиновић" Бајина Башта	ТО Тара – Дрина
7.	Шетно-едукативна стаза у оквиру НП Тара, на делу трасе европског пешачког коридора Е7 (Брана Лазићи-врх Јањач)	Реализација пројекта у току НП Тара
8.	Реконструкција и адаптације школе у Растишту, у сврху организовања планинарског дома и кампа	Реализација пројекта у току, део средстава обезбеђен ПК Тара Општина Бајина Башта
9.	Уређење приобаља на језеру Перућац, код понтонске плаже	Прва фаза завршена, у току решавање имовинско-правних односа за другу фазу Дринско-лимске ХЕ
10.	Изградња саобраћајнице Кадинача – аеродром Поникве – Калуђерске Баре – Митровац – Заовине – Мокра Гора.	Просторни план Града Ужица, Просторни план општине Бајина Башта, Регионални просторни план Израда пројектне документације у току, потребно ангажовање у Влади
11.	Решавање проблема отпадних вода у насељеним деловима планине Таре	Урађен главни пројекат и пројекат за извођење за канализацију и пречишћивач отпадних вода на планини Тари
12.	Решавање проблема управљања отпадом	Веома комплексан проблем, ради се на више нивоа, неке фазе су реализоване неке нису ни започете (река Дрина)
13.	Изградња пута Перућац – Растиште – Предов Крст – Заовине	Просторни план општине Бајина Башта, Просторни план посебне намене НП Тара, у току изградња деонице пута Перућац-Растиште, остатак трасе нема решене имовинске односе
14.	Реконструкција постојећег или изградња новог моста на реци Дрини, са изградњом царинарнице	Просторни план општине Бајина Башта. У току припрема Главног пројекта, почетак радова 2020.
15.	Изградња пута Бајина Башта – манастир Рача	Просторни план општине Бајина Башта, урађен Главни пројекат, потребно урадити ревизију
16.	Реконструкција државног пута Бајина Башта – Ваљево са тунелом кроз Дебело Брдо	Припрема пројектног задатка
17.	Изградња тунела Пилица - Дуб	Припрема пројектног задатка
18.	Завршетак пројекта "Чаробни туристички	Обезбеђена средства, усвојена

	прстен" – Изградња марине и царинског пункта на језеру Перућац	одлука о приступању изради Плана детаљне регулације
19.	Пројектовање и изградња гондоле Перућац – Горушице- Митровац	Припрема пројектног задатка, потребно ангажовање у Влади
20.	Реализација пројекта "Мали авантуристички прстен" – уређење садржаја за активни одмор на подручју Митровац – Растисhte – језеро Перућац као допуна активности у оквиру "Чаробног туристичког прстена"	Изградња додатних садржаја и мобилијара за боравак и активан одмор туриста. Подразумева: изградњу инфраструктуре (шетне, бициклическе и планинарске стазе), пратећег мобилијара (видиковци, сигнализација, одморишта...), зип лајна, марине на језеру Перућац, набавку опреме (бицикли, чамци, кануи, стенд ап педл даске, скије, квадови, моторне санке...)
21.	Конзервација и реконструкција културног археолошког наслеђа – тврђава Солотник, Кулина Вишесава, стећци Перућац и Растисhte, Црквине Бајина Башта	У току израда пројектне документације за тврђаву Солотник из средњег века. Наставак археолошких истраживања на локацији Кулина Вишесава. Неопходно улагање у презентацију и инфраструктурно опремање на свим локацијама.
22.	Изградња аква парка Бајина Башта	У току израда пројектне документације
23.	Изградња понтонске плаже са Марином на језеру Заовине на месту Брана Лазићи	Припрема пројектног задатка
24.	Изградња ски стазе Тисово брдо – Митровац	-Просторни план подручја посебне намене НП Тара, Мастер план развоја туризма за планину Тару и њено окружење
25.	Изградња ауто-кампа Бесеровина	Израда пројектне документације
26.	Сплаварска улица – изградња државног пута од Кућице на Дрини до моста, отварање целог града према реци Дрини	Усвојен ПГР, потребно урадити План детаљне регулације и пројектну документацију
27.	Изградња и опремање трга и коначишта са инфо-центром на Калуђерским Барама	У току припрема планске и пројектне документације и решавање имовинско-правних односа
28.	Уређење излетишта Плоче	Урађен идејни пројекат. Конкурисати код ресорног Министарства

14.2.3. ОПШТИНА ЧАЈЕТИНА

Р. Бр.	Назив и кратак опис пројекта	Статус пројекта/ Извор финансирања
1	Изградња пута Сушица – Трипкова (траса ка аеродрому Поникве)	Реализација пројекта у току општина Чајетина
2	Постројење за прераду отпадних вода	Реализација пројекта у току општина Чајетина и Водовод
3	Резервоар за воду капацитета 2 000 кубних метара	Реализација пројекта општина Чајетина и Водовод – 70 милиона динара – обезбеђена потребна документација – потребно ангажовање у Влади
4	Сушичка врела	Реализација пројекта општина Чајетина и Водовод – 15 милиона евра - обезбеђена потребна документација - потребно ангажовање у Влади
5.	Изградња панорамске гондоле	Реализација пројекта у току општина Чајетина
6.	Изградња Спортског парка	ТО Златибор и општина Чајетина
7.	Завршна фаза уређења фудбалског терена	Спортски центар Чајетина
8.	Изградња аква парка - новог забавно-тематског парка са отвореним и затвореним базенима	Планом генералне регулације општине Чајетина - планирано јавно приватно партнерство
9.	Изградња нових ски стаза у Ски центру "Торник"	Планом детаљне регулације општине Чајетина – Скијалишта Србије
10.	Изградња музеја на Златибору	Реализација пројекта општина Чајетина - у току израда пројектне документације
11.	Изградња нових фудбалских терена и других спортско-забавних садржаја	Планом детаљне регулације општине Чајетина
12.	Аутоматизација паркиралишта у скијашком центру Торник	Урађено идејно решење. Конкурисати код ресорног Министарства.

14.2.4. ОПШТИНА НОВА ВАРОШ

Р. Бр.	Назив и кратак опис пројекта	Статус пројекта / Извор финансирања
1.	Изградња фекалне канализације туристичке зоне	Стратешко утемељење: Стратегија одрживог развоја општине Нова Варош за период од 2010.-2020. План капиталних инвестиција општине Нова Варош од 2014. - 2018.

		<p>Фаза: Пројектна документација постоји, неопходно усаглашавање пројектне документацију са законом.</p> <p>Вредност инвестиције: процена 10 милиона динара Инвеститор: Општина Нова Варош.</p>
2.	Изградња две трафо-станице снаге по 630 kW које ће повећати капацитет снабдевања електричном енергијом.	<p>Стратешко утемељење: Стратегија одрживог развоја општине Нова Варош за период од 2010. - 2020.</p> <p>Фаза: Пројектна документација постоји, решавање имовинско-правних односа. Припрема за одобрење дозволе за градњу</p> <p>Вредност инвестиције: осам милиона динара</p> <p>Инвеститор: Општина Нова Варош.</p>
3.	Изградња градског трга у Новој Вароши	<p>Стратешко утемељење: Просторни план Републике Србије од 2010. - 2020. година. Пословни план туристичке дестинације Златибор-Златар. Просторни план општине Нова Варош. Стратегија одрживог развоја општине Нова Варош за период од 2010. - 2020.</p> <p>Фаза: Пројектна документација постоји. Чека се потписивање уговора са Министарством привреде.</p> <p>Вредност инвестиције: 48.538.755,80 динара Инвеститор: Општина Нова Варош и Министарство привреде</p>

4.	Израда детаљних планова за зоне Језера (еко кампови)	Стратешко утемељење: Стратегија одрживог развоја општине Нова Варош за период од 2010. - 2020. Фаза: Зона у којој је планирана изградња еко кампова се налази на територији СРП „Увац“. Постоји идејни пројекат за Радоињско језеро. За потенцијалне локације у Шиповику и у Пуљцима не постоји документација. За све локације еко кампова на језерима неопходна сагласност завода и агенције. Вредност инвестиције: / Инвеститор: /
5.	Изградња спортског комплекса Браношевац •Зона 1 је спортска хала - вишенаменска •Зона 2 је базенска хала са Wellness центром •Зона 3 је везни објекат са заједничким садржајима •Зона 4 је спорт хотел са четири звезде •Зона 5 је уређење комплекса и спортски терени на отвореном	Стратешко утемељење: Стратегија одрживог развоја општине Нова Варош за период од 2010. - 2020. Фаза: Постоје два идејна пројекта по старом закону, неопходно усаглашавање. Вредност инвестиције: 80 – 100 милиона динара Инвеститор: Министарство или јавно- приватно партнерство.
6.	Изградња регионалне санитарне депоније “Бањица”	Стратешко утемељење: Стратегија одрживог развоја општине Нова Варош за период од 2010. - 2020. Фаза: Четири партнерске општине су 2003. године покренуле иницијативу за реализацију пројекта. Потписивањем ССП од стране Владе РС, али и доношењем нових законских аката из области заштите животне средине процес изградње је морао бити прекинут како би се даљи наставак на развоју овог пројекта могао усагласити са новонасталом ситуацијом. Потребно је ангажовање у Влади. Вредност инвестиције: 560 милиона динара Инвеститор: Општине Нова Варош, Прибој, Пријепоље и Сјеница

7.	Изградња кружног тока на Браношевцу	Стратешко утемељење: Програм развоја туризма општине Нова Варош 2018. - 2027. Фаза: Путни правац који је у надлежности ЈП "Путеви Србије". Вредност инвестиције: 25 милиона динара Инвеститор: "Путеви Србије"
8.	Спајање Нове Вароши и планине Златар изградњом пасареле	Стратешко утемељење: Програм развоја туризма општине Нова Варош 2018. - 2027. Фаза: Путни правац који је у надлежности ЈП "Путеви Србије". Вредност инвестиције: 10 – 15 милиона динара Инвеститор: "Путеви Србије"
9.	Изградња пешачке стазе Браношевац – Дрмановићи	Стратешко утемељење: План капиталних инвестиција општине Нова Варош од 2014. - 2018. Програм развоја туризма општине Нова Варош 2018. - 2027. Фаза: Израда потребне документације, припреме за добијање сагласности ЈП Путеви Србије. Вредност инвестиције: два милиона динара Инвеститор: Општина Нова Варош и Министарство трговине, туризма и телекомуникација
10.	Изградња стадиона у туристичкој зони	Стратешко утемељење: Стратегија локалног одрживог развоја општине Нова Варош за период од 2010. - 2020. Фаза: Израда потребне документације. Вредност инвестиције: 25 милиона динара Инвеститор: Општина Нова Варош и Министарство трговине, туризма и телекомуникација
11.	Изградња трга у туристичкој зони Златара	Стратешко утемељење: Програм развоја туризма општине Нова Варош 2018. - 2027. Фаза: Израда потребне документације.

		Вредност инвестиције: процена 30 милиона динара Инвеститор: Општина са министарствима
12.	Изградња трим стазе на планини Златар.	Урађено идејно решење. Конкурсати код ресорног Министарства

14.2.5. ОПШТИНА ПОЖЕГА

Р. Бр.	Назив и кратак опис пројекта	Статус пројекта / Извор финансирања
1.	Изградња заобилазнице око Пожеге према Косјерићу	Стратегијом развоја туризма општине Пожега
2.	Спортско-рекреативни центар "Борјак" који ће се простирати на 12 хектара и садржаће аква парк, мини зоо врт, бунгалове, пешачке и бициклистичке стазе	Реализација пројекта у току Развојна агенција Пожега у име општине Пожега
3.	Рошка бања - реконструкција постојећих туристичких капацитета, изградња хотела и РХ центра	Стратегијом развоја туризма општине Пожега Истраживање на терену Прибављање документације везане за развој туризма на подручју Рошке бање
4.	Туристичка сигнализација - Постављање туристичке сигнализације за унутарградско и сеоско подручје	Стратегијом развоја туризма општине Пожега
5.	Реконструкција пута око спомен- комплекса Милоша Обреновића.	Стратегијом развоја туризма општине Пожега
6.	Излетиште Лорет - уређење пешачких и бициклистичких стаза, обележавање истих као и постављање видиковца са погледом на панораму општине Пожега и општине Лучани.	Стратегијом развоја туризма општине Пожега Финансирање из средстава Министарства туризма Пројекат за видиковац је реализован
7.	Уређење обале реке Скрапеж у циљу развоја излетничког туризма	Стратегијом развоја туризма општине Пожега
8.	Изградња клизалишта са пратећим садржајима	Развојна агенција Пожега у име општине Пожега
9.	Завичајни музеј – конгресна сала, клуб пензионера, изложба знаменитости старе Пожеге	Реализација пројекта у току Развојна агенција Пожега у име општине Пожега
10.	Спомен-комплекс Милоша Обреновића	<u>Пројекат БЕЛЕГ</u> , Пројекат за грађевинску дозволу и пројекат за извођење објеката и партерног уређења, урађено идејно решење,

		<p>добијени локацијски услови и сагласност Републичког завода за заштиту споменика културе.</p> <p><i>Вредност пројекта: 530,000.00</i></p> <p>Пројекат туристичке сигнализације</p> <p><i>Вредност пројекта: 150,000.00</i></p> <p>Пројекат реконструкције објекта Кредитне банке из 1935. године и пренамена у туристички инфо-центар.</p> <p><i>Вредност пројекта: 480,000.00</i></p> <p>Пројекат адаптације и пренамене Велике куће Поповића из 1890. године, сада кућа свештеника, у Музеј – поставка Књаз Милош Обреновић и Породица Поповић.</p> <p><i>Вредност пројекта: 200,000.00</i></p> <p><i>Измена пројекта помоћног објекта, пројекат реконструкције, доградње и пренамене у стан за свештеника са помоћним просторијама.</i></p> <p><i>Вредност пројекта: 190,000.00</i></p> <p><i>Пројекат реконструкције воденице поточаре из 1782. године. Објекат и акумулација</i></p> <p><i>Вредност пројекта: 450,000.00</i></p> <p><i>Пројекат реконструкције, доградње и пренамене Задружног дома из 1948. године. Пројектом је предвиђена пренамена објекта којом се добијају следећи садржаји: мултимедијална дворана, простори за туристичко угоститељску понуду са смештајним простором у дограђеном поткровљу пренаменом постојећег таванског простора, канцеларијски простор и продавница сувенира.</i></p> <p><i>Вредност пројекта: 1,920,000,00</i></p> <p><i>Пројекат реконструкције, адаптације и пренамене, у галеријски простор за поставку збирке Спомен уметничке колоније М.Б. Протић, дела објекта основне</i></p>
--	--	---

		школе у Горњој Добрињи изграђене 1857. године, са предлогом промене назива школе у Књаз Милош Обреновић. <i>Вредност пројекта: 240,000.00 (СВИ ГОРЕ НАВЕДЕНИ ПРОЈЕКТИ ИСКЉУЧИВО СЕ ОДНОСЕ НА ИЗРАДУ ПРОЈЕКТНЕ ДОКУМЕНТАЦИЈЕ, НА ОСНОВУ КОЈЕ ЋЕ СЕ КОНКУРИСАТИ ЗА РЕАЛИЗАЦИЈУ ПРОЈЕКТА ИНФРАСТРУКТУРЕ)</i> Стратегијом развоја туризма општине Пожега
11.	Израда детаљних планова за зону Тометиног Поља	Планови за изградњу еко кампова на територији Тометиног Поља Туристичка организација Пожега
12.	Пројекат за постављање сувенирнице и два тоалета у Спомен-комплексу Милоша Обреновића у Горњој Добрињи	Општина Пожега Туристичка организација Пожега
13.	Изградња дечијег Еко адреналин парка	Урађено идејно решење. Конкурисати код ресорног Министарства

14.2.6. ОПШТИНА ПРИЈЕПОЉЕ

Р. Бр.	Назив и кратак опис пројекта	Статус пројекта / Извор финансирања
1.	Отварање инфо-пунктова на улазима у Пријеполје из правца Бистрице, Пљеваља, Бијелог Поља и код манастира Милешева	Програм развоја туризма општине Пријеполје 2016.-2020. Статус- у току реализација пројекта Извор финансирања – Буџет ТО/Министарство/средства донатора Носилац – Туристичка организација Пријеполје
2.	Уређење стазе за рафтинг Куманица - Петровац	Програм развоја туризма општине Пријеполје 2016.-2020. Статус- нису започете активности, не постоји урађен идејни пројекат Извор финансирања –, буџет локалне самоуправе, други донатори

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

		Носилац – рафтинг клубови
3.	Уређење корита реке Милешевке	Програм развоја туризма општине Пријепоље 2016.-2020. Статус- нису започете активности, постоји урађен идејни пројекат Извор финансирања – буџет локалне самоуправе Носилац – локална самоуправа
4.	Уређење средњовековног града Милешевац	Програм развоја туризма општине Пријепоље 2016.-2020. Статус- у току реализација пројекта (изгрђена пешачка стаза до капије града) Извор финансирања – општински буџет и буџет РС Носилац – локална самоуправа
5.	Уређење излетишта (постављање адекватног мобилијара за дневни боравак и активности излетника)	Програм развоја туризма општине Пријепоље 2016.-2020. Статус- у току реализација пројекта (прва фаза радова) Извор финансирања – Министарство трговине туризма и телекомуникације Носилац – Туристичка организација регије западна Србија
6.	Обнова Меморијалног комплекса Јабука	Програм развоја туризма општине Пријепоље 2016.-2020. Статус- нису започете активности, постоји урађен идејни пројекат Извор финансирања – буџет локалне самоуправе/Министарство/ средства донатора Носилац – Дом културе Пријепоље и ТО Пријепоље
7.	Изградња спомен собе посвећене Владимиру Перићу Валтеру у градском музеју	Програм развоја туризма општине Пријепоље 2016.-2020. Статус- нису започете активности, не постоји урађен идејни пројекат Извор финансирања – Буџет локалне самоуправе /Министарство/ средства донатора Носилац – Дом културе Пријепоље

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

8.	Успостављање рафтинг центра “Петровац“	Програм развоја туризма општине Пријепоље 2016.-2020. Статус- нису започете активности, постоји урађен идејни пројекат Извор финансирања –средства донатора Носилац – рафтинг клубови
9.	Санација и модернизација пута ка Сопотници	Програм развоја туризма општине Пријепоље 2016.-2020. Статус- нису започете активности, не постоји урађен идејни пројекат Извор финансирања – НИП/буџет локалне самоуправе Носилац – локална самоуправа
10.	Санација и модернизација пута ка Каменој Гори	Програм развоја туризма општине Пријепоље 2016.-2020. Статус- нису започете активности, не постоји урађен идејни пројекат Извор финансирања – НИП/буџет локалне самоуправе Носилац – локална самоуправа
11.	Обележавање и одржавање туристичко-планинарских стаза и израда сигнализације и инфо-табли	Програм развоја туризма општине Пријепоље 2016.-2020. Статус- нису започете активности, не постоји урађен идејни пројекат Извор финансирања – буџет ТО/средства донатора Носилац – Туристичка организација Пријепоље
12.	Изградња скијалишта Јабука – Камена Гора	Програм развоја туризма општине Пријепоље 2016.-2020. Статус- нису започете активности, не постоји урађен идејни пројекат Носилац – локална самоуправа Извор финансирања – буџет локалне самоуправе /Министарства/ средства донатора/ јавно-приватна партнерства

13.	Изградња скијалишта Јадовник	Програм развоја туризма општине Пријепоље 2016.-2020. Статус- нису започете активности, не постоји урађен идејни пројекат Носилац – локална самоуправа Извор финансирања – буџет локалне самоуправе /Министарства/ средства донатора/ јавно-приватна партнерства
14.	Санација и модернизација пута Милешева – Водена Пољана у дужини 14 км	Програм развоја туризма општине Пријепоље 2016.-2020. Статус- нису започете активности, не постоји урађен идејни пројекат Извор финансирања – НИП/буџет локалне самоуправе Носилац – локална самоуправа
15.	Адаптација издвојених објеката основних школа који нису у функцији у туристичке кампове	Програм развоја туризма општине Пријепоље 2016.-2020. Статус- нису започете активности, не постоји урађен идејни пројекат Извор финансирања – , буџет локалне самоуправе /Министарство/ други донатори Носилац – Туристичка организација Пријепоље
16.	Изградња парка и излетишта на локалитету Равни II фаза.	Завршена прва фаза. Конкурисати код ресорног Министарства

14.2.7. ОПШТИНА СЈЕНИЦА

Р. Бр.	Назив и кратак опис пројекта	Статус пројекта / Извор финансирања
1.	Асфалтирање путног регионалног правца Сјеница –Баре- Бијело Поље	Реализација пројекта у току Стратегијом локалног економског развоја За реализацију пројекта потребно ангажовање у Влади
2.	Ски центар Жари – унапређење садржаја	Реализација пројекта у току Општина Сјеница Потребно ангажовање Владе
3.	Асфалтирање путног правца Сјеница – Лопиже – видиковац Велики врх. Повезивање општина Нова Варош и Сјеница	Планом генералне регулације Потребно ангажовање Владе
4.	Асфалтирање путног правца Сјеница –	Планом генералне регулације

	Чедовска бања	реализација пројекта у току
5.	Израда туристичке сигнализације на простору СРП „Увац“	Елаборат урађен у Институту за путеве Београд
6.	Изградња видиковца „Тројан,, на подручју СРП „Пештерско поље,,	Урађено идејно решење.--- Предвиђено планом управљања СРП „Пештерско поље“
7.	Изградња инфо-центра у СРП „Увац“	Урађено идејно решење пројекта
8.	Изградња кампинг насеља на Сјеничком језеру	Урађено идејно решење пројекта Потребно ангажовање Владе
9.	Изградња посматрачница на Пештерском језеру	Урађен идејни пројекат. Конкурсати код ресорног Министарства

14.2.8. ГРАД УЖИЦЕ

Р. Бр.	Назив и кратак опис пројекта	Пројекат је планиран
1.	Реконструкција ужичке тврђаве – реконструкција и конзервација Старог града у Ужицу	-Реализација пројекта у току - Град Ужице - Министарство културе -Завод за заштиту споменика културе
2.	Израда мини постројења за отпадне воде насеља Мокра Гора, Кремна, Биоска	-Стратегија локалног одрживог развоја
4.	Израда планске документације за подручје "Клисура Ђетиње"	- Град Ужице
5.	Израда техничке документације и изградња пута Калуђерске Баре - аеродром Поникве	-Град Ужице
6.	Израда техничке документације и изградња кишне и фекалне канализације на подручју Калуђерских Бара на Тари	-Град Ужице
7.	Израда техничке документације и изградња комуналне инфраструктуре на парцелама у власништву града Ужица на Тари	-Град Ужице
8.	Израда техничке документације и изградња комуналне инфраструктуре на локацији Стари град у Ужицу	-Град Ужице
9.	Завршетак реконструкција пута до Потпећке пећине	-Град Ужице
10.	Израда техничке документације и изградња комуналне инфраструктуре на локацији Стапарска бања	-Град Ужице

11.	Израда техничке документације и изградња расвете дуж бициклистичке стазе кроз клисуру Ђетиње	-Град Ужице
12.	Израда пројектно-техничке документације реконструкције силазне стазе – Потпећка пећина	-Град Ужице
13.	Реконструкција и адаптација силазне стазе Потпећке пећине	-Стратегија локалног одрживог развоја града Ужица
14.	Додатно уређење и опремање Заштићеног природног добра "Потпећка пећина" (обележавање, асфалтирање паркинга, обележавање пешачке стазе, прикључак на локалну водоводну мрежу, постављање едукативних паноа)	-План управљања 2021. -2030.
15.	Уређење и опремање по планској документацији подручја "Клисура Ђетиње"	-Планска документација
16.	Израда студије изводљивости за развој излетничког и спортско-рекреативног туризма за подручје Јелова Гора	-Планска документација
17.	Израда студије изводљивости за развој туризма за подручје Лужничке долине	-Планска документација
18.	Набавка електричног возића за транспорт туриста и посетилаца кроз подручје Злакуса-Потпећка пећина	-Јавно-приватно партнерство
19.	Проширење смештајних капацитета у граду Ужицу	-Јавно-приватно партнерство
20.	Израда пројекта и реализација Еко музеја Злакуса	-Град Ужице
21.	Уређење вештачког језера МЗ Бела Земља у близини видиковца – спортски риболов	-Јавно-приватно партнерство -Град Ужице
22.	Израда идејног решења за мотел Кадињача (у оквиру спомен-комплекса)	-Јавно-приватно партнерство -Град Ужице -Народни музеј
23.	Израда идејног решења и реализација кампа за омладински и рекреативни туризам на територији Кремана	-Град Ужице -Туристичка организација Ужица
24.	Сувенирница у Меморијалном комплексу Кадињача.	Урађено идејно решење. Конкурсати код ресорног Министарства

14.2.9. ОПШТИНА ИВАЊИЦА

Р. Бр.	Назив и кратак опис пројекта	Статус пројекта / Извор финансирања
1.	Изградња спортско-рекреативног центра Јаковића Поље - у току је израда завршне	Општина Ивањица

	пројектне документације и ту ће се знати тачна вредност. Пројекат ће се фазно реализовати. Потребно лобирање у Влади. Остали извори и финансирања непознати.	
2.	Конзервација археолошког налазишта Стари град на Градини. Већи део пројекта реализован. Вредност пројекта пет милиона динара - Министарство културе и информисања (три милиона, општина Ивањица (један милион), општина Ариље (један милион).	Реализација пројекта у току Завод за заштиту споменика Краљево Министарство културе и информисања Општина Ариље Општина Ивањица
3.	Водоснабдевање у Парку природе "Голија". Пројектна документација се ускоро завршава, а регулише се Планом детаљне регулације коридора инфраструктуре на подручју Просторног плана Парка природе "Голија". Потребно лобирање у Влади.	Просторни план општине Ивањица План генералне регулације План детаљне регулације
4.	Уређење пута Придворица- Девићи- Брусник- Одвраћеница. Урађена је потребна документација и део пута Придворица- Девићи у износу од 286 милиона динара. Потребно лобирање у "Путевима Србије", Министарству саобраћаја, Влади... Остали извори финансирања непознати.	Просторни план општине Ивањица План генералне регулације План детаљне регулације
6.	Туристички пут на Голији који повезује општине којима припада планина Голија(Ивањица, Сјеница, Нови Пазар, Рашка, Краљево) и који ће бити „жила куцавица“ за туристички и други развој. Планску документацију раде Коридори Србије. Гравитирајуће општине доносе детаљне планове. Потребно лобирање у "Путевима Србије", Министарству саобраћаја. ОБАВЕЗНО лобирање у Влади. Нису започете активности. Остали извори финансирања непознати.	Просторни план општине Ивањица План генералне регулације План детаљне регулације
7.	Изградња ски центра на Голији – Одвраћеница (Влада Републике Србије преко Скијалишта Србије покреће развој овог ски центра. Планирано је неколико ски стаза укупне дужине девет км, као и уређење самог центра који подразумева све додатне садржаје који се за ову врсту развоја подразумевају). Урађен је детаљни план регулације. Вредност пројекта око 27	Просторни план општине Ивањица План генералне регулације План детаљне регулације

	милиона евра. ОБАВЕЗНО лобирање у Влади. Започети радови. Остали извори финансирања непознати.	
8.	Изградња ски центра у Голијској реци и стављање у функцију развоја туризма планинарског дома Голијска река. Не постоји планска и пројектна документација. ОБАВЕЗНО лобирање у Влади. Нису започете активности. Остали извори финансирања непознати.	Просторни план општине Ивањица План генералне регулације План детаљне регулације
9.	Уређење Хаџи Проданове пећине. Део унутрашњости пећине уређен, простор испред пећине уређен. Сувенирница постављена. Потребно је уредити паркинг за аутомобиле и аутобусе, тоалет, пасарелу-мост и наставити даље уређење унутрашњости пећине. Остали извори финансирања непознати.	Просторни план општине Ивањица План генералне регулације План детаљне регулације
10.	Уређење одморишта и простора за одржавање народних сабора (Парк природе "Голија", Јавор, Мучањ и др.). Постоји део пројектне документације. Вредност пројекта око пет милиона динара. Реализован део активности. Остали извори финансирања непознати.	Просторни план општине Ивањица План генералне регулације План детаљне регулације
11.	Уређење споменика крајпуташа (у ивањичкој општини их има између 300 и 500. До сада је уређено око 50 и потребно је наставити обнову). Постоји део пројектне документације. Вредност пројекта око 10 милиона динара. Реализован део активности. Остали извори финансирања непознати.	Просторни план општине Ивањица План генералне регулације План детаљне регулације
12.	Уређење Кушића хана (туристичко-информативни центар, мини музеј и сувенирница.), вредност пројекта око три милиона динара, део документације урађен. Нису започете активности. Остали извори финансирања непознати.	Просторни план општине Ивањица План генералне регулације План детаљне регулације
13.	Ауто-камп на Голији (уређење простора за око 100 кампера, прикључак за струју, воду, отпадне воде и одлагање смећа...) Не постоји пројектна документација.	Просторни план општине Ивањица План генералне регулације План детаљне регулације
14.	Уређење пешачких, планинарских и бициклистичких стаза (пројекат подразумева наставак започетог уређења поменутих стаза на територији општине Ивањица- посебно на	Просторни план општине Ивањица План генералне регулације План детаљне регулације

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

	Голији, Јавору и Мучњу и околини самог града Ивањице). Постоји део пројектне документације. Део пројекта реализован. Вредност пројекта око три милиона динара. Остали извори финансирања непознати.	
15.	Уређење манастира Придворица и Ковиље. Делимично реализован. Не постоји комплетна пројектна документација. Вредност пројекта око 10 милиона динара. Остали извори финансирања непознати.	Просторни план општине Ивањица План генералне регулације План детаљне регулације
16.	Електрификација Парка природе "Голија". Информације од ЕПС-а.	Реализација пројекта у току Електропривреда Србије
17.	Путна инфраструктура Девихи- Средња Река и главна улица у Девихима. Део радова у износу од 4,5 милиона динара урађен. Финансирала општина Ивањица. Документација делимично урађена. Остали извори финансирања непознати.	Реализација пројекта у току Општина Ивањица
18.	Реконструкција Улице Бранислава Нушића- Музејска улица за главну параду „Нушићијаде“- у току је израда пројектне техничке документације. Потребно лобирање у Влади.	Реализација пројекта у току Општина Ивањица
19.	Реконструкција главне Улице Милинка Кушића - у току је израда пројектне техничке документације. ОБАВЕЗНО лобирање у Влади.	Реализација пројекта у току Општина Ивањица
20.	Изградња зип лајна у Рашчићима код Ивањице	Реализован пројекат. Чека се употребна дозвола. Туристичка организација општине Ивањица
21.	Поправка пешачке стазе у градском парку Постоји део пројектне документације.	Просторни план општине Ивањица План генералне регулације План детаљне регулације
22.	Изградња обалоутврђења реке Моравице у градском парку.	Просторни план општине Ивањица, План генералне регулације, План детаљне регулације
23.	Уређење каменог моста и амбијенталне целине око њега	Министарство трговине, туризма и телекомуникација, Општина Ивањица
24.	Изградња туристичко- угоститељског центра на ауто-путском правцу – Прилике или Међуређе.	Министарство трговине, туризма и телекомуникација, Општина Ивањица
25.	Завршетак Коридора 11.	Влада Републике Србије

	Пожега- Бољаре.	
26.	Уређење Тичар језера и језера Округлица на Голији.	Општина Ивањица, Парк природе "Голија"
27.	Изградња“ Via ferate“ на планини Мучањ	Урађено идејно решење. Конкурсати код ресорног Министарства

14.2.10. ОПШТИНА ЛУЧАНИ

Р. Бр.	Назив и кратак опис пројекат	Статус пројекта / Извор финансирања
1.	Обележавање пешачких стаза и видиковаца у Гучи	Туристичка организација Драгачево Локална самоуправа Нису започете активности
2.	Реконструкција и адаптација Музеја крајпуташа и надгробних споменика „Лapidаријума“ у Гучи	Туристичка организација Драгачево Локална самоуправа Министарство културе Републике Србије Делимично постоји документација
3.	Уређење комплекса Споменик природе „Рћанска пећина“	Туристичка организација Драгачево Локална самоуправа -Министарство трговине, туризма и телекомуникација Израда пројекта је у току
4.	Повезивање бициклистичких стаза на Јелици и Овчару	Туристичка организација Драгачево Локална самоуправа Нису започете активности
5.	Уређење видиковаца на Овчару: Соколовина, Бранојевац, Лисна стена и Овчар	Туристичка организација Драгачево Локална самоуправа Министарство трговине, туризма и телекомуникација Нису започете активности

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

6.	Уређење приступне саобраћајнице до манастира Сретење и Св. Тројице и параглајдинг узлетишта на Овчару	Туристичка организација Драгачево и ТО града Чачка Локална самоуправа Министарство трговине, туризма и телекомуникација Нису започете активности
7.	Формирање бициклистичких стаза око варошице Гуче	Туристичка организација Драгачево Локална самоуправа Министарство трговине, туризма и телекомуникација Нису започете активности
8.	Уређење скијалишта у селу Каона	Туристичка организација Драгачево Локална самоуправа Министарство трговине, туризма и телекомуникација Нису започете активности
9.	Адаптација постојећег кампа код Бањског потока у Овчар Бањи и изградња кућа за одмор	Туристичка организација Драгачево Локална самоуправа Локална самоуправа Министарство трговине, туризма и телекомуникација Нису започете активности
10.	Изградња туристичко-угоститељског центра на ауто-путском правцу (транзитни туризам)	Туристичка организација Драгачево Локална самоуправа Министарство трговине, туризма и телекомуникација Нису започете активности
11.	Изградња видиковца на Овчару	Урађен идејни пројекат. Конкурсати код ресорног Министарства

14.2.11. ГРАД ЧАЧАК

Р. Бр.	Активност	Статус пројекта/Извор финансирања
1.	Коридор 11 (ауто-пут Београд – Чачак) - завршетак радова и изградња Моравског коридора	Влада РС
2.	Уређење партера Римског трга	Министарство финансија РС, град Чачак
3.	Дефинисање простора у центру града за паркирање аутобуса са организованим туристичким групама (Улица 10, Улица цара Душана	град Чачак
4.	Уређење зелених површина на обали Западне Мораве са пратећим инфраструктурним садржајима	град Чачак
5.	Уређење зелених површина у центру града (Градски парк) и пратеће инфраструктуре	град Чачак
6.	Постављање инфо-табли (интерактивних табли) у граду Чачку	град Чачак, надлежно министарство
7.	Отварање Инфо центра и продавнице сувенира у центру града	град Чачак
8.	Институт за воћарство Чачак у функцији промоције науке и воћарства у понуди града - Изложбено-продајни програм и организовање тематских тура, едукација и радионице	град Чачак
9.	Реконструкција и адаптација цркве – Храма Вазнесења Христовог у Чачку	град Чачак и Влада РС
10.	Уређење површина, адаптација и заштита културно-историјских споменика (Илирске кнежевске хумке, цркве Успења Пресвете Богородице, Трнавско врело, црква у Виљуши)	град Чачак
11.	Изградња затвореног базена у граду Чачку	град Чачак
12.	Испитивање капацитета изворишта на простору Љубићке балуге	јавно-приватно партнерство
13.	Адаптација објеката за потребе отварања Музеја кошарке и Музеја рок музике у Чачку	град Чачак
14.	Куповина и адаптација стадиона ФК “Ремонт” за организацију програмских садржаја и фестивала	град Чачак
15.	Реконструкција Кошаркашке хале “Борац” Чачак	град Чачак
16.	Заштита и унапређење животне средине, посебно квалитета вода у сливу Западне Мораве; систем за пречишћавање отпадних вода - заштита и одрживо коришћење водног,	Фондови ЕУ, град Чачак, надлежна министарства

	пољопривредног и шумског земљишта, посебно од непланске изградње у зонама II и III степена заштите природе; просторно - функционална интегрисаност и усклађен интегрисан развој и заштита природних вредности и културних добара са припадајућим, суседним и осталим јединицама локалне самоуправе у окружењу;	
17.	Активности на решавању проблема са плутајућим отпадом у Западној Морави и језеру Међувршје, у речном сливу, а посебно на подручју ПИО Овчарско- кабларска клисура	Фондови ЕУ, град Чачак, надлежна министарства
18.	Чишћење муља у језеру Међувршје	Фондови ЕУ, град Чачак, надлежна министарства
19.	Видиковац на Каблару – унапређење саобраћајне приступачности (аутобуса и аутомобила) до врха Каблара, са пратећом инфраструктуром	град Чачак, надлежна министарства
20.	Изградња параглајдинг полетишта на Овчару	Министарство туризма
21.	Изградња стаза за адреналинске спортове и кајак стазе	Министарство туризма
22.	Изградња система за снабдевање водом и система канализације у Овчар Бањи	град Чачак, општина Лучани
23.	Модернизација ауто-кампа у Овчар Бањи	Јавно-приватно партнерство, АМСС, град Чачак, општина Лучани
24.	Оспособљавање видовског тунела за безбедан аутомобилски саобраћај и бициклическу руту	град Чачак, надлежна министарства
25.	Пејзажно и инфраструктурно опремање споменика културе – уређење прилаза и простора око манастира, као и приступних путева (пут ка врху Овчара и манастирима Св. Тројице и Сретење), Реконструкција путног праваца ка врху Овчара	град Чачак, општина Лучани, надлежна министарства
26.	Изградња објекта и стварање услова за рехабилитацију и терапију у Овчар Бањи, изградња хотелских капацитета	град Чачак, надлежна министарства, јавно-приватно партнерство
27.	Изградња отвореног базена, терена за спорт и рекреацију, инфраструктуре за авантуристички туризам у Овчар Бањи.	град Чачак, надлежна министарства, јавно- приватно партнерство, фондови ЕУ
28.	Пећина Кађеница - изградња пешачке стазе преко старог железничког моста	град Чачак, надлежна министарства, јавно-приватно партнерство, фондови ЕУ

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

29.	Висећи мостови – адаптација и реконструкција	град Чачак, надлежна министарства, јавно- приватно партнерство, фондови ЕУ
30.	Откуп парцеле за изградњу система за пречишћавање отпадних вода и изградњу система за отпадне воде у бањи Горња Трепча	град Чачак, надлежна министарства
31.	Реконструкција путног правца од Ибарске магистрале (Станчићи) до бање	град Чачак, надлежна министарства
32.	Горња Трепча у дужини од седам км	
33.	Туристичка сигнализација на путном правцу Горња Трепча – Прислоница, ка манастиру Вујан	град Чачак, надлежна министарства
34.	Туристичка сигнализација на путном правцу Горња Трепча – Мрчајевци	град Чачак, надлежна министарства
35.	Решавање проблема са комуналним отпадом и динамиком изношења смећа	град Чачак, надлежна министарства
36.	Изградња спортско-рекреативне инфраструктуре у бањи Горња Трепча	град Чачак, надлежна министарства
37.	Изградња аутобуског стајалишта у бањи Горња Трепча	град Чачак, надлежна министарства
38.	Израда елабората – Слатинска бања (анализа у процедури за добијање статуса бање)	град Чачак, надлежна министарства
39.	Инфраструктурно уређење - система за водоснабдевање и канализације, изградња амбуланте	град Чачак, надлежна министарства
40.	Изградња смештајних капацитета	Партнерство са домаћим и иностраним инвеститорима
41.	Партерно уређење простора за одржавање манифестације „Купусијада" Мрчајевци	град Чачак
42.	Партерно уређење простора за одржавање манифестације „Сабор фрулаша Србије" Прислоница	град Чачак
43.	Партерно уређење простора за одржавање манифестације „Плодови западног Поморавља" Заблаће	град Чачак
44.	Улагања у инфраструктуру на сеоском подручју и подршка развоју сеоског туризма Едукација власника сеоских домаћинстава	град Чачак
45.	Дигитални информациони систем	Урађено идејно решење. Конкурисати код ресорног Министарства

14.2.12. ОПШТИНА КОСЈЕРИЋ

Р. Бр.	Назив и кратак опис пројекта	Статус пројекта / Извор финансирања
1.	Асфалтирање Јоксимовића пута у Скакавцима	Општина Косјерић ЛП "Путеви Србије"
2.	Модернизација пута Росићи – Растовац (Дивчибаре)	Општина Косјерић и „Србијашуме"
3.	Реконструкција постојећег пута Б. Башта – Косјерић (преко Варде)	У току је израда потребне документације, у надлежности "Путева Србије", потребно је ангажовање у Влади
4.	Реконструкција постојећег пута Ваљево – Косјерић (тунел)	Нису започете активности, потребно ангажовање у Влади, знатно би се скратило време путовања за Београд
5.	Пут Зарићи – Божинач	Постоји елаборат, Влада Републике Србије Општина Косјерић
6.	Санација и реконструкција моста на реци Скрапеж	Постоји идејно решење Донација
7.	Уређење пијаце у Косјерићу (пијаца је изузетно лошем стању)	На нивоу идеје Не постоји идејни пројекат Донација
8.	„Субјел – село као извор живота"– уређење мултифункционалног простора (црквени дом, задруга, школа, музеј, споменици)	Стратегија одрживог развоја општине Косјерић; Постоји идејни пројекат Донација
9.	Адаптација и модернизација постојећег туристичко-информативног центра	Стратегија одрживог развоја општине Косјерић Постоји идејни пројекат
10.	Олимпијско децје село – Изградња капацитета за смештај уз уређење парка и реконструкцију воденице	Стратегија одрживог развоја општине Косјерић; Израда документације у току Ресорно министарство
11.	Трим стаза и стаза здравља поред реке Скрапеж	Стратегија одрживог развоја општине Косјерић; Постоји елаборат, потребно око милион динара; конкурисати код различитих фондова
12.	Изградња затвореног базена	Стратегија одрживог развоја општине Косјерић;
13.	Уређење излетишта „Котлина“ – простор се налази на рубу Дивчибара – уређење простора око водопада, мобилијар, опремање амфитеатра на отвореном,	Стратегија одрживог развоја општине Косјерић; Постоји идејни пројекат, Вредност инвестиције око 10

		милиона динара Аплицирати код различитих фондова
14.	Уређење пешачке (трекинг) стазе „На обронцима Маљена“ Косјерић – Мионица – Субјелска црква – Пожега, са видиковцима, интерпретативним таблама и разним активностима	Идеја као део пројекта којом се 2015. аплицирало код ИПА СРБ-ЦГ, обновити кроз неки нови позив
15.	Уређење планинских стаза на територији општине Косјерић, стазе се користе, неке су део Европског пешачког пута Е7	Стратегија одрживог развоја општине Косјерић; Локална самоуправа, разна партнерства,
16.	Центар за образовање у руралном туризму Србије на Брезику - Адаптација и рестаурација Задружног дома у селу Скакавци, мултифункционални простор, искуство у сеоском туризму	Стратегија одрживог развоја општине Косјерић; Погодно за аплицирање код ИПА фондова БиХ или ЦГ са могућношћу преношења искуства у сеоском туризму, Вредност инвестиције око 100.000 евра
17.	Уређење излетишта „Брдо Град“ – Некада место одржавања манифестације „Чобански дани“,	Стратегија одрживог развоја општине Косјерић Фондови ЕУ
18.	Адаптација интерната на Варди – Предмет интересовања инвеститора у дужем временском периоду, некада радио одлично, адаптација и привођење намени	Стратегија одрживог развоја општине Косјерић;
19.	Заштита и ревитализација старог језгра насеља Варда као амбијенталне целине	Стратегија одрживог развоја општине Косјерић
20.	Зграда среског начелства (заштићено културно добро) – рестаурација и адаптација. Налази се на листи непокретности културних добара Србије	Стратегија одрживог развоја општине Косјерић
21.	Набавка електричних бицикала	Урађено идејно решење. Конкурсати код ресорног Министарства

15. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Сектор туризма у туристичкој регији Западна Србија последњих година, пре појаве глобалне пандемије, бележи стабилан раст уз значајне инвестиције и повећање броја запослених и реално је очекивати да се у наредним годинама ове тенденције наставе. Улога државе и ресорног министарства као креатора туристичке политике је кључна и изузетно је значајно да сви туристички субјекти у регији следе ову политику као и да утичу на њу конструктивним предлозима. Такође је од изузетног значаја синхронизација маркетиншко – промотивних активности на националном, регионалном и локалном нивоу, односно да Туристичка организација Србије, Туристичка организација регије Западна Србија и локалне Туристичке организације заједно реализују ове активности на домаћем и иностраном тржишту како би се ограничени финансијски ресурси на најбољи могући начин искористили.

Да ли ће Западна Србија убудуће представљати значајну туристичку регију конкурентну на међународном тржишту, поред значајних улагања у туристичку инфраструктуру, унапређења маркетиншких активности, модернизације смештајних капацитета, улагања у кадрове, највише ће зависити од реализације кључних инфраструктурних пројеката који представљају „жилу куцавицу“ развоја туризма у једном од најзначајнијих туристичких подручја у Србији. Више је него јасно да без завршетка ауто пута Београд – Јужни Јадран и активирања аеродрома Поникве у цивилне сврхе није реално очекивати значајније повећања иностраног туристичког промета. Изградњом деонице ауто пута од Београда до Чачка значајно је побољшана доступност дестинација у регији што позитивно утиче на конкурентност. Наставком градње ауто пута до Пожеге чији завршетак се очекује до краја 2021. године овај процес биће настављен. Са друге стране, ситуација која се односи на активирање аеродрома Поникве је још увек недефинисана и неопходно је снажно лобирање локалних самоуправа и свих туристичких субјеката из регије код државних органа како би се овај аеродром у наредним годинама ставио у функцију и почео да прима путнике.

Туристички производ Западне Србије још увек није позициониран на иностраном туристичком тржишту. Због тога се морају предузети конкретне активности када је у питању стратешко позиционирање и унапређење имиџа. Ако се узму у обзир савремене тенденције на туристичком тржишту које иду у прилог најзначајнијим туристичким производима у регији јасно је да се мора радити на осмишљавању што различитијих облика туристичког производа за које постоји тражња.

Да би се привукли туристи са далеких тржишта неопходна је интензивна сарадња у региону, посебно са севером Црне Горе и источним делом Босне и Херцеговине. Са општинама северне Црне Горе треба радити на развоју еко туризма и постоје изузетни услови за формирање заједничког туристичког производа који је могуће

комерцијализовати на тржишту. Еко туризам и различити облици туризма посебних интересовања у две регије имају потенцијал да привуку инострране госте и треба их заједнички унапредити и промовисати.

Река Дрина треба да представља тачку спајања Србије и Републике Српске и туристички производ који је могуће продати на светском тржишту. До формирања интегралног туристичког производа дугачак је пут и његова реализација није могућа без интензивне сарадње између кључних актера у туризму уз значајну подршку државних органа. Сарадња између локалних самоуправа са обе стране реке Дрине постоји али је неопходно да ова сарадња буде институционализована. Израдом квалитетног маркетинг плана и програма промотивних активности који би подручје реке Дрине третирао као јединствену туристичку дестинацију стекли би се услови да се озбиљније наступи на иностраном туристичком тржишту.

Сарадња са туристичким субјектима из Црне Горе и Босне и Херцеговине треба да буде заснована на изради заједничких пројеката са којима ће се конкурисати код међународних фондова и донаторских организација.

Иако туризам последњих година заузима све значајније место на листи приоритета када се посматра привредни развој на нивоу државе Србије, у неким од локалних самоуправа које чине туристичку регију Западна Србија туризам није на листи приоритета. Овакав став је логичан јер не располажу све локалне самоуправе истим потенцијалима за развој туризма. И поред тога, неопходно је створити такав амбијент који ће довести до већих инвестиција у сектор туризма од стране локалних самоуправа и реализацију кључних развојних пројеката који ће унапредити конкурентност и атрактивност оних дестинација које остварују мањи туристички промет.

Најзначајнији развојни део овог Програма представљају инвестициони пројекти које су предложиле локалне самоуправе и туристичке организације. Имајућу у виду да је у наредним годинама реално очекивати глобалну рецесију и смањење привредне активности потребно је дефинисати приоритетне пројекте на нивоу локалних самоуправа.

Овај Програм представља добру основу за израду локалних Програма развоја туризма који треба да буду усклађени са Правилником о садржини и начину израде програма развоја туризма ³⁷.

Глобална пандемија изазвана вирусом COVID 19 захтева прилагођавање туристичких субјеката новим околностима. Иако још увек није могуће сагледати све последице пандемије и њен утицај на туризам у наредних неколико година евидентно је да ће се

---

³⁷ (Службени гласник РС", број 86 од 19. јуна 2020)

променити навике путника и неки од трендова у туризму. Реално је очекивати да масовни туризам, градски одмори и пословни туризам буду мање заступљени а да ће посећеније бити дестинације које нуде одмор у природи и здравој животној средини уз појачану бригу о хигијени простора и објеката. Избегаваће се посета далеким и непознатим дестинацијама, а преферирати домаће и дестинације у окружењу. Реално је претпоставити да догађаји који окупљају велики број посетилаца неће бити посећени као раније, као и да ће још више добити на значају дигиталне платформе и online садржаји. Брзо прилагођавање свих туристичких субјеката у Регији новим околностима је изузетно значајно. Западна Србија је регија у којој туристи као главне дестинације за одмор бирају планине, заштићена подручја и одмор на селу уз богату понуду активности у природи и ове садржаје треба што више промовисати. Промотивни слога Туристичке организације регије Западна Србија „Традиција и топлина у срцу планина“ треба да представља основ за позиционирање регије у свести туриста. Уместо организације великих пословних скупова потребно је ставити акценат на видео конференције. Тржиште бивше СФРЈ и до сада је било доминантно и то ће остати и у наредним годинама што захтева појачане промотивне активности на овом тржишту.

Постојање Туристичке организације регије Западна Србија, садашњи модел управљања и остварени резултати представљају добру основу, али је неопходно кадровско и финансијско јачање Регионалне туристичке организације и стварање услова да у догледно време ова установа прерасте у дестинацијску менаџмент организацију која ће, у сарадњи са локалним самоуправама, локалним туристичким организацијама и туристичком привредом, поседовати јасне механизме за управљање туризмом на одржив и конкурентан начин.

ПРИЛОЗИ

ПРИЛОГ 1:

АКТИВНИ ОДМОР

Постојећи садржаји у дестинацији

ЗЛАТИБОР

Бициклистичке руте

Због благих успона и падова терена вожња бицикла представља право уживање за љубитеље овог спорта. Дуже релације за “mountain bike” вожње могу се извести од Златибора до Мокре Горе. Извршено је обележавање и маркирање бициклистичких стаза које повезују центар Златибора са селом Семегњевом. У сарадњи са Регионалном развојном агенцијом "Златибор" за потребе туризма обележена је и стаза која повезује Златибор са Мокром Гором. Дужина ове стазе је преко 60 километара. На ову стазу наслања се систем локалних стаза чија је дужина преко 50 километара. Све стазе су видно обележене прописном сигнализацијом и пролазе преко најлепших предела Златибора.

У Ски-центру "Торник" уређене су четири бициклистичке стазе које нуде туристима непоновљив и јединствен ужитак. Дужина ових стаза је преко 30 километара.

Бициклистичка стаза Златибор - Чајетина се наслања на истоимену пешачку стазу и повезује центар туристичког места са административним центром Чајетина.

На свим раскрсницама налазе се "QR" кодови помоћу којих се учитава директна локација бициклисте на "Google"мапи.

У туристичком центру се могу изнајмити бицикли на неколико локација. Изнајмљивање се врши на временском принципу од 30 минута па до целодневног закупа. Могу се изнајмити различите врсте и величине бицикала, при чему је најпогоднији маунтин бајк.

Златибор је учесник и међународног "Чикер" МТБ маратона.

Пешачке стазе

Оно по чему је Златибор познат и у чему већина гостију највише ужива су шетње овом планином. Шетња као "циклично кретање" је једна од ретких физичких активности коју може свако да изведе. Корист шетње може да осети свако дете, сваки рекреативац, исто као врхунски спортиста.

Многобројне стазе и путевци преко ливада и кроз шумарке погодни су за шетње различитог интензитета. У самом туристичком центру постоје услови за кружне шетње за породице са бебама и децом у колицима. Најчувенија уређена стаза свакако је она која води из центра до споменика и она представља омиљено шеталиште гостију.

Стаза "Камаљ"

Камаљ је стаза за лагану шетњу намењена рекреативцима и почетницима. Шетња овом стазом је идеална да се тело навикне на здрав планински ваздух. Ова стаза је скоро без успона и падова па је погодна за почетнике, не доводи до подизања пулса и одговара особама које се лече или опорављају после болести и повреда. Стаза почиње код Специјалне болнице "Чигота", може да се пређе за око 25 минута, а дугачка је у оба правца (одлазак и долазак) 1.600 м. Површина: добро формирана природна стаза/земљани пут.

Стаза "Споменик"

Ова стаза је типична стаза са успоном и врхом који се осваја и одакле се пружа поглед на цео Златибор и околину. Присутан је континуирани успон од 10%, а највећи достиже 20%. Намењена је припремљеним и активним спортистима, спремним за напоран успон. Стаза почиње код Специјалне болнице "Чигота". Са повећањем успона препоручује се цик-цак пењање. По повратку се могу користити стазе кроз леву и десну шумицу које су обрасле шумом и растињем. Укупна дужина стазе у оба правца је три километра, са висинском разликом од 90 метара. Површина: добро формирана природна стаза.

Стаза "Једини бор"

Стаза здравља се може прећи за мање од сат времена брзим ходом, намењена је особама у доброј кондицији и спортистима. Стаза почиње код Специјалне болнице "Чигота". Са повећањем успона препоручује се цик-цак пењање. По повратку се могу користити стазе кроз десну и леву шумицу. Када се крене овом стазом иде се у правцу споменика и том приликом се користи стазица кроз десну шумицу. Висинска разлика износи 107 метара са просечним успоном од 27%. Укупна дужина стазе у оба правца износи 7,3 км. Површина: добро формиране природне стазе.

Стаза "Чигота"

Ова стаза представља прави планински подухват где се са врха Чиготе пружа поглед на Маљен и Повлен, Овчар и Каблар. Стаза је намењена искусним планинарима, спортистима и особама са добром кондицијом. Стаза полази код Специјалне болнице "Чигота" и може се прећи за око три сата. Дужина стазе у оба правца је 11,2 км. Површина: добро формирана природна стаза.

Параглајдинг

Од екстремних спортова, због погодних терена и одговарајућих ваздушних струја, параглајдинг на Златибору доживљава експанзију последњих година. Врхови Чигота и

Торник су омиљена летишта параглајдериста. Параглајдинг клуб "AVIS" наставља да негује овај спорт путем одржавања курсева летења и организовањем отворених параглајдинг такмичења.

Јахање

У спортском и рекреативном јахању уживају све генерације. Јахање коња је могуће на две локације: на ранчу Фарма и на ранчу Зова. Коњички клуб "Фарма Златибор" има 25 регистрованих коња и четири понија. У клубу ради тренер са лиценцом за обуку у јахању и дресури коња. Под надзором тренера и уз његове савете и помоћ могуће је учити различите вештине са коњима, учествовати у туристичком и теренском јахању, возити се у кочији, али и управљати запрегом и кочијом. На ранчу Зова могуће је јахање за најмлађе у занимљивом амбијенту.

Трим стазе и вежбалишта

На најлепшим локацијама поред језера у центру, поред СБ "Чигота" у бањском делу Златибора и на брду Караула у боровој шуми уређене су трим стазе и вежбалишта опремљена за трчање и гимнастику. Различите справе за вежбање и разгибавање прилагођене су припремама спортиста и рекреацији рекреативаца. На брду Караула постоји и 700 м кружне трим стазе, са подлогом од песка и струготине.

Планинарење, оријентиринг и спелеологија

На Златибору постоје изузетни услови за одржавање такмичења у оријентирингу и планинарењу. Златибор се налази на једној од 150 специјалних карата за оријентиринг израђених по међународним стандардима ИОФ.

Стопића пећина представља прави украс Златибора и једна је од најуређенијих пећина код нас. Стопића пећина је речна пећина, јер кроз њу протиче Трнавски поток. Пећина има импресивни улазни отвор, 35 метара широк и 18 метара висок. Стопића пећина је, без свог најмлађег система, дугачка 1.691,5 метара, површине је око 7.911,5 м² и има запремину од преко 120.000 м³. Улаз у пећину се налази на 711,18 метара надморске висине.

Пећину чини пет целина: Светла дворана, Тамна дворана, Велика сала са кадама, Канал са кадама и Речни канал. Иако није нарочито богата пећинским украсима има веома занимљиве бигрене каде, које се својом величином и дубином (неке и до седам метара) издвајају од других у Србији.

Прераст у атару села Доброселица је природни камени мост, у народу познат као Шупљница или Точковичка пећина, на јужном ободу планине Златибор.

Образован је на крају јаружасте долине усечене у тамним кристаластим шкриљцима, на локалитету Точковица, где се сада слаб водени ток пробија кроз уску и ниску кречњачку греду. Пећински канал је дугачак 48 м, широк 12 м и висок на горњем улазу 12 м, а на излазу 16 м. По својим димензијама спада међу шест највећих природних камених мостова у Србији.

Прераст код Доброселице је једини такав геоморфолошки објект у Западној Србији и налази се на листи националног геонаслеђа. По својим димензијама спада међу шест највећих природних камених мостова у нашој земљи. Представља природну реткост од изузетног значаја за науку, али и за туризам на Златибору.

Лов и риболов

Ловачко удружење "Златибор" Чајетина покрива ловишта: Чавловац-Торник (5.135 ха), Чавловац (450 а), Златибор (58.923 ха). Ловишта су богата следећом врстом дивљачи: срна, дивља свиња, вук, зец, лисица, јазавац, дивља мачка, јаребица, јастреб, сова, препелица и др. Ловачко удружење поред традиционалне "Хајке на вука" организује и друге активности за домаће и иностране туристе.

Реке и језера на овом простору погодна су за риболов и обухватају Рибничко језеро, Рзав, а у близини су и Ћетиња, Златарска језера и Увац. У њима се може наћи шаран, сом, смуђ, пастрмка, мрена, липљан, клен, кркуша, скобаљ...

Зимски спортови

Ски-центар "Торник" је највеће скијалиште на Златибору. Удаљен је од туристичког центра Златибора девет километара. У свом саставу има четири стазе (Чигота, Торник, Рибница и Змајевац) и инсталирана је најмодернија шестоседа жичара капацитета 3.000 скијаша на сат, брзине пет метара у секунди, са 107 седишта и дуга је 1.850 метара. Полазна станица је на надморској висини од 1.110 м и пење се на врх Торника (1.496м.)

Карактеристике ски-центра:

-Надморска висина центра: 1.100 м

-Највиши врх: 1.496 м

-Укупна дужина стаза: 8 км

-Број ски лифтова и жичара: 3

-Број лаких стаза(плава): 3

-Број средњих стаза(црвена): 2

-Број тешких стаза (црна): 1

-Максимална висинска разлика: 396 м

-Најдужа стаза: 2.550 м

У самом центру Златибора, на Обудовици, постоји простор за рекреацију и зимске спортове са једним ски-лифтом типа сидро и неколико беби ски-лифтова. Изнајмљивање скија, сноубордова, санки, моторних санки и остале ски-опреме омогућено је и на стазама.

За нордијско скијање и биатлон због конфигурације терена постоје идеални услови, а на Златибору се одржавају многобројна такмичења националног и међународног карактера.

Ски-центар "Торник" за посетиоце је отворен и у току летњих месеци када у оквиру центра раде летњи забавни садржаји: панорамска вожња жичаром, боб на шинама, тјубинг стаза, авантура парк, терен за мини голф, мултифункционални спортски терени, зип лајн, стена за пењање.

У току летњих месеци на Торнику је могуће уживати и у адреналинским садржајима. За планински бициклизам уређено је више стаза. Поред ових стаза посетиоце очекује и downhill стаза, као и стаза за mountain cart. Бицикли и картови се могу изнајмити у Ски-центру "Торник". Овде се сваке године одржава и трка на downhill стази која је међународног карактера.

УЖИЦЕ

Бициклистичке руте

Златибор - Тара

Путања дуга 47 км прати гребен, уз благе успоне и спустове. Висинска разлика између највише и најниже тачке је 516 м, а у оба смера укупан успон је сличан. Подлогу чине скоро у потпуности земљани и макадамски путеви. Рута је регионалног карактера и осим што повезује Златибор и Тару има добре путне везе са Мокром Гором, Босном, Кремнима, Ужицем, Косјерићем, Бајином Баштом и другим местима.

Царска Тара

На потезу Калуђерске баре - Митровац - Растиште - Перућац, дугом 42 км. Путања је богата видиковцима. Укупан успон на овој рути је 1.731 м, а укупан спуст 2.537 м. Првих 15 километара руте, до Танкосиног гроба, претежно је у благом успону, а потом почиње спуштање. Рута је предвиђена као целодневна; просечном рекреативном бициклисти потребно је око осам часова да је пређе. Не постоје технички захтевне деонице. Подлога је 65% макадам, а остало је асфалт.

Висока Тара

Ова рута иде кроз срце планине Таре, краћом кружном путањом од 26 км. Највиша тачка на овој рути је 1.306 м.н.в., а висинска разлика између највише и најниже тачке на рути је 380 метара, док је укупан успон 1.183 метра. Рута се може возити у оба смера Нема технички захтевних деоница. Подлога су углавном шумски и макадамски путеви и нешто мало асфалтног.

Висока Гора

Ова рута се простире мокрогорским обронцима планине Таре. Дуга је 34 км, са висинском разликом од 834 м. Не постоје технички захтевне деонице, осим што на једном потезу

(Буков крај) дугом 200 м бицикл мора да се гура због великог успона и лошег стања пута. Подлога су земљани путеви и макадам, а понегде се наилази и на асфалт.

Шарган

Мокра Гора је најпознатија по "Шарганској осмици", коју посетиоци обично виде само из воза. Рута је кружна, кратка је (16.6 км), са јачим успонима. Висинска разлика на рути је 580 м, а укупан успон је 1.177 метара. Неопходно је и добро владање бициклом приликом спуштања стрмом ливадском стазом преко гребена Брезовица. Подлога су земљани и ливадски путеви, а асфалт је само на прилазном путу.

Ђетињарење

Бициклистичка вожња која се организује сваке године кроз кањон Ђетиње. Бицикли се возе трасом старе пруге уског колосека, обалом реке Ђетиње, кроз тунеле, са крајњим одредиштем на брани Врутци. Укупна дужина трасе је 22 км.

Пешачке и планинарске стазе

Јелова Гора

На овој планини маркиране су стазе од Јованове воде преко Ђаковог камена до Кадињаче, затим стазе од Ужица до Ђаковог камена и повратне стазе (другом трасом), као и стаза мотел на Јеловој Гори до Брда Град које се налази изнад Косјерића и повратне стазе исте дужине. Укупна дужина свих наведених стаза у оба правца износи 56 километара.

(не постоји мапа ових стаза)

Стаза „Терзића авлија са околином“, село Злакуса

Етно парк „Терзића авлија“ и Етно удружење „Завичај“ пројектовали су и маркирали 60 км кружних пешачких стаза, од којих се један део може користити и за бициклизам. Све стазе полазе из етно парка и подељене су на четири различите (по дужини и тежини), које се међусобно укрштају и преплићу. Стазама су спојени етно парк, Потпећка пећина, речица Петница са рибањацима, водопадима, старим воденицама, врх Градина са спомеником у облику камене пирамиде, вододелница са лепим видиковцима на долину реке Рзава, врхове Златибора (Торник, Чигота), Мучња, Голије, Овчара, Каблара, Јелове Горе, а потом стаза повезује реку Рзав на којој се налазе лепе плаже, viseћи мостићи, Рошка бања, мајдан минерала калцита у Рупељеву где злакушки грнчари ваде ову сировину... Овим стазама придодат је и још један маркирани део уз живописни кањон речице Дервенте, где се налази стари камени римски мост.

У Терзића авлији, где се налази и камп за планинаре, може се купити планинарска карта ових стаза, као и добити у књижици печати најзначајнијих туристичких објеката на стази – Терзића авлије, Потпећке пећине и врха Градина.

Део маркираних пешачких стаза “Терзића авлија са околином” пресеца пројектовану трасу Европског пешачког пута Е-7 и поклапа са њим једним делом.

Тара

У Националном парку Тара маркирано је 18 планинарских стаза са укупном дужином од преко 120 км. Овим рутама је придодата и још једна веома занимљива стаза названа „Мала духовна трансверзала“. Ова стаза је обележена на релацији: манастир Рача – Лађевац - Сува пећина - Скит Св. Ђорђа – стена „Крстача“ - утврђења Градина - видиковац Црњесково - манастирски станови на Калуђерским Барама. Планинарске мапе за ове стазе могу се набавити на информативним пунктовима у Националном парку Тара.

Пројектом „Via Dinarica“ уређена је стаза на Тари под именом „Green line“. Укупна дужина стазе на Тари износи 40 км. Почиње на планини Тари у Љутом пољу, на граници Националног парка Тара и Парка природе Шарган – Мокра Гора. Од почетне тачке иде на врхове Збориште 1.544 м.н.в., на Велико брдо 1.496 м.н.в., спушта се према Мокрој Гори, пење се на Шарган, а затим прелази шест златиборских врхова: Шишатовац 1.231 м, Стаменића вис 1.210 м, Велики вис 1.182 м, Лескови вис 1.114 м, Савино брдо 1.133 м и Велика грудa 1.120 м где је и завршетак ове стазе од 40 км. Стаза иде макадамским путевима, пешачким и козјим стазама и не улази у приватно власништво.

Планинарске стазе - Поласци са Калуђерских Бара

Борово Брдо-Планинарски дом-Кадињача, 6 с 30 мин

К. Баре-Булибановац-Збориште, 4 с 30 мин

К. Баре-К. Станови-Видиковац-Манастир Рача, 3с 30 мин

К. Баре-Кањон Раче-Манастир Рача, 6 с

Планинарски дом-Видиковац, 1 с 30 мин

К. Баре-Лисичји (Ужички) поток-Кремна, 2 с

Планинарске стазе- Поласци са Митровца

Митровац-Секулића Вода-Збориште, 3 с

Митровац –Пери До-Перућац, 1 с 30 мин

Митровац-Крња Јела-Чемериште-Предов крст, 4 с 30 мин

Митровац - Бањска стена, 2 с

Митровац -Црвене баре,25 мин

Митровац –Вежања (реверзибилно језеро), 1 с 30 мин

Планинарска стаза Забучје

Од Малог Забучја иде се на Велико Забучје, до дела Орловац са највишим врхом 732 м. Спусти се до два видиковца, од којих је један уређен видиковац Орловац на 742 м надморске висине. Потом се кружно враћа у град, преко партизанског споменика до Великог парка. Стаза је прилагођена свимзрастима.

Планинарска стаза „Ђурића орлови“

Кружна планинарска стаза почиње скретањем са стазе старе пруге код Велике бране, наставља се видиковцима преко брда и пролази кроз шуму према макадамском путу који се спушта до старе пруге назад ка Великој брани. Укупна дужина стазе је 9,5 км са успоном и спустом од по 350 м. Потребно време за прелазак стазе је око шест часова.

Параглајдинг

Параглајдинг клуб “Злакушки соко” је за сада први спортски клуб званично регистрован у Злакуси. Основан је 2009. године и окупља љубитеље овог спорта из села и окружења.

Након самог оснивања клуб је организовао уређење два полетилишта за параглајдере – најпре на локацији Јоцово брдо, а затим и на самом врху Градина, највишој тачки села на 932 м н.в.

Чланови овог клуба и њихови пријатељи организују и ревијално спуштање параглајдерима и за време постојећих манифестација у Злакуси – сабора „Злакуса у песми и игри“ и „Јесен у Злакуси“.

Јахање

КК "Дора" са Таре формиран је почетком 2007 године. Клуб се укључио у Савез за коњички спорт Србије у дисциплини даљинско јахање.

Клуб користи две локације за обављање својих активности. У периоду април-септембар лоциран на Калуђерским Барама, на Манастирским становима. У периоду октобар-март у селу Рача, непосредно изнад манастира Рача, на удаљености шест километара од Бајине Баште.

Основна активност у клубу је развој коњарства кроз спортско-рекреативно јахање. У својим активностима организују обуку у јахању, такмичења у даљинском јахању, као и коњичку ревију Преображење код манастира Рача.

Слободно пењање

Спортско-пењачки клуб „Стари град“ формиран пре неколико година своје активности углавном спроводи на природним стенама. Прва локација је испод ужичког Старог града, где имају два прилаза - прилаз табанице и прилаз после првог тунела. На тим локацијама има 40 смерова. На локацији Велика брана у два сектора има 26 смерова, а на локацији

Сунчани вир има један смер, али је у плану још неколико са тежим оценама. Поред њих и на локацији Потпећке пећине постоји 15 смерова. Постоји и једна вештачка стена за пењање која се налази у дворани сале “Велики парк”.

Зип лајн

У Ужицу је изграђен и пуштен у рад зип лајн, чију градњу су финансирали Министарство трговине, туризма и телекомуникација и локална самоуправа. Од полазне станице, која се налази непосредно изнад тврђаве, па до долазне на Читаковој стени поглед пада на кањон Ћетиње, а у њему се ужива 45 секунди, колико траје вожња. Дужина зип лајна је 375 метара, а полазна тачка је на надморској висини од 499 метара и спушта се на висинску разлику од 20 метара. Назад, до почетне станице, потребно је десетак минута хода стазом која је комплетно уређена.

Активности на води

У оквиру пројекта "Унапређење туристичке инфраструктуре у регији Западна Србија" у Ужицу је набављено 10 кајака којима ће се посетиоци возити стазом дугом 900 метара кањоном реке Ћетиње

Спелеологија

Потпећка пећина се налази у селу Потпећ 14 км од Ужица, у северном подножју Дрежничке градине (932 м.н.в.). Истражена и уређена дужина за посетиоце је 555 м. Улазно-силазна стаза има преко 700 степеника. Средња годишња температура ваздуха износи 9,5 С. Потпећка пећина је отворена за посетиоце. Радно време пећине је од 10 до 18 часова, сезона рада је од 1. априла до 1. новембра и за све посетиоце је обезбеђена водичка служба.

Лов и риболов

У ловишту Ћетиња, површине 54.334 ха, стално гајене врсте дивљачи су: срна, дивља свиња, дивокоза, медвед, зец, фазан, пољска јаребица и јаребица камењарка.

Ловиште Шарган, површине 13.784 ха, налази се у непосредној близини чувене "Шарганске осмице". Ловиште је срне, дивље свиње и зеца. Иста врста дивљачи може се ловити и у ловишту Јелова гора.

У ловишту Тара, површине око 17.700 ха, гаје се: медвед, дивокоза, срна, зец, лештарка и јаребица камењарка. Лов је дозвољен на дивокозу, срнећу дивљач и дивљу свињу. Медвед је ловостајем заштићен целе године.

Планинска река Ћетиња богата је капиталним примерима поточне пастрмке. На шестом километру од града Ужица је и мушичарски ревер. Језеро Спајићи је пастрмски ревер, али се могу ловити и крупни примерци клена. Овде важе посебна правила риболова: ограничен број риболоваца и строго контролисан риболов искључиво вараличарским и мушичарским прибором, са удицама, без повратне куке.

Зимски спортови

Скијалиште “Ивер” у Мокрој Гори добило је назив по истоименом врху на планини Тари. Скијалиште је од Међавника и Мокре Горе удаљено осам километара. У подножју је простран паркинг. На скијалишту “Ивер” се налазе четири стазе дужине од 900 м до 1.100 м које су црвене и црне. Главна стаза је дугачка 1.100 м, а широка од 50 м до 100 м, са висинском разликом од 290 м. Успињача „сидрашица“ дужине 1.100 м опслужује све четири стазе и има капацитет 1.000 скијаша на сат. Надморска висина врха је 1.496 м, а дно је на 1.230 м. На две стазе се налази осам топова за вештачки снег. Стазе табају два ратрака. На скијалишту постоји могућност изнајмљивања ски опреме.

Стаза Награмак (860 м.н.в.) се налази на четири километра од Митровца на Тари, ски дужине 860 м. Стаза је осветљена тако да љубитељи скијања могу уживати у ноћним вожњама.

Ски стаза код хотела „Оморика“ је намењена почетницима и рекреативцима који у вожњи могу уживати и у ноћним сатима

ЧАЧАК

Подручје града Чачка располаже значајним ресурсима и могућностима за боравак туриста који су љубитељи активног одмора. Поред спортско-рекреативних терена и објеката у самом граду, у његовој непосредној околини налази се подручје које пружа обиље могућности за активан боравак, захваљујући првенствено природним вредностима које га одликују.

Бициклистичке руте

Овчарско-кабларска клисура представља веома добро подручје за све видове бициклизма и циклотуризма. У клисури су обележене бициклистичке руте које авантуристе, професионалне, али и рекреативне заљубљенике у бициклизам воде кроз најатрактивније крајолике који крију прелепе видиковце, старе друмове, тунеле, манастире, водопаде, изворе, цркве и светилишта. Обележене руте пружају могућност сагледавања пређеног и терена који предстоји, уз висинске профиле, километражу и атракције које се могу видети дуж рута. На овај начин циклотуристи могу у сваком тренутку да процене, у зависности од физичких способности, временских услова или слободног времена које имају на располагању, колико ће сегмената руте возити. У Овчарско-кабларској клисури трасиране су и обележене две бициклистичке руте „Kablar bike trail“ и „Ovčar bike trail“. Стазе су трасиране постојећим локалним и шумским путевима на различитим подлогама (асфалт, макадам и земља) те је за обилазак потребан планински бицикл.

„Kablar bike trail“ је дужине 28.600 м, висинска разлика је 610 м, процењена тежина стазе је „захтевна“. Стаза води из Овчар Бање ка манастирима Никоље, Јовање и Успење, затим успон до врха Каблара и потом спуст ка Овчар Бањи поред манастира Илиње.

„Ovčar bike trail“ је дужине 17.000 м, висинска разлика је 710 м, процењена тежина стазе је „захтевна“. Стаза води из Овчар Бање до Бањског потока, кроз Дучаловиће ка манастирима Сретење и Свете Тројице, са успоном до врха Овчара.

У Овчар Бањи и граду Чачку на располагању је и услуга изнајмљивања бицикла - rent a bike.

Вешти параглајдери са Овчара могу стићи до места на већој удаљености, уживајући у пределима и природним атракцијама чачанског краја.

Верски туризам – посете манастирима Овчарско-кабларске клисуре

Овчарско-кабларска клисура је предео препознатљив по природним лепотама и манастирима сконцентрисаним на малом простору. Због свог дугог трајања кроз векове представљају јединствено културно, уметничко и историјско наслеђе на овим просторима. На падинама Овчара налазе се Сретење, Св. Тројица, Ваведење, Вазнесење и Преображење, а на Каблару се налазе Никоље, Благовештење, Јовање, Успење, црква Св. Илије. У клисури се налазе и два светилишта: црква Св. Саве и пећина Кађеница.

До манастира се може доћи и обележеним планинарским стазама и пронаћи духовни мир, уживати у погледу на природне лепоте, шумовите планине, реку Западну Мораву.

Планинарске стазе

Овчар и Каблар добро су познати поклоницима планинарења и алпинизма у Србији. Разноврсни терени дали су могућност за трасирање стаза погодних за широку популацију корисника. На ширем подручју планинарском маркацијом покривено је око 100 км стаза, тако да готово свако може пронаћи адекватну стазу према својим психо-физичким могућностима. Стазе пролазе атрактивним пределима клисуре, често поред неког од манастира или видиковца, а најлепши погледи су са врхова планина.

Планинарска стаза број 3 на Каблару претворена је у едукативну стазу постављањем четири информативне табле и креирањем едукативних програма за извођење наставе у природи (биологија, географија, екологија, хемија, планинарење и др.) Кроз овај вид едукативних програма учећи у покрету, на планинарској стази, млади имају прилику да се упознају са природним и антропогеним вредностима Овчарско-кабларске клисуре.

На уређењу и обележавању планинарских стаза Овчара, Каблара и Дебеле горе је доста рађено последњих година. Успостављена је одлична сарадња са ПД „Каблар“ Чачак и

резултат је да су стазе на овом подручју, по оцени планинара из читавог региона (бивша СФРЈ), одлично обележене и уређене.

Основне стазе су:

1. „Девојачка стена“ (Каблар) , дужине 2.500 м, висинска разлика 600 м, веома захтевна.
2. „Стаза Светог Саве“ (Каблар), дужине 3.400 м, висинска разлика 600 м, веома захтевна.
3. „Каблар“ (Каблар), дужине 6.400 м, висинска разлика 600 м, средње захтевна.
4. „Грабова коса“ (Каблар), дужине 5.700 м, висинска разлика 600 м, средње захтевна.
5. „Кота 889“ (Каблар), дужине 2.450 м, висинска разлика 604 м, захтевна.
6. „Кађеница“ (Дебела гора) дужине 4.350 м, висинска разлика 498 м, средње захтевна.
7. „Дебела гора“ (Дебела гора) дужине 8.440 м, висинска разлика 513 м, средње захтевна.
8. „Овчар“ (Овчар), дужине 9.540 м, висинска разлика 704 м, средње захтевна.
9. „Стаза Душана Крњајића“ (Овчар), дужине 5.690 м, висинска разлика 365 м, средње захтевна.
10. „Раткова стаза“ (Овчар), дужине 2.400 м, висинска разлика 704 м, веома захтевна.
11. МО „Стаза Милоша Обреновића“ (Каблар, Горња Добриња), дужине 22.600 м, висинска разлика 619 м, захтевна.
12. ОКТ „Овчарско-кабларска трансверзала“ (Чачак, Јелица, Овчар, Каблар, Чачак), дужине 45.000 м, висинска разлика 745 м, захтевна

Алпинизам

Поред тога Овчарско-кабларска клисура се сматра за водећи центар алпинизма у Србији.

Овчарско-кабларска клисура је идеално подручје за освајање стеновитих планинских литица и уживање у природним атракцијама ове по много чему јединствене клисуре. За љубитеље ових екстремних спортских дисциплина КЕС "Армадило" организује курсеве и обуку параглајдинг. Клуб екстремних спортова "Армадило" окупља спортисте, ентузијасте, заљубљенике у природу и спортове чије су димензије изазов и вештина. Циљ клуба је промоција и унапређење спорта у Србији, стварање врхунских спортиста у

различитим дисциплинама, а посебно у алпинизму, такмичарском пењању у леду, спортском пењању и оријентирингу. Више пута годишње одржавају се зимски и летњи алпинистички курсеви, као и вежбе спашавања из неприступачних терена.

Евидентирано је преко 50 попетих смери различите тежине. На овом терену је изграђена прва *via-ферата* у Србији. Налази се на Каблару, Орлове стене, пећина Турчиновац. Дужина ферате је око 60 м, висинска разлика 45 м. У последње три године актуелна је нова дисциплина *dry – tooling* (вид рекреационог пењања по сувој стени или посебно уређеним деоницама на вештачкој стени), а једно од кола међународног првенства Словеније, Хрватске и Србије одржава се на Каблару.

Bird watching – Разгледање птица

Птице су најзначајнија и најбоље проучена животињска група подручја Овчарско-кабларске клисуре. Овчарско-кабларска клисура на основу богатства фауне птица препозната је као међународно значајно подручје за птице, тј. IBA (Important Bird Area) подручје. Пружа уточиште ретким и угроженим врстама птица, тј. врста које имају неповољан статус заштите у Европи. Самим тим део је еколошке мреже Републике Србије и увршћена у програм Natura 2000, која чини окосницу Европске уније ка очувању природе и биолошке разноврсности.

У Овчарско-кабларској клисури до сада је забележено присуство преко 180 врста птица, док савремена фауна гнездарица броји 98 врста. У клисури се на две локације: у зони укљештених меандара и на другом, већем меандру налазе осматрачнице за птице.

Параглајдинг

Параглајдинг узлетиште на Овчару је једно од најбољих на Балканском полуострву. Пружа одличне услове за љубитеље овог екстремног спорта. На врху Овчара постоје три полетишта за параглајдере. Два су готово повезана и налазе се са источне, односно североисточне стране Овчара. Треће полетиште је удаљено око 300 м и заузима правац запад. Тренутно су полетишта тек минимално уређена, али је у току поступак прибављања дозвола и сагласности за потпуно уређење и опремање локација.

Спортски и рекреативни риболов

Западна Морава са својим препознатљивим меандрима и комплексом језера представља најважнију хидролошку компоненту Предела изузетних одлика "Овчарско-кабларска клисура". У водама заштићеног подручја евидентирано је 26 врста риба. На акумулацији Међувршје на Западној Морави осамдесетих година прошлог века уређена је стаза за риболов, дужине је преко 600 м и на њој се одржавају такмичења спортских риболоваца. Услед засипања акумулација Међувршје изгубила је 2/3 своје почетне запремине. Ова појава је утицала и на стање на рибарској стази, тако да данас можемо рећи да је

функционално око 350 м стазе. Поред тога, за такмичења спортских риболоваца користи се и канал хидроелектране "Овчар Бања" у дужини од 300 м. Рекреативни риболов обавља се уз дозволу за риболов у заштићеним подручјима, дужина реке и акумулација нашег рибарског подручја је око 14 км.

Пловидба и активности на води

Хидроакумулација Међувршје на Западној Морави пружа могућности за пловидбу и спортове на води. Дужина акумулације је око 12 км. Туристичка организација Чачка има своја туристичка пловила - катамаране, којима се организује пловидба и панорамско разгледање клисуре. Конфигурација терена и површина акумулације су такви да нема могућности за организацију веслачких такмичења, али је веома атрактивна за рекреативне вожње и регате. Осим кајака и кануа, одлични су услови за веслање на дасци. У планским актима остављена је могућност за изградњу и уређење стазе за кајак на дивљим водама на делу старог корита Западне Мораве кроз Овчар Бању.

Предиспозиције Чачка за развој авантуристичког туризма су велике захваљујући разноврсним природним ресурсима и нетакнутим пределима који пружају осећај дивљине и доживљај откривања природе. Уколико се томе додају скромни смештајни услови, оскудна услуга, лоши приступни путеви и пратећа инфраструктура, тада авантуристички туризам има велике шансе да постане један од брендова туризма Чачка.

ЛУЧАНИ

Бициклистичке руте

Две бициклистичко-планинарске стазе обележене инфо-таблама:

- На планини Јелици дуга осам километара у једном правцу
- На планини Овчар дуга 16 км у једном правцу

Спелеологија

Споменик природе „Рћанска пећина"

Спелеолошки комплекс налази се у селу Рти, на седам километара удаљености од Гуче. Представља јединствену целину који чине: Драгачевска пећина, Слепа пећина, Сува пећина и Велики понор. Главни улаз у пећину лежи на надморској висини од 405 м. Укупна дужина канала „Рћанске пећине" износи 370 м. Део који је предвиђен за туристичке посете дужине је 130 м.

Лов и риболов

На територији општине Лучани се налази ловиште "Драгачево" које припада брдском типу ловишта и захвата површину од 45.423 хектара. Ловиште је атрактивно и има доста

разноврсне дивљачи од којих се гаје, штите и лове: срне, дивље свиње, зец, фазан, јаребица, вук, лисица, куна, јазавац, сврака, врана и друге животиње. Дивља свиња се лови на вишим теренима ловишта, срндаћ и вук на обронцима планине Чемерно, а остала дивљач се лови на целом терену ловишта. Ловци из Драгачева су организовани у Ловачко удружење „Драгачево“ са седиштем у Гучи. За пружање ловних услуга на располагању су: ловачка кућа у Каони, неколико ловачких колиба и на подручју горњег Драгачева постоји већи број чека – осматрачница.

Најпогоднија места за риболов у општини Лучани су језеро у Вучковици, река Бјелица и горњи ток Рћанске реке. Водени ток реке Бјелице богат је разноврсном речном рибом међу којима се издвајају скобаљ, клен, кркуша и поточна мрена док је у горњем току Рћанске реке најдоминантнија поточна пастрмка. Језеро у Вучковици представља највећу акумулацију у Драгачеву. Најзаступљеније врсте рибе су: шаран, деверика, бабушка и клен. На пролеће се планира обележавање риболовачких стаза.

Зимски спортови

У селу Каона се налази ски стаза са жичаром дуга 300 метара и средње је тежине.

АРИЉЕ

Бициклистичке руте

Пешачко- бициклистичка стаза Клокоч – 660 м.н.в.

Удаљеност од центра Ариља четири километра.

Опис: кружна пешачко-бициклистичка стаза дужине 3,8 км (обележена према Правилима о уређењу планина Планинарског савеза Србије и планинарском маркацијом).

На стази су постављене клупе (у шумском делу стазе) и два одморишта (једно на средини стазе и једно на платоу до кога води асфалтни пут, на видиковцу са кога пуца поглед на Ариље).

Луново село – Пожега - Ариље (ZS-G19) 24 км.

Путања: Луново село – Тврдићи – Здравчићи – Висибаба

Пожега – Горобиље – Николићи – Вироштак – Грдовићи – Вране – Ариље

Дужина руте 24 км; висинска разлика 89 м, укупан успон 677 м

Рзавске плаже (ZS-ARLJ-RZ1) 5,2 км.

Рзавске плаже су оазе мира преко дана, а у вечерњим сатима места за урбана дружења.

Путања: Ариље – Поглед – Шевељ – Урјак

Дужина руте 5,2 км, висинска разлика 69 м, укупан успон 305 м.

Ариље- Ивањица (ZS-H1)

Путања: Ариље – Ступчевићи – Дивљака – Ушће Пањице – Грабовица – Буковица – Ивањица.

Дужина руте 28 км, висинска разлика 150 м, укупан успон 762 м.

Изнајмљивање бицикала у Туристичком инфо центру.

Спортска хала

Савремени спортски објекат опремљен и намењен за различита спортска такмичења, као и тренинге и припреме у екипним и индивидуалним спортовима.

Поред тога у објекту се налази простор намењен за две теретане и за један мини бар (који је у припреми), сала за састанке, ВИП сала и друге помоћне просторије.

Спортска хала је почела са радом 2010. године, капацитет јој је 525 гледалаца. Модеран екстеријер уклопљен је у амбијент постојећег градског парка.

ПОЖЕГА

Пешачке стазе:

- кружна стаза Благаја у Рогама дужине 16 км
- излазак на Велики Маљен дужине девет километара у једном смеру

Стазе за риболов:

– једна уређена стаза за спортски и рекреативни риболов на Морави (Марића бара)

Стаза за цип:

-једна стаза – off road полигон (1,3 км је дужина стазе која је прилагођена циповима, квадовима и крос моторима)

Уз помоћ туристичке регије Западна Србија реализован је пројекат уређења стаза у Тометином Пољу. Стазе се могу користити као пешачке и бициклистичке:

1. Тометино Поље – Бели Камен – врх Краљев сто – Цицковића Поље – Тометино Поље

Планина Маљен. Креће се од школе у Тометином Пољу преко Голог брда, Белог камена и Краљеве косе. Извршен је успон на врх Краљев сто (1.104 м.н.в), највиши врх ове

планине. Повратак до Тометиног Поља низ Краљеву косу и преко Великог и Цицковића поља.

Стаза дужине 18 км, уз 550 м успона. Кружна стаза

2. Тометино Поље – Краљев Сто – Велика Плећа – Црни врх - Дивчибаре

Дужина стазе 14 км, уз 550 м успона. Није кружна стаза.

3. Тометино поље - Клик- Влашић - Тометино Поље

Дужина стазе 14 км, уз 670 м успона. Кружна стаза.

4. Тометино поље – врх Влашић

Дужина стазе 14 км, уз 600 м успона.

Повратак на старт истом стазом којом се и иде до врха.

5. Дивчибаре – Орлово гнездо

Од Орловог гнезда преко Маљена до Дивчибара или обрнуто, макадам и планинарска стаза. Не иде преко Тометиног поља већ преко села Богданица, око 30 км дуга, 900 м спуст и 500 м успон, може да се разради и преко Тометиног поља, било би око 20 км.

НОВА ВАРОШ

Бициклистичке руте:

- насеље Милановац – хотел "Панорама" - раскрсница за Сјеницу у дужини два километра
- планинска стаза од цркве на Златару (1.150 м) до манастира Козме и Дамјана (1.500 м) у дужини осам километара

Параглајдинг

- полетање на брду изнад Нове Вароши (Тиква) - слетање на градском стадиону Браношевац

Спелеологија

- Ушачки пећински систем
- Ледена пећина 6.100 м

Лов и риболов

- постоје многобројна ловишта на територији општине Нова Варош, а од дивљачи највише су заступљени дивља свиња, зец, лисица, вук.
- Ловачко удружење организује хајку на вука

- Језера су веома богата рибом (младица, шаран, скобаљ, смуђ, бела риба)

Водени спортови

- Вожња кајаком на Увачком, Златарском и Радоињском језеру
- На Златарском језеру се врше припреме разних веслачких тимова

Зимски спортови

- Скијалиште Златар (жичара четворосед и жичара сидро)
- Ски стаза код хотела "Панорама" (жичара сидро)

У плану је:

- изградња аква парка на Златарском језеру
- реконструкција школског базена у основној школи и измештање жичаре (четворосед) са ски стазе Златар на ски стазу Голо брдо (највиши врх Златара 1.625 м)

КОСЈЕРИЋ

Општина Косјерић је због одличног географског положаја, надморске висине од 420 до 1.000 метара, климе (мешавина умерено континенталне и субпланинске са преко 2.000 сунчаних сати годишње) и са развијеном спортском инфраструктуром идеална дестинација за активни одмор и за развој спортско-рекреативног туризма.

Посебне погодности за висинске припреме спортиста пружају типична планинска села на обронцима планине Маљен, у подножју Дивчибара, на надморској висини између 600 и 700 м, у којима се налази највећи број смештајних капацитета у сеоском туризму. И остала села имају веома издиференциран пејзаж и представљају прави рај за боравак и активни одмор.

Бициклистичке руте

1. Ужице–Косјерић –Дивчибаре (ЗС–А2) 60 км

Путања: Ужице (Мали парк)–Трешњица–Луново Село–Зорина кафана–Косјерић

Дужина руте 60 км

Висинска разлика: 697 м

Укупан успон 3.574 м

Рута креће из Малог парка, центра града Ужица, кроз насеље Слануша, непосредно изнад Јокановића куће, етнографског споменика културе из 19. века. Стаза пролази преко

Ракијске пијаце, Немањином улицом где се са леве стране може видети стара дрвена црква Светог Марка која датира из 18. века. Преко насеља Царина и успона уз Сарића Осоје пут води до села Трешњица, у коме се 1941. године одиграла прва већа битка између четника и партизана у грађанском рату у Југославији. Преко Луновог Села стиже се до Карана, где се налази Бела црква, задужбина жупана Петра (Брајана) из 14. века. Стаза затим пролази преко превоја Шарампов, кривинама ка кружном току и Олимпијској чесми у Косјерићу подигнутој у част генерала Светомира Ђукића, утемељивача олимпијског покрета у Србији. Пут се наставља преко локалитета Вага и Пантићи, све до села Ражана у подножју Дивчибара. Од Букова до Видика са трасе се пружа невероватан поглед на сеоски крајолик. Преко видиковца Палба стиже се до последње тачке руте, туристичког места Дивчибаре на Маљену. Потребна је боља физичка кондиција због успона на Дивчибаре преко Букова, док је у обрнутом смеру довољна нормална кондиција.

Нема технички захтевних деоница, а подлога је асфалт.

2. Козомор (ЗС КОСЈ–КД1) 11,3 км

Путања: Ражана–Таван –Лучића оgrade–Дивчибаре

Дужина руте 11,3 км

Висинска разлика 550 м

Укупан успон 1.028 м

Почетна тачка руте се налази у селу Ражана, удаљеном девет км од Косјерића, у чијој се близини налази споменик генералу Ђукићу, утемељивачу олимпијског покрета у Србији. Стаза даље води преко Аништа, Стрелишта и Тавана, локалитета на којима су пронађене масовне гробнице из Другог светског рата. Уређен је и видиковац на Козомору, 993 м.н.в. Кроз локалитете Кулина и Лучића оgrade благим успоном се стиже до видиковца Палба и села Росићи, крају познатом по сеоском туризму. Траса се наставља преко Рудишта и завршава у области “Видик” Дивчибаре, где је у плану изградња павиљонског комплекса по угледу на швајцарске туристичке центре.

Бициклическе руте обележене су туристичком сигнализацијом, на рутама су постављене дрвене надстрешнице и клупе за одмор бициклиста, пешака и планинара. Постоји могућност изнајмљивања бицикала.

Пешачке стазе

Косјерић са околином представља идеалну дестинацију за шетњу. Надморске висине од 400 до 1.000 метара условљавају веома разноврстан пејзаж: више врста шума, ливаде и брежуљци испресецани потоцима и речицама, фантастични видици и друго, што све заједно чини да је шетња занимљива у било ком правцу. Туристи који посећују ову

дестинацију, заљубљеници у природу и пешачење, лако се могу придружити планинарима, а за организоване групе ТО Косјерић у сарадњи са ПЕД „Субјел" реализује посебне туре. Такође се организују планинарски кампови на територији општине Косјерић.

Постоји неколико обележених пешачких и планинарских стаза:

1. Планинска стаза Косјерић – Дивчибаре (Црни врх, 1.096 м)

Дужина стазе је 18 км.

Природни локалитети: Водопад у Скакавцима, Извор термалне воде у Скакавцима, Врх Козомора (993 м)

Културни локалитети: Олимпијска чесма, Илирски гробови (17 гробова на потезу од четири км – Мионица, Скакавци и Росићи), споменици крајпуташи, споменик Светомиру Ђукићу, црква у Ражани

Видиковци: „Трнови” (изнад домаћинства "Милогошће" у Мионици), Превија, Врх Козомора, Лазовића брдо.

2. Пешачка стаза „Чика Вељина стаза”

Траса: Олимпијска чесма – Брдо Град – Сеча Река (Црква брвнара)

Дужина стазе је 13 км.

На Брду Град повезана је са Ужицем преко Јелове Горе (маркирано до Јованове воде)

Природни локалитети: клисура Лимца, Брдо Град (1.022 м, висораван, изузетан поглед на целу Западну Србију), Цикотска стена (кречњачка, стрмих страна, погодна за клајмбинг)

Културни локалитети: Олимпијска чесма, Стари хан, парк код „Среске баште”, Црква брвнара у Сечој Реци окружена споменицима крајпуташима, село Сеча Река некадашњи добитник „Туристичког цвета“

Видиковци: видиковац Брдо Град, видиковац „Долина” (прво насељавање Косјерића), видиковац Ивановића брдо, треба их уредити.

3. Пешачка стаза Сијање – Таорска врела – споменик Жикици Јовановићу Шпанцу у Радановцима – Борак – ж. станица Ражана

Дужина стазе 17 км

Природни локалитети: Таорска врела су споменик природе у подножју планине Повлен, незаобилазна тачка љубитеља природе.

Антропогени локалитети: споменик Жикици Јовановићу Шпанцу – уређени плато, погодан за одмор и уживање у прелепој природи.

4. Пешачка стаза Маковиште – Зарожје – Годчево

Дужина стазе 14,5 км

Природа је веома интересантна у овом делу, а атракцију представља и чувена воденица Саве Савановића (Зарожје), најпознатијег српског вампира.

5. Пешачка стаза Косјерић – црква у Субјелу – врх Субјел, 924 м

Дужина стазе 14 км

Природни локалитети: врх Субјела (924 м) као палеовулкански облик рељефа и видиковац

Антропогени локалитети: Субјелска црква, родна кућа Сретена Марића у Субјелу, споменик Дражи Михаиловићу у Субјелу.

6. Едукативна пешачка стаза Косјерић – Црнокоса

Дужина стазе је 6 км (два км асфалтом и четири км колским путем кроз церову и букову шуму).

Стаза креће од Олимпијске чесме (преко пута хотела „Олимпик“) - 415 м, а врх Шарампов (врх Црнокосе) је на 809 м.

Одлична за школску децу и рекреативне наставе које бораве у периоду од пролећа до јесени у Косјерићу. На стази се налази шест интерпретативних табли са разним тематским областима: историја, биологија, геологија и екологија. Нарочито је занимљива историја (средњи век - тврђава Злоступ, Колубарска битка, досељавање становништва из Црне Горе итд). Поред сваке табле налази се клупа и канта за смеће.

Све стазе су углавном намењене планинарима – рекреативцима или особама у солидној кондицији, а поједине се могу прилагођавати шетњама различитог интензитета односно за различите циљне групе.

Сакупљање лековитог биља и шумских плодова

Удружење „Сремуш“ из Београда <https://www.sremus.org/> годинама се бави исхраном из природе, организујући едукативне кампове у селу Скавци заједно са домаћинствима у сеоском туризму, специјализованим за ову активност.

Лов и риболов

Ловачко друштво „Косјерић“ (www.lukosjeric.rs), основано је 2. августа 1901. године као Савезно ловачко удружење у Косјерићу. Назив ловишта је „Скрапеж“, са северне стране граничи се са делом територије општине Ваљево, са источне са делом територије општине Пожега, са јужне са делом територије општине Ужице и са западне стране са делом општине Бајина Башта. Укупна површина ловишта износи 30.945 ха. Најнижа надморска висина у ловишту је 381 м (обала реке Скрапеж), а највиша 1.346 м (врх Мали Повлен). Ловиште је погодно за гајење дивљачи: срна, дивља свиња, зец, фазан, пољска јаребица. Трајно заштићене врсте дивљачи у ловишту су: веверица, видра, хермелин, ласица, сова, соко, орао, гавран, јастреб (осим кокошара), вивак, чапља, црна рода, бела рода, детлић, птице певачице (осим сиве врране, свраке, креје, гачца). Дивљач која није заштићена у ловишту: шакал, лисица, мрки твор, сива вррана, сврака. Од сисара у ловишту налазе се: срна, дивља свиња, зец, јазавац, ондатра, сиви пух, куна златица, куна белица, дивља мачка. Птице које се налазе у ловишту су: фазан, пољска јаребица, дивљи голуб гривнаш, грлица, гугутка, препелица, дивља гуска глоговњача, дивља гуска лисаста, дивља патка, дивља патка глувара, дивља патка крца, сива чапља, барски петлован, барска кокица, креја, јастреб кокошар, гачац, шумска шљука...

У Косјерићу постоји **Риболовачко удружење „Скрапеж“** које окупља заљубљенике пецања: удицом на пловак, дубинско - чека и мушичарење. Не постоје заштићене зоне нити зоне под посебним режимом пецања, дозволе су јединствене по категоријама и важе на целој територији Србије. Најбоља места за риболов су река Скрапеж (удицом на пловак пеца се скобаљ), река Годљевача (у горњем току пеца се пастрмка поточара и клен). У реци Кладороба пеца се кркуша.

Спортски објекти

На удаљености од око 200 м од хотела „Олимпик“ поред реке Скрапеж налази се Спортски центар „Полигон“ са око четири хектара травнатих терена. У свом саставу има модеран **фудбалски стадион** са теренима са природном травом, трибинама, ноћним осветљењем и објектима за рекреацију. У склопу спортског центра у најлепшем делу града, поред два фудбалска терена, терена за кошарку и рукомет, тениског терена, терена за одбојку на песку, као и мини пич терена, налази се и **олимпијски базен** са пратећим садржајима. Базен користи воду из бушотине на дубини од 460 м. Поседује комплетан систем за филтрацију и чишћење воде. Два тобогана, дужине 30 и 15 м и висине 7,5 м, привлаче пажњу најмлађих, док старији могу да уживају у сунчању на лежаљкама поред базена и опуштање уз освежавајућа пића.

На кеју реке Скрапеж у Косјерићу (у самом центру, поред хотела) налази се **трим стаза** дужине један километар (није у потпуности завршена).

Спортска хала „Среска башта“, капацитета 500 места, задовољава све техничке предуслове за утакмице савезног ранга одбојкашке и кошаркашке лиге, као и за мали фудбал. Удаљена је од хотела 300 метара.

Нова спортска хала, површине 1.550 м² и капацитета око 1.000 места, испуњава све такмичарске захтеве за играње професионалног рукомета, одбојке, кошарке, као и за мали фудбал. Током јула месеца у овој хали се организује међународни летњи одбојкашки **камп** за сениорке.

Косјерић негује и дух **олимпизма**, у част оснивача Српског олимпијског комитета организује се већ 16 година заредом меморијална атлетска трка "Генерал Светомир Ђукић".

Традиционални спортски турнири су турнир у фудбалу, кошарци, уличном баскету.

Припреме спортских екипа (прволигашки фудбалски тимови), боравак у хотелу "Олимпик", потреба за новим капацитетима у летњем периоду.

ИВАЊИЦА

Бициклистичке руте

Укупно 56 км:

- Клисуре- Ивањица 18 км,
- Ивањица- Кушићи- Јавор 38 км

Брдско- бициклистичке руте

Укупно 29,3 км:

- Голијска река- Јанков камен- Голијска река 12,3 км.
- Ивањица- Међуречје- Куманица 17 км.

Пешачке стазе

Укупно 171,94 км:

1. Придворица- Кошанинова језера- Брадуљица- Придворица 14 км
2. Голијска река- Преко брдо- Јанков камен- Голијска река 9,1 км
3. Голијска река- Хајдучка вода- Бојево Брдо- Голијска река 10,5 км.

4. Куманица- Округлица 7,74 км
5. Дајићи- Округлица 7 км. Дајићи- Јанков- Камен 14,6 км
6. Катићи- Мучањ- Катићи 17 км.
7. Кушићи- Јавор 17 км
8. Братљево- Ивовићи- Братљево 5,3 км.
9. Братљево- Нешовићи- Братљево 5,1 км.
10. Братљево- Стари магацин- Братљево 1,6 км.
11. Ивањица- Тепрч- Ивањица 13 км.
12. Равнине- Округлица 4 км
13. Девићи- Рудно- Девићи 24 км.
14. Девићи- Црепуљник- Девићи 16 км.
15. Црепуљник- Каменито брдо- Црепуљник 6 км.

Лов и риболов

-Риболовачко удружење“ Моравица“, реке Моравица, Студеница и Ношница.
Ловачко удружење „Чемерница“. Планине Голија, Јавор, Мучањ, Чемерница.

Екстремни спортови

- Пењачке стазе: 48 смерова обележених на Мучњу.
- Зип лајн: две трасе - укупно 1.138 м.

Ски стаза

- једна на Голији - Дајићко брдо, Беле воде. Дужина око 450 метара. Ски лифт.
- две на Голији - Голијска река. Дужина око два километра - започети па прекинути радови на стази. Није тренутно у функцији.

ПРИЈЕПОЉЕ

Бициклистичке руте

- K1 Пријеполје - Јабука - Бабине - Џурово -Залуг –Пријеполје, 56км
- K2 Бабине - Душманићи – Пријеполје, 13км
- K3 Јабука-Камена Гора-Бистрица Пријеполје, 47км
- K4 Карошевина - Кијановићи - Камена Гора, 9км

К5 Камена Гора - Гувништа - Камена Гора, 10км

К6 Мијоска - Думљане - Миљевићи - Велика Жупа, 15км

К7 Петња - Гојаковићи - Фазловићи – Кање, 23км

С1 Пријепоље - Дивци - Сопотница - Кум. чесма - Аљиновићи - Косатица - Расно – Пријепоље, 75км

С2 Пријепоље - Милешева - Седобро Косатица, 20км

С3 Лучице - Ивање – магистрала, 7км

С4 Лучице – Сопотница, 6км

С5 Сопотница-Страњани - Тичје Поље -Милаковићи – Бродарево, 48км

Планинарске стазе

Кроз општину Пријепоље пролази Европски пешачки пут Е7 и то његове две девијације:

- девијација Е7-12 (Бријач-Увац-Сопотница-Сјеница) укупне дужине 121 км, кроз општину Пријепоље пролази дужином од око 61 км. Тежина стазе: захтевна

- девијација Е7-12а (Ојковица-Кокин Брод- Камена Гора- Сопотница) укупне дужине 109,5 км, кроз општину Пријепоље пролази дужином од око 56 км. Тежина стазе: захтевна

- Стаза (Јабука – Бродарево) укупне дужине од 30,1 км. Стаза се прелази за 8-10 сати умереног хода у зависности из ког смера се иде. Успон у смеру од Јабуке је 380 метара, док је у супротном смеру 1.200 метара.

- Стаза (Грачаница – Јагњила) укупне дужине 9,4 км. Стаза из смера Грачанице се прелази за 4 сата и 30 минута са успоном од 750 метара. Из супротног смера стаза се прелази за два сата и 15 минута са успоном од свега 70 метара. Стаза се у месту Гагњила спаја са стазом Јабука – Бродарево.

- Стаза (Шест извора на Каменој Гори) укупне дужине 6,5 км. Успон је 125 – 130 метара, па се стаза из оба смера може прећи за сат и 45 минута умереног хода.

-Стаза (Етно кућа у Каменој Гори – Сади) укупне дужине од 2,6 км. Из оба смера се може прећи за око 30 минута. Стаза се спаја са стазама

- Стаза (Залуг – Црни Врх на Каменој Гори) укупне дужине од 7,3 км. Успон је 290 – 300 метара, па се стаза из оба смера може прећи за око два сата и 30 минута.

-Стаза (Голо брдо – Куртова јама) укупне дужине од 9 км. Из смера од Голог брда успон је 120 метара а спуст 460 метара, па се стаза може прећи за два сата и 15 минута. Да би се стаза препешачила у супротном смеру потребно је три сата и 30 минута.

- Стаза (Ратајска – Пустиа – Камена Гора) укупне дужине 13 км. Успон из смера ка Каменој Гори је 850 метара, па се стаза прелази за четири сата и 30 минута. Из супротног смера стаза се прелази за око три сата.

- Стазе у СП „Слапови Сопотнице“ са околином, на овом подручју постоји 21 обележена стаза, укупне дужине од 194,2 км. Стазе су лаке и средње тешке.

Параглајдинг

На територији општине Пријепоље има једно регистровано и два тренинг полетишта за параглајдинг.

Слободно пењање

Постоје три вештачке стене за пењање, за пењање се користи осам природних стена.

Џип сафари

Џип сафари се организује на Јадовнику и Каменој Гори.

Спелеологија

Од спелеолошких објеката истражују се Орлић пећина, Куртова Јама и Попова пећина.

Лов и риболов

У пријепољском крају велики потенцијал имају ловни и риболовни туризам. Постоји уређена рибарска стаза на Потпећком језеру.

Спортске активности

Од спортова на води у општини Пријепоље најзначајнији је рафтинг реком Лим. Постоје регистрована три рафтинг клуба која у понуди имају рафтинг и сплаварење Лимом.

Зимски спортови

Постоје уређене две мини ски стазе.

БАЈИНА БАШТА

Бициклическе руте

Због својих одлика, али и због величине простора који обухвата Тара је као створена за бављење једном активношћу која је у свету већ одавно позната, а последњих година и код нас стиче све већи број поклоника. Реч је о бициклизму односно о циклотуризму. Километри асфалтних и врло добрих макадамских путева на Тари омогућавају вожњу у свако доба године без обзира на временске услове. Маркиран је већи број атрактивних бициклических стаза како би се олакшало сналажење на планини. У Туристичком инфо центру Бајина Башта и у центру за посетиоце Националног парка Тара на Митровцу могуће је и изнајмити бицикле.

Планинарење

Укупна дужина најсавременије обележених планинарских стаза је преко 290 километара, са полазним тачкама из туристичких центара и планинарских пунктова. У Туристичком инфо центру Бајина Башта или визиторским центрима НП Тара постоје мапе са обележеним свим стазама и детаљним информацијама о терену. Планинске туре се организују два пута месечно, углавном на подручју Таре и Повлена. Туре су осмишљене у различитим нивоима кондиционе и техничке тежине, тако да свако може да, према својим способностима и интересовањима, изабере одговарајућу. За екстремније изазове организују се алпинистичке обуке на стени Соколарица. За мање групе организују се кањонинг акције кроз тајанствене кањоне Белог Рзава, Раче и Бруснице.

Пловидба кањоном

Кањон Дрине је један од најдубљих кањона у свету (на појединим местима и до 1.000 м). Постоји могућност краћих пловидби кањоном реке Дрине, али и целодневног излета бродом од Перућца у Бајиној Башти до Вишеграда у Републици Српској и назад. Током ове пловидбе на најбољи начин се упознаје са чаробним пределима кањона реке Дрине.

Сплаварење

Сплаварење је у време када нису постојале друге саобраћајнице било најјефтинији начин за превоз дрвета од Таре до Београда. Стогодишње сплаварење низ Дрину прекинуто је изградњом хидроелектрана, а чувени дрински сплавари морали су да напусте своју реку и своје занимање. У покушају да од заборава отргне барем део ове традиције, СТЦ "Бајина Башта" сваке године организује Дринску регату на којој се, поред великог броја различитих пловила, нађе и по неколико аутентичних дринских сплавова од борових дебла. Сви учесници регате могу се спустити низ реку Дрину и уживати у њеним чарима. Чамцима управљају искусни кипери, који се брину да све протекне безбедно. Рафтинг реком Дрином почиње од бране на језеру Перућац до Бајине Баште (15 км), али постоји и дужа стаза од Перућца до Рогачице у дужини од 25 километара.

Кањонинг

Кањонинг је један од најмлађих екстремних спортова, подразумева кретање кањоном реке уз савладавање природних препрека користећи се различитим техникама. Препреке се савладавају пењањем, одмеравањем, коришћењем ужета, пливањем, скакањем са водопада... На Тари постоји неколико локација за кањонинг, а издвајају се кањон реке Раче и кањон Брусничког потока. Кањонинг се организује у пратњи искусних водича и инструктора.

Јахање

У понуди Коњичког клуба "Дора" налази се неколико веома атрактивних коњичких тура на планини Тари чијом реализацијом туристи имају прилику да виде планину Тару у најлепшем светлу са својим непрегледним шумама, пропланцима, ливадама. Коњички

клуб нуди обуку јахања за почетнике, а за већ искусне јахаче могућност изнајмљивања коња и истраживање планина у пратњи водича.

Слободно пењање (free climbing)

Слободно пењање је дисциплина, односно начин пењања у спортско-пењачким и алпинистичким смеровима. У понуди се налазе два смера, од 25 м и 50 м, оба на видиковцу Соколарица. Треба напоменути да су учесници у сваком тренутку под надзором инструктора који по потреби дају инструкције.

Abzajl - спуштање низ стену

Представља технику спуштања низ уже и стену уз помоћ одговарајуће опреме. Као техника се користи када је литица, низбрдица, стена сувише стрма да би се низ њу спуштали без додатног обезбеђења. Планина Тара је препуна локација на којима се може изводити *abzajl*. Како је ово једна од основа алпинизма идеално је за почетнике, али и за људе са искуством, јер стометарске литице пружају више него довољно адреналина. Најатрактивнија локација за *abzajl* је видиковац Соколарица. Најмањи смер је 25 м, следећи од 50 м, па 75 м и 100 м.

Риболов

Река Дрина и њена околина данас спадају у највеће српске туристичке атракције од којих је најатрактивнији део 60 km њеног тока кроз општину Бајина Башта. Она представља рај за риболовце јер, поред тога што је једна од најчистијих река, такође обилује различитим врстама риба од којих су атрактивније липљан, пастрмка, скобаљ, јез, клен, мрена, сом... У реци Дрини се налази око 30 врста риба, али је свакако најпознатија младица, коју још називају и „краљицом Дрине“. Поред младице која се лови на вештачки мамац (воблер...) веома је атрактиван и лов липљана на вештачку мушицу (Fly fishing).

Поред свега наведеног, на простору Бајине Баште веома је развијен и stand up paddling, разни облици камповања, кајак кану вожње, зип лајн, а у зимском периоду скијање.

СЈЕНИЦА

У изради је пројекат бициклистичких и пешачких стаза на планини Јадовник, на Сјеничком језеру врши се вожња чамцима и кајаком, уједно посета пећинском Увачком систему.

Кроз Сјеницу протичу четири реке (Вапа, Увац, Јабланица, Грабовица) које се уливају у Сјеничко језеро и богате су рибом и посећује их велики број риболоваца.

Пешачке туре се раде у СРП, Пештерско поље и планини Јадовник, стазе нису обележене.

Пројекат који се ради је обележавање пешачких и бициклистичких стаза на планини Јадовник

ПРИЛОГ 2:

Календар манифестација

Јануар

Датум	Место	Назив	Организатор
Јануар	Златибор	Дочек Нове године на Краљевом тргу	ТО Златибор
Јануар	Косјерић	Божихна поворка и паљење бадњака у порти цркве у Косјерићу	Црква и општина Косјерић
Јануар	Косјерић	Меморијални божићни турнир у малом фудбалу „Милован Јоксимовић Бато“	Фудбалски клуб „Црнокоса“
Јануар	Косјерић	Божихна шетња до Субјелске цркве	ПЕД „Субјел“
Јануар	Мокра Гора	Међународни филмски фестивал „Кустендорф“	“Rasta International”
Јануар	Нова Варош	Златар off road	ТО „Златар“ и клуб олдтајмера
Јануар	Нова Варош	Пливање за Богојављенски крст	ТО „Златар“
Јануар	Косјерић	Пливање за Часни крст	Црквена општина Ражана
Јануар	Косјерић	Светосавска академија	ОШ „Мито Игумановић“
Јан/феб	Златибор	Сајам сувомеснатих производа "Пршутјада" Мачкат	ТО Златибор
Јан/феб	Златибор	Сабор ловаца и Златиборска хајка на вука	ТО Златибор

Фебруар

Датум	Место	Назив	Организатор
Фебруар	Косјерић	Меморијални концерт „Милан Филипић Жућо“	КУД „Максим Марковић“
Фебруар	Бајина Башта	Дан државности Србије	ТО Тара - Дрина
Фебруар	Косјерић	Врућијада – кување вруће ракије	МЗ Радановци
Феб/март	Ивањица	Сабор ловаца	ТО Ивањица и Ловачко удружење „Чемерница“

Март

Датум	Место	Назив	Организатор
Март	Косјерић	Чајанка – забава поводом Дана жена	ТО Косјерић
Март	Косјерић	Дан општине Косјерић	СО Косјерић
Март. – Крај маја	Чачак	Дисово пролеће – такмичење неафирмисаних песника	Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“
Март	Косјерић	Традиционална планинарска акција	ФЦ „Титан“ и ПЕД „Субјел“
Март	Косјерић	Трекинг лига Србије	ПСК „Балкан“
Март	Ариље	Дани меда – „Цвети“	Удружење пчелара „Саво Поповић“
Март	Косјерић	Спортски дани ФЦ „Титан“	ФЦ „Титан“
Март/апр ил	Косјерић	Општинска и окружна смотра рецитатора Златиборског округа	Народна библиотека „Сретен Марић“
Март/апр ил	Ужице	Дечји музички фестивал „Љубав наша је планета“	Удружење „Лира“

Април

Датум	Место	Назив	Организатор
Април	Пожега	Вредне руке нашег краја	ТО Пожега
Април	Ужице	„NEXT“ – хуманитарни музички фестивал	Shift 2
Април	Косјерић	„Весели Васкрс“	Народна библиотека „Сретен Марић“
Април	Пожега	Дечји Васкрс у Пожеги	ТО Пожега
Април	Ариље	Годишњи концерт КУД „Ариље“	Библиотека Ариље
Април	Ужице	Књижевни сусрети „На пола пута“	Ужичка гимназија
Април	Чачак	„Златни појас Чачка“ Међународни турнир у каратеу	КК „Борац“ ТО Чачак
Април	Косјерић	Пролећни дечји концерт	КУД „Максим Марковић“
Април	Лучани	Распевано Драгачево	КЦ „Гуча“

Мај

Датум	Место	Назив	Организатор
Мај	Сјеница	Вашар Понорац	Установа за културу „Сјеница“
Мај	Пријепоље	„Комаранска кошија“	Спорски савез, МЗ Орашац, ТОП
Мај	Сјеница	Полумаратон „Лепота пештерских	ТО „Сјеница“ и

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

		висова“	Фондација „Лојаница“
Мај	Сјеница	Вашар „Бреза“	Установа за културу „Сјеница“
Мај	Ужице	Графичко бијенале „Сува игла“	Градска галерија
Мај	Косјерић	14. мем. атлетска трка „Генерал Светомир Ђурић“	Општина Косјерић
Мај	Косјерић	Ликовна колонија	ТО Косјерић
Мај	Ужице	Међународни дечји балетски фестивал	Балетски студио „Марија Мага Магазиновић“
Мај	Ариље	Мајски дани културе	Библиотека Ариље
Мај	Ивањица	Смотра народног стваралаштва „Звуци Голије, Јавора и Мучња“	„Дом културе Ивањица“
Мај.	Ивањица.	Камп планинара	Планинарско друштво "Голија"
Мај	Сјеница	Вашар Расно	Установа за културу „Сјеница“
Мај	Ариље	Дани општине Ариље	Општина Ариље и Библиотека Ариље
Мај	Пожега	Изложба цвећа на тргу	ТО Пожега
Мај / јун	Лучани	Сабор кумова у Горачићима	ТО Драгачево

Јун

Датум	Место	Назив	Организатор
Јун	Пријепоље	Лимска регата	ТО Плав, ТО Андријевица, ТО Бијело Поље, ТО Беране, ТО Пријепоље, рафтинг клубови
Јун	Нова Варош	„Златарска шаранијада“	Риболовачко – спортско друштво „Златар“ и ТО „Златар“
Јун	Бајина Башта	XROSS CHALLENGE	ТО Тара - Дрина АМК „Endurance“
Јун	Сјеница	Пољопривредни сајам	Општина Сјеница
Јун	Ивањица	Јаворски сабор двојничара и старих музичких инструмената Србије	МЗ Кушићи, Дом културе Ивањица, општина Ивањица, ТО Ивањица
Јун	Косјерић	Видовданска свечаност	ОШ „Мито Игумановић“
Јун	Ариље	Дани малине	Општина Ариље

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

Јун	Пријепоље	„Бајрамске академије“	Бошњачка културна заједница, ТО Пријепоље
Јун	Златибор	Сеоски вишебој у Јабланици	ТО Златибор
Јун	Пријепоље	„Чикер“ – планинско-бициклистички маратон	ТО Пријепоље, Чикер МТБ клуб
Јун – јул	Златибор	Међународни фестивал спортског филма	ТО Златибор
Јун	Ужице	Мото сусрети	Мото клуб Ужице
Јун	Горачићи	Сабор кумова	Висока школа за ПЕП Београд
Јун – јул	Гуча	Хајдук фест	ТО Драгачево
Јун – Август	Ужице	Ужичко културно лето	Градски културни центар

Јул

Датум	Место	Назив	Организатор
Јул	Бајина Башта	Башта фест – фестивал аматерског играног филма	УГ „Академска сцена“
Јул	Пожега	Предтакмичење младих трубача	ТО Пожега и општина Пожега
Јул	Косјерић	„Чобански дани“	Општина Косјерић
Јул	Ариље	АРЛЕММ	Удружење за ширење и подстицај музичке културе у Србији „Музикус“ и општина Ариље
Јул	Косјерић	Летња културна сцена – рок свирке	Кафе бар „Бреза“
Јул	Ужице	Скокови са старог железничког моста	ЈП „Велики парк“
Јул	Бајина Башта	Дринска регата	ТО Тара – Дрина
Јул	Лучани	Сабор „Rock&Roll-a“	ТО Лучани
Јул	Сјеница	Дани сјеничке пите	ТО Сјеница
Јул	Пријепоље	Сабор трубача Коловрат	УГ Коловрат и ТО Пријепоље
Јул	Нова Варош	Златар фест	ТО Златар и општина Нова Варош
Јул	Ариље	АРЛЕММ Арт фест	Удружење за ширење и подстицај музичке културе у Србији „Музикус“ и општина Ариље
Јул	Лучани	Драгачевски хајдук фест	ТО Драгачево
Јул	Косјерић	Велики летњи турнир у малом	Општина Косјерић

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

		фудбалу	
Јул	Косјерић	Дечји летњи камп	ПЕД „Субјел“ Косјерић
Јул	Чачак	ЕТНО ФЕСТ	ТО Чачак и град Чачак
Јул	Чачак	Фестивал „ПриЧа“ – Пиво, рок и Чачак	ТО Чачак
Јул	Чачак	Овчарско – кабларска регата	ТО Чачак и ресторан „Дом“
Јул	Чачак	Сабор фрулаша Србије „Ој, Мораво“	Савет сабора и ТО Чачак
Јул	Мокра Гора	Фестивал класичне руске музике “Кустендорф класик“	“Rasta International”
Јул	Златибор	Сабор трубача и смотра народног стваралаштва	ТО Златибор
Јул	Пријепоље	„Куп Пријепоља у спортском риболову“	Удружење спортских риболоваца „Лим“ и ТО Пријепоље
Јул	Пријепоље	Скокови у воду „Меморијал Пајо Потежица“	ТО Пријепоље, Спортски савез, МЗ Велика Жупа
Јул	Пријепоље	Косачка моба – Камена Гора	УГ "Мајкина душа", ТО Пријепоље
Јул	Гуча	Дани културе у Гучи	Млади књижевници Драгачева
Јул- август	Златибор	„Златиборско културно лето“	ТО Златибор
Јул	Чачак	Фестивал амбијенталне и етно музике „Карусел“	Асоцијација за уметност и културу „Карусел“ и ТО Чачак

Август

Датум	Место	Назив	Организатор
Август	Пријепоље	Меморијални стрит бол турнир „За Ивану и Саја“	Спорски савез, ТО Пријепоље
Август	Косјерић	Дани Петра Лазића	Радио Београд, Друштво пријатеља
Август	Гостиље	Илиндански спортски сусрети	Општина Чајетина
Август	Пријепоље	„Лимски дарови“	ТО Пријепоље
Август	Пријепоље	„Мед је лек за дуг век“	Удружење пчелара, ТО Пријепоље
Август	Пријепоље	„Дани Милешевске ракије“	УП „Милешевка“, ТО Пријепоље
Август	Лучани	Драгачевски сабор трубача Гуча	Општина Лучани,ТО

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

			Драгачево
Август	Ужице	Колонија уметничке керамике „Злакуса“	УГ „Керамика Злакуса“
Август	Пријеполје	„Јадовнички маратон“	Клуб екстремних спортова „Фијуљ“, УГ „Јадовник“, Оаза нетакнуте природе, ТО Пријеполје
Август	Косјерић	Дани сећања на вредност ослободилачких ратова Србије	Општинска удружења бораца 1941.-1945. и 1999.
Август	Ужице	Међународни дечји фолклорни фестивал „Лицидерско срце“	УГ „Ера“
Август	Ивањица	Фестивал изворне српске песме „Прилике“	МЗ Прилике, Дом културе Ивањица, ТО Ивањица, ОШ „С. Лазаревић“ КУД „Прилички кисељак“
Август	Нова Варош	Сеоска Олимпијада	ТСЦ „Златар“ и Спортски савез
Август	Ивањица	Фестивал дечјих фолклора „Светлост на брежуљку“	ОШ „С. Лазаревић“ МЗ Прилике, Дом културе Ивањица, ТО Ивањица, КУД „Прилички кисељак“
Август	Ужице	Фестивал природе и традиције „Жестивал“	Град Ужице
Август	Ивањица	Нушићијада	Општина Ивањица, ТО Ивањица, Дом културе
Август	Нова Варош	Сиријада	ТСЦ „Златар“ и општина Нови Варош
Август	Пријеполје	„За цветне оазе Пријеполја и Нове Вароши“	Форум жена Пријеполје и ТО Пријеполје
Август	Златибор	Летњи улични ерски кабаре	ТО Златибор
Август	Златибор	Сабор изворне народне песме „Без извора нема воде“	ТО Златибор
Август	Чачак	Илиндански пливачки маратон Овчар бања	ПК „Борац“, СЦ „Младост“, ТО Чачак
Август	Косјерић	Међународни арт камп	K-town group
Август	Косјерић	Улични баскет	КК и општина Косјерић
Август	Косјерић	Дани фудбала	СО Косјерић
Август	Косјерић	Регионални дечји фестивал „Мали опанак“	КУД „Максим Марковић“

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

Август	Чачак	Фестивал амбијенталне и етно музике „Карусел“	Асоцијација за уметност и културу „Карусел“ и ТО Чачак
--------	-------	---	--

Септембар

Датум	Место	Назив	Организатор
Септембар	Бајина Башта	Сабор ловаца на Тари	ТО Тара – Дрина
Септембар	Пожега	Фестивал јабуке	ТО Пожега
Септембар	Чачак	Дани патријарха Павла	ТО Чачак
Септембар	Ужице	„Јелен у Злакуси“	Удружење лончара „Злакуса“ и МЗ Злакуса
Септембар	Златибор	Песничке ватре златиборске	ТО Златибор, Удружење књижевника Србије
Септембар	Чачак	Плодови западног Поморавља	Центар за развој села, Удружење повртара, ТО Чачак
Септембар	Чачак	„Купусијада“ – Мрчајевци	ТО Чачак
Септембар	Косјерић	Надметање у ловном стрелаштву	Ловачко удружење Косјерић
Септембар	Косјерић	Куп Косјерића у спортском риболову у пецању рибе удицом на пловак	Општинска организација спортских риболоваца „Скрапеж“
Септембар	Златибор	Сајам домаће ракије „Ракијада“	ТО Златибор

Октобар

Датум	Место	Назив	Организатор
Октобар	Ужице	Међународни блуз и рок фестивал „In wires“	Удружење „Vox Experience“
Октобар	Косјерић	Меморијални куп „Драгољуб Лазић Ласке“	Општинска организација спортских риболоваца „Скрапеж“
Октобар	Косјерић	Акција „Месец књиге“	Народна библиотека „Сретен Марић“
Октобар	Косјерић	Јесењи крос за ОШ	ОШ „Мито Игумановић“
Октобар	Ариље	Смотра стваралаштва аматера	Библиотека Ариље

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

		Златиборског округа	
Октобар	Бајина Башта	Дани Раче украј Дрине	Фондација „Рачанска баштина“

Новембар

Датум	Место	Назив	Организатор
Новембар	Косјерић	Годишњи концерт КУД „Максим Марковић“	КУД „Максим Марковић“
Новембар	Лучани	Смотра народних обичаја „Митровдан“	МЗ Вича, ТО Лучани, КЦ Лучани
Новембар	Косјерић	Такмичење певача аматера	ТООК
Новембар	Мокра Гора	Међународни позоришни Кустендорф	“Rasta International”
Новембар	Ужице	Југословенски позоришни фестивал	Народно позориште

Децембар

Датум	Место	Назив	Организатор
Децембар	Ужице	Ужички регионални салон	Градска галерија
Децембар	Косјерић	Новогодишњи базар	ТО Косјерић
Децембар	Ужице	Божићни трг	Град Ужице

ПРИЛОГ 3:

Врсте смештаја по градовима и општинама на територији регије Западна Србија.

Извори података : Министарство трговине, туризма и телекомуникација и локалне туристичке организације из регије Западна Србија.

УЖИЦЕ*

Р.бр.	Врста угоститељског објекта за смештај	Број објеката	Број смештајних јединица	Број лежајева
1.	Хотел ***	2	205	329
2.	Хотел *	1	37	71
3.	Хостел	1	6	30
4.	Коначиште	2	36	65
5.	Преноћиште	1	32	60
6.	Туристичко насеље	1	74	121
7.	Сеоска туристичка домаћинства	8	25	70
8.	Домаћа радиност (кућа, апартмани, собе)	60	98	208
	Укупно:	76	513	954
	Укупно хотела	3	242	400

*Хотел Златиборска ноћ, хотел Оморица и хотел Браћа Секулић се налазе на територији Града Ужица.

ЗЛАТИБОР

В Р.бр.	Врста угоститељског објекта за смештај	Број објеката	Број смештајних јединица	Број лежајева
1.	Хотел *****	1	235	509
2.	Хотел *****	8	586	1040
3.	Гарни Хотел *****	1	21	48
4.	Гарни Хотел ***	2	41	61
5.	Хотел **	2	77	152
6.	Пансион	1	36	91
7.	Хостел	1	9	30
8.	Коначиште	11	242	731
9.	Одмаралиште	9	286	918
10.	Специјална болница	1	184	350

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

11.	Апартманско насеље	1	26	160
12.	Домаћа радиност (кућа, апартмани, собе)	1261		5567
13.	Сеоско туристичко домаћинство	46	74	258
	Укупно:	1345	1817	9915
	<i>Укупно хотела</i>	<i>14</i>	<i>960</i>	<i>1810</i>

АРИЉЕ

Р. Бр.	Врста угоститељског објекта за смештај	Број објеката	Број смештајних јединица	Број лежајева
1.	Гарни Хотел ***	1	35	53
2.	Домаћа радиност (куће, собе, апартмани)	13	38	86
3.	Сеоско туристичко домаћинство	1	2	4
	Укупно:	15	75	143
	<i>Укупно хотела</i>	<i>1</i>	<i>35</i>	<i>53</i>

БАЈИНА БАШТА

Р. Бр.	Врста угоститељског објекта за смештај	Број објеката	Број смештајних јединица	Број лежајева
1.	Хотел ****	1	72	79
2.	Гарни хотел***	1	12	20
3.	Хотел **	2	139	262
4.	Хостел	2	10	37
5.	Преноћиште	1	9	20
6.	Домаћа радиност(куће, собе, апартмани)	648		3240
	Укупно:	655	242	3.658
	<i>Укупно хотела</i>	<i>4</i>	<i>223</i>	<i>361</i>

ИВАЊИЦА

Р.бр.	Врста угоститељског објекта за смештај	Број објеката	Број смештајних јединица	Број лежајева
1.	Хотел ****	1	24	33
2.	Хотел ***	2	97	155
3.	Хотел**	1	28	56
4.	Специјална болница за	1	98	250

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

	реhabилитацију			
5.	Домаћа радиност(куће, собе, апартмани)	14	31	80
6.	Сеоско туристичко домаћинство	35	88	232
	Укупно:	54	366	806
	Укупно хотела	4	149	244

КОСЈЕРИЋ

Р. Бр.	Врста угоститељског објекта за смештај	Број објеката	Број смештајних јединица	Број лежајева
1.	Хотел ***	1	25	132
2.	Коначиште	1	15	25
3.	Домаћа радиност (куће, собе, апартмани)	4	13	36
4.	Сеоско туристичко домаћинство	9	31	81
	Укупно:	15	84	274
	Укупно хотела	1	25	132

ПОЖЕГА

Р.бр.	Врста угоститељског објекта за смештај	Број објеката	Број смештајних јединица	Број лежајева
1.	Хотел ***	1	63	111
2.	Хостел	1	8	42
3.	Домаћа радиност (куће, собе, апартмани)	1	3	12
4.	Сеоско туристичко домаћинство	8	28	72
	Укупно:	11	102	237
	Укупно хотела	1	63	111

СЈЕНИЦА

Р. Бр.	Врста угоститељског објекта за смештај	Број објеката	Број смештајних јединица	Број лежајева
1.	Хотел ***	1	20	40
2.	Коначиште	1	45	105

Програм развоја туризма туристичке регије Западна Србија

3.	Преноћиште	1	23	59
4.	Домаћа радиност (куће, собе, апартмани)	7	15	50
5.	Сеоско туристичко домаћинство	4	15	60
	Укупно:	14	118	314
	Укупно хотела	1	20	40

НОВА ВАРОШ

Р.бр.	Врста угоститељског објекта за смештај	Број објеката	Број смештајних јединица	Број лежајева
1.	Хотел ***	1	21	22
2.	Хотел **	1	73	126
3.	Мотел	1	18	32
4.	Сеоско туристичко домаћинство	11	39	113
5.	Домаћа радиност (куће, собе, апартмани)	40	128	645
	Укупно:	54	279	938
	Укупно хотела	2	94	148

ЛУЧАНИ

Р. Бр.	Врста угоститељског објекта за смештај	Број објеката	Број смештајних јединица	Број лежајева
1.	Коначиште	3	29	70
2.	Домаћа радиност (куће, собе, апартмани)	74	216	491
3.	Сеоско туристичко домаћинство	7	41	108
	Укупно:	84	286	669

ПРИЈЕПОЉЕ

Р. Бр.	Врста угоститељског објекта за смештај	Број објеката	Број смештајних јединица	Број лежајева
1.	Коначиште	3	15	37
2.	Преноћиште	1	105	197
3.	Сеоско туристичко домаћинство	13	35	77
	Укупно:	17	155	311

ЧАЧАК

Р. Бр.	Врста угоститељског објекта за смештај	Број објеката	Број смештајних јединица	Број лежајева
1.	Хотел ****	4	93	126
2.	Хотел ***	2	88	139
3.	Гарни хотел ***	2	29	44
4.	Хостел	3	33	85
5.	Преноћиште	20	240	546
6.	Специјална болница	4	112	269
7.	Домаћа радиност (куће, собе, апартмани)	89	486	1.039
	Укупно:	124	1.081	2.248
	<i>Укупно хотела</i>	<i>8</i>	<i>210</i>	<i>309</i>

ПОПИС ТАБЕЛА, ГРАФИКОНА И СЛИКА:

ТАБЕЛЕ

ТАБЕЛА 1: НАЈЗНАЧАЈНИЈИ ИЗВОРИ ТЕРМАЛНИХ И ТЕРМОМИНЕРАЛНИХ ВОДА	34
ТАБЕЛА 2: СТАЊЕ ПОВРШИНА ПОД ШУМАМА 2008. ГОДИНЕ (НАЦИОНАЛНА ИНВЕНТУРА ШУМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ)	35
ТАБЕЛА 3: ПОДАЦИ О СТАЊУ ШУМА (ПРОСЕК)	35
ТАБЕЛА 4 : БРОЈ СТАНОВНИКА ПО ГРАДОВИМА И ОПШТИНАМА	38
ТАБЕЛА 5: УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД БРОЈА СТАНОВНИКА	39
ТАБЕЛА 6: ОБРАЗОВНЕ УСТАНОВЕ СА СМЕРОВИМА, ПО ОПШТИНАМА	40
ТАБЕЛА 7- БРОЈ ЗАПОСЛЕНИХ У СЕКТОРУ ТУРИЗМА НА ТЕРИТОРИЈИ РЕГИЈЕ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ 2019.ГОДИНЕ	41
ТАБЕЛА 8: РЕГИСТРОВАНА ЗАПОСЛЕНОСТ У 2017. И 2018. ГОДИНИ	43
ТАБЕЛА 9 : ПРОСЕЧНЕ ЗАРАДЕ БЕЗ ПОРЕЗА И ДОПРИНОСА (НЕТО) У 2017. И 2018. ГОДИНИ	44
ТАБЕЛА 10: НЕЗАПОСЛЕНА ЛИЦА, СТАЊЕ НА КРАЈУ ДЕЦЕМБРА 2017. И 2018. ГОДИНЕ.....	45
ТАБЕЛА 11 : ПРЕГЛЕД 15 ЗЕМАЉА, НАЈЗНАЧАЈНИЈИХ СПОЉНОТРГОВИНСКИХ ПАРТНЕРА, РАНГИРАНИХ ПРЕМА ВРЕДНОСТИ ИЗВОЗА И УВОЗА, У 2018. ГОДИНИ	46
ТАБЕЛА 12: ДОЛАСЦИ ТУРИСТА У РЕГИЈУ ЗАПАДНА СРБИЈА ОД 2015. ДО 2019. ГОДИНЕ.....	161
ТАБЕЛА 13: НОЋЕЊА ТУРИСТА У РЕГИЈИ ЗАПАДНА СРБИЈА ОД 2015. ДО 2019. ГОДИНЕ	161
ТАБЕЛА 14 :УКУПНИ ДОЛАСЦИ ДОМАЋИХ И СТРАНИХ ТУРИСТА ПО ОПШТИНАМА	163
ТАБЕЛА 15: ДОЛАСЦИ ДОМАЋИХ ТУРИСТА У РЕГИЈИ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ ОД 2015. ДО 2019. ПО ОПШТИНАМА	164
ТАБЕЛА 16: ДОЛАСЦИ СТРАНИХ ТУРИСТА У РЕГИЈИ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ ОД 2015. ДО 2019. ПО ОПШТИНАМА	165
ТАБЕЛА 17: УКУПНА НОЋЕЊА ДОМАЋИХ И СТРАНИХ ТУРИСТА ПО ОПШТИНАМА	166
ТАБЕЛА 18: НОЋЕЊЕ ДОМАЋИХ ТУРИСТА У РЕГИЈИ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ ОД 2015. ДО 2019. ПО ОПШТИНАМА	167
ТАБЕЛА 19: НОЋЕЊЕ СТРАНИХ ТУРИСТА У РЕГИЈИ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ ОД 2015. ДО 2019. ПО ОПШТИНАМА	168
ТАБЕЛА 20: КАПАЦИТЕТИ КАТЕГОРИСАНИХ УГОСТИТЕЉСКИХ ОБЈЕКТА ЗА СМЕШТАЈ У ТУРИСТИЧКОЈ РЕГИЈИ ЗАПАДНА СРБИЈА	169
ТАБЕЛА 21 : СМЕШТАЈНИ КАПАЦИТЕТИ У СЕЛИМА РЕГИЈЕ ЗАПАДНА СРБИЈА	192
ТАБЕЛА 22-НАЛПОСЕЂЕНИЈЕ МАНИФЕСТАЦИЈЕ У ТУРИСТИЧКОЈ РЕГИЈИ ЗАПАДНА СРБИЈА	229

ГРАФИКОНИ

Графикон 1: Графички приказ одрживог развоја	41
Графикон 2: Структура бруто додате вредности (БДВ) у Републици Србији, Региону Шумадије и Западне Србије) и Златиборске области, 2016. године	42
Графикон 3: Индекси индустријске производње, поређење периода I-XII 2018. / I-XII 2017.	43
Графикон 4 : Доласци страних туриста на Златибору од 2013.-2019. године	162

СЛИКЕ

Слика 1- Зграда за генералну авијацију, Извор: ЈП Аеродром Поникве	51
Слика 2- Аеродром Поникве, Извор: ЈП Аеродром Поникве	51
Слика 3- Међавник, Мокра Гора, Извор : ТО Ужице	55
Слика 4- Планина Тара, Извор : ТО Ужице.....	57
Слика 5-Спомен дом Тарабића, Кремна. Извор: ТО Ужице	59
Слика 6- Река Ђетиња, Извор: ТО Ужице.....	60
Слика 7- Потпећка пећина. Извор : ТО Ужице.....	60
Слика 8- Шарганска осмица. Извор: ТО Ужице.....	62
Слика 9- Дрвенград ноћу. Извор: ТО Ужице.....	62
Слика 10-Терзића Авлија. Извор: ТО Ужице.....	64
Слика 11-Стари град. Извор : ТО Ужице	64
Слика 12- Хидроцентраља на Ђетињи. Извор: ТО Ужице.....	65
Слика 13- Јокановића кућа. Извор: ТО Ужице	67
Слика 14- Спомен-комплекс Кадињача. Извор: ТО Ужице	67
Слика 15- Црква Светог Марка. Извор: ТО Ужице	69
Слика 16- Црква Светог Ђорђа. Извор: ТО Ужице.....	69
Слика 17- Црква Св. Јована Крститеља. Извор: ТО Ужице.....	70
Слика 18- Златибор. Извор: ТО Златибор	71
Слика 19-Језеро у центру Златибора. Извор: ТО Златибор.....	72
Слика 20- Рибничко језеро. Извор: ТО Златибор	73
Слика 21- Водопад у Гостиљу. Извор: ТО Златибор.....	73
Слика 22- Стопића пећина. Извор: ТО Златибор	75
Слика 23- Прераст у Доброселици. Извор: ТО Златибор	75
Слика 24- Жичара на Торнику. Извор: ТО Златибор.....	76
Слика 25-Видиковац Градина.Извор: ТО Златибор	77
Слика 26- Видиковац Обадово брдо.Извор: ТО Златибор.....	77
Слика 27- Голд Гондола Златибор. Извор: ТО Златибор	77
Слика 28- Сирогојно. Извор: ТО Златибор	78

Слика 29- Музеј плетиља у Сирогојну. Извор: ТО Златибор	79
Слика 30- Фото модели испред музеја плетиља у Сирогојну. Извор: ТО Златибор	79
Слика 31- Скулптура "Златиборски брзи воз". Извор: ТО Златибор.....	80
Слика 32- Манастир Увац. Извор: ТО Златибор	81
Слика 33- Манастир Дубрава. Извор: ТО Златибор	82
Слика 34- Црква брвнара у Јабланици. Извор: ТО Златибор.....	82
Слика 35-Црква Светих апостола Петра и Павла у Сирогојну. Извор:ТО Златибор	83
Слика 36- Црква Преображења на Златибору. Извор: ТО Златибор	84
Слика 37- Црква брвнара у селу Доброселица. Извор: ТО Златибор	84
Слика 38- Споменик Крсти Смиљанићу. Извор: ТО Златибор	85
Слика 39- Споменик академику Миладину Пећинару. Извор: ТО Златибор.....	85
Слика 40- Споменик на Шуматном брду. Извор: ТО Златибор	86
Слика 41- Краљева чесма. Извор: ТО Златибор	86
Слика 42- Спомен чесма на Оку. Извор: ТО Златибор	86
Слика 43- Планина Тара. Извор: ТО Тара- Дрина.....	87
Слика 44- Бањска стена. Извор: ТО Тара- Дрина.	89
Слика 45- Кућица на Дрини. Извор: ТО Тара-Дрина	91
Слика 46- Језеро Заовине. Извор: ТО Тара-Дрина	92
Слика 47-Манастир Рача. Извор: ТО Тара-Дрина	94
Слика 48-Планина Голија. Извор: ТО Ивањица	96
Слика 49-ПАРК ПРИРОДЕ "ГОЛИЈА." Извор: ТО Ивањица	97
Слика 50- ПАРК ПРИРОДЕ "ГОЛИЈА". Извор: ТО Ивањица.....	97
Слика 51- ЛОГО ПАРКА ПРИРОДЕ "ГОЛИЈА". Извор: ТО Ивањица.....	97
Слика 52-Село Катићи. Извор: ТО Ивањица	99
Слика 53- Камени мост на реци Моравици. Извор: ТО Ивањица.....	100
Слика 54- ЕЛЕКТРИЧНА ЦЕНТРАЛА НА МОРАВИЦИ. Извор: ТО Ивањица	100
Слика 55- Римски мост у Куманици. Извор: ТО Ивањица	101
Слика 56- Споменик Дражи Михаиловићу. Извор: ТО Ивањица.....	101
Слика 57- Манастир Придворица. Извор: ТО Ивањица	103
Слика 58- Градина Радаљево. Извор: ТО Ивањица	103
Слика 59- Овчарско-кабларска клисура. Извор: ТО Чачак.....	106
Слика 60- Конак Господара Јована Обреновића. Извор: ТО Чачак	108
Слика 61- Манастир Благовештење. Извор: ТО Чачак	109
Слика 62- Манастир Никоље. Извор: ТО Чачак.....	110
Слика 63- Рђанска пећина. Извор: ТО Лучани	115
Слика 64- Овчарско-кабларска клисура. Извор: ТО Драгачево	115
Слика 65- Музеј трубе. Извор :ТО Драгачево	116
Слика 66- Црква Св.АРХАНГЕЛА ГАВРИЛА. Извор: ТО Драгачево	117
Слика 67- Манастир Свете Тролице. Извор: ТО Драгачево	118
Слика 68- САБОР ТРУБАЧА У ГУЧИ. Извор: ТО Драгачево	118

Слика 69- СПЛАВАРЕЊЕ НА РЕЦИ ЛИМ. ИЗВОР ТО ПРИЈЕПОЉЕ	119
Слика 70- ПЛАНИНА ЈАДОВНИК, ИЗВОР: ТО ПРИЈЕПОЉЕ	121
Слика 71 - СЛАПОВИ СОПОТНИЦЕ. ИЗВОР: ТО ПРИЈЕПОЉЕ	122
Слика 72 - СЕЛО СОПОТНИЦА. ИЗВОР: ТО ПРИЈЕПОЉЕ	122
Слика 73-КАМЕНА ГОРА. ИЗВОР: ТО ПРИЈЕПОЉЕ	123
Слика 74- КАМЕНА ГОРА. ИЗВОР: ТО ПРИЈЕПОЉЕ.....	123
Слика 75- МАНАСТИР МИЛЕШЕВА. ИЗВОР: ТО ПРИЈЕПОЉЕ	125
Слика 76- ЦРКВА ВАСИЛИЈА ОСТРОШКОГ. ИЗВОР: ТО ПРИЈЕПОЉЕ.....	126
Слика 77-КАТОЛИЧКА ЦРКВА У ПРИЈЕПОЉУ. ИЗВОР: ТО ПРИЈЕПОЉЕ	126
Слика 78-МЕАНДРИ УВЦА. ИЗВОР: ТО ЗЛАТАР	127
Слика 79-СПЕЦИЈАЛНИ РЕЗЕРВАТ ПРИРОДЕ УВАЦ. ИЗВОР:ТО ЗЛАТАР.....	128
Слика 80- БЕЛОГЛАВИ СУП. ИЗВОР: ТО ЗЛАТАР	129
Слика 81-УВАЧКО ЈЕЗЕРО. ИЗВОР:ТО ЗЛАТАР	130
Слика 82-ЗЛАТАРСКО ЈЕЗЕРО. ИЗВОР:ТО ЗЛАТАР	130
Слика 83- РАДОИЊСКО ЈЕЗЕРО. ИЗВОР:ТО ЗЛАТАР	131
Слика 84- ТРГ ВОЈВОДЕ ПЕТРА БОЈОВИЋА.ИЗВОР: ТО ЗЛАТАР	131
Слика 85- КАЈМАКАМИЈА. ИЗВОР: ТО ЗЛАТАР.....	132
Слика 86- СПОМЕН ГРОБЉЕ НА ЈАВОРУ. ИЗВОР: ТО ЗЛАТАР	132
Слика 87- ЦРКВА БРВНАРА У РАДИЈЕВИЋИМА. ИЗВОР: ТО ЗЛАТАР.....	133
Слика 88- МАНАСТИР ДУБНИЦА. ИЗВОР: ТО ЗЛАТАР	134
Слика 89- ЏАМИЈА У НОВОЈ ВАРОШИ. ИЗВОР: ТО ЗЛАТАР	134
Слика 90- БЕЛОГЛАВИ СУП ИЗНАД МЕАНДАРА УВЦА. ИЗВОР:ТО СЈЕНИЦА	136
Слика 91- ПЕШТЕРСКО ПОЉЕ. ИЗВОР: ТО СЈЕНИЦА.....	137
Слика 92- СКИ ЦЕНТАР "ЖАРИ". ИЗВОР: ТО СЈЕНИЦА.....	139
Слика 93- МАНАСТИР КУМАНИЦА.ИЗВОР: ТО СЈЕНИЦА	140
Слика 94- ЏАМИЈА СУЛТАНИЈЕ ВАЛИДЕ. ИЗВОР: ТО СЈЕНИЦА	140
Слика 95- ВИСОЧКА БАЊА. ИЗВОР: ТО АРИЉЕ	143
Слика 96- ВОДЕНА ПЕЋИНА. ИЗВОР: ТО АРИЉЕ	144
Слика 97- ГРАДИНА МОРАВИЦА. ИЗВОР: ТО АРИЉЕ	145
Слика 98-ЦРКВА СВЕТОГ АХИЛИЈА. ИЗВОР: ТО АРИЉЕ	146
Слика 99- ФРЕСКА СВЕТОГ АРХАНГЕЛА ГАВРИЛА.ИЗВОР: ТО АРИЉЕ.....	147
Слика 100-МАНАСТИР КЛИСУРА. ИЗВОР: ТО АРИЉЕ	148
Слика 101- СЕЛО РОГЕ. ИЗВОР: ТО ПОЖЕГА	149
Слика 102- СПОМЕНИК КНЕЗУ МИЛОШУ ОБРЕНОВИЋУ. ИЗВОР:ТО ПОЖЕГА	150
Слика 103-МУЗЕЈ ЖЕЛЕЗНИЦЕ- ИЗВОР: ТО ПОЖЕГА.....	151
Слика 104- ЛИКОВНА КОЛОНИЈА ПРИЛИПАЦ. ИЗВОР: ТО ПОЖЕГА.....	152
Слика 105- ЦРКВА СВЕТОГ ЦАРА КОНСТАНТИНА И ЦАРИЦЕ ЈЕЛЕНЕ. ИЗВОР: ТО ПОЖЕГА	152
Слика 106- ЦРКВА СВЕТА ТРИ ЈЕРАРХА. ИЗВОР: ТО ПОЖЕГА.....	153
Слика 107-ЦРКВА СВЕТОГ ЈОВАНА КРСТИТЕЉА. ИЗВОР: ТО ПОЖЕГА.....	153
Слика 108- ЦРКВА РОЂЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ. ИЗВОР: ТО ПОЖЕГА.....	154

Слика 109- МАНАСТИР СВЕТОГ ЂОРЂА. ИЗВОР: ТО ПОЖЕГА.....	155
Слика 110- РЕКА СКРАПЕЖ. ИЗВОР : ТО КОСЈЕРИЋ	156
Слика 111- СТАРИ ХАН. ИЗВОР: ТО КОСЈЕРИЋ	157
Слика 112- ГАЛЕРИЈА ЛЕГАТА СЛИКАРКЕ ЛИЗЕ МАРИЋ КРИЖАНИЋ. ИЗВОР: ТО КОСЈЕРИЋ ..	158
Слика 113- ЦРКВА БРВНАРА У СЕЧОЈ РЕЦИ. ИЗВОР: ТО КОСЈЕРИЋ	159

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- 1 Audiences London, Cultural Tourism Resource, Factsheet 3: Segmenting Cultural Tourists, June 2010.
2. Алфиер, Д.: Улога туризма у ресоцијализацији и десоцијализацији савременог човјека, у књизи ТУРИЗАМ,ИТ. Загреб, 1994.
- 3.Вујовић С: Стварање материјалне основе нове туристичке дестинације, докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Природно – математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство 2005.
4. доц.др Ивана Мишковић,Екотуризам, шта је то? bookiraj.com
5. Попеску Ј: Менаџмент туристичке дестинације, Универзитет Сингидунум, Факултет за туристички и хотелијерски менаџмент, 2011.
- 6.Ромелић Ј: Туристичка географија Југославије, Универзитет у Новом Саду, Природно - математички факултет, Институт за географију 2001.
- 7.Черовић С: Стратегијски менаџмент у туризму, Универзитет Сингидунум Београд, Факултет за туристички и хотелијерски менаџмент, 2020.
- 8.Штетић С: Посебни облици туризма Монографија LI, Београд 2007.
- 9.Библиотека Ариље
- 10.Закон о туризму - „Службени гласник Републике Србије” бр.17/19
- 11.Закон о угоститељству - „Службени гласник Републике Србије” бр.17/19
- 12.Јавно предузеће Аеродром Поникве Ужице
- 13.Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре Републике Србије
- 14.Национална служба за запошљавање
- 15.Пословни (мастер) план туристичке дестинације Златибор – Златар, Универзитет Сингидунум, Београд, 2007.
- 16.Предлог модела оптималног управљања туризмом са организационом структуром туристичке регије Западна Србија - Horwath HTL, Регионална развојна агенција Златибор, Ужице 2012.
- 17.Програм развоја приватног сектора у југозападној Србији
- 18.Програм развоја туризма Града Чачка за период 2019. – 2024
- 19.Регионална привредна комора Златиборског округа
- 20.Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког Управног округа, Републичка агенција за просторно планирање 2012.
- 21.Републички завод за статистику Србије
- 22.Стратегија развоја туризма Републике Србије 2005. – 2015. Влада Републике Србије, Министарство трговине и туризма

23. Стратегија развоја туризма Републике Србије за период 2016. – 2025 - Влада Републике Србије, Министарство трговине, туризма и телекомуникација 2016.
24. Стратешки и оперативни маркетинг план туризма дестинације Златибор – Златар - Horwath HTL, Регионална развојна агенција Златибор, Ужице, 2014.
25. Туристичка организација Драгачево
26. Туристичка организација Златар
27. Туристичка организација Златибор
28. Туристичка организација општине Ивањица
29. Туристичка организација Косјерић
30. Туристичка организација општине Пожега
31. Туристичка организација Пријепоље
32. Туристичка организација Сјеница
33. Туристичка организација Тара – Дрина
34. Туристичка организација Ужица
35. Туристичка организација Чачка
36. http://wasteenvironment.vin.bg.ac.rs/docu/agenda_21.pdf
37. www.mgsi.gov.rs
38. www.rrazlatibor.co.rs
39. www.travelmagazin.rs
40. www.westserbia.org